



АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Матеріали Восьмих Самоквасівських читань,
присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого



НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ ТА СТАРОДАВНЬОЇ
І РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
ІМЕНІ Д. Я. САМОКВАСОВА

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Матеріали Восьмих Самоквасівських читань,
присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого

ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
Чернігів 2024

Редакційна колегія:
В. М. Скороход (голова редколегії),
Л. Г. Кіяшко, О. П. Моця, О. М. Шумей, Л. В. Яснєвська
Н. А. Сасєнко (відповідальний секретар)

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця»
Протокол № 4 від 23 жовтня 2024 р.

Археологічні дослідження на Чернігівщині: Збірник матеріалів Восьмих Самоквасівських читань, присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого / Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»; Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазарєвського; Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова; редколегія: В. М. Скороход та ін. Чернігів: ПАТ «ПБК «Десна», 2024. – 164 с.

ISBN 978-966-502-660-0

До збірника увійшли матеріали Восьмих Самоквасівських читань, присвячених 60-річчю чернігівського археолога Юрія Миколайовича Ситого. У збірці вміщено статті про його діяльність, зазначаються пам'ятки, на яких він проводив роботи, та матеріали, передані на зберігання до музеїв і заповідників у Чернігівській області.

Для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історією та археологією Чернігово-Сіверської землі.

*Збірка видана за сприяння
Геннадія Вікторовича Жарова*

ISBN 978-966-502-660-0

© НІКЗ «Гетьманська столиця», 2024
© Автори статей, 2024
© ПАТ «ПБК «Десна», 2024



Ситий Юрій Миколайович

ЗМІСТ

Передмова	6
Яновська Л. Ю. М. Ситий – дослідник городищ та літописних міст Чернігово-Сіверщини	7
Скороход В. Ситий Юрій Миколайович та Шестовицька Міжнародна археологічна експедиція	12
Реброва Н., Саснко Н. Батуринський проєкт археологічних досліджень та Юрій Ситий	17
Гейда О. Церковні старожитності Чернігівщини в дослідженнях Юрія Миколайовича Ситого	25
Кондратьєв І. Замок у Любечі за працями Б. О. Рибаківа	31
Возний І. Проблеми вивчення давньоруських міст Південно-Західної Русі (історіографія питання)	38
Яновські А. Подвійний сюрприз – західноєвропейська бронзова чаша з поховання 171 у Чернігові	45
Калядзінські Л. Відельці і швайкі з гарадоў і замкаў Беларусі другой паловы XIV – пачатку XVIII стст. (паводле дадзеных археалогіі і наратыўных крыніц)	50
Ігнатенко І., Жаров Г. Нововиявлений фортифікаційний об’єкт часів Київської Русі в Чернігові. До питання атрибуції	60
Сорокін С. Нові матеріали епохи раннього заліза та ранньоримського часу з Батурина та Седнева	67
Готун І., Казимір О. Натільні хрестики із давньоруського горизонту Софіївської Борщагівки	75
Ігнатенко І., Жаров Г. Скарб залізних предметів золотоординського часу із поселення Котелівка 6	82
Пуцко В. Церковне зодчество у структурі міської забудови Київської Русі	87
Саснко Н., Солдатова К., Місечко Т. Археологічні знахідки у фондовій колекції та виставково-експозиційній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»	104
Ситий Ю., Бондар О. Шляхи Чернігів – Седнів у давньоруський час	110
Панишко С. Поселенський комплекс «Трифоновщина» у Седневі і перспективи дослідження лицарських замків Чернігово-Сіверщини	115
Гребень П., Ласвський С. Археологічні колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (надходження із досліджень 1990–1995 рр.)	122
Ситий Ю. Планування древньої забудови на території північно-східної частини Дитинця Чернігова XI–XIII ст.	148

ПЕРЕДМОВА

Ця збірка матеріалів Восьмих Самоквасівських читань присвячена 60-річчю від дня народження чернігівського археолога Юрія Миколайовича Ситого. Дослідник присвятив значну частину свого життя виявленню і вивченню пам'яток Чернігівського Подесення. Участь у шкільному археологічному гуртку визначила захоплення майбутнього дослідника історією Чернігова та археологією Чернігівщини на все життя. Розпочавши з археологічних розвідок під керівництвом О. П. Касалапова, Г. О. Кузнецова та О. В. Шекуна, ще школярем отримав перші навички пошуку давніх поселень та курганных некрополів. На літніх канікулах вперше взяв участь у розкопках поселення Ліскове, де Олександр Володимирович Шекун вчив не тільки копати, а й пояснював, як розуміти знайдені археологічні матеріали.

Чернігівська археологія зароджувалася у повоєнний період завдяки роботам експедицій з Києва та Москви. Також до участі у розкопках долучалися музейні працівники М. А. Попудренко та І. І. Єдомаха, які згодом стали збирати матеріали на території міста, а пізніше і проводити самостійні розкопки. З утворенням Чернігівського заповідника до цих робіт долучився архітектор А. А. Карнабед. Саме ці троє науковців залучили до археології Г. О. Кузнецова, О. В. Шекуна, В. П. Коваленка та В. Я. Руденка. Підкріплена законодавчою базою чернігівська археологія впевнено ставала на шлях професійної роботи. Постійне проведення узгоджень будівельних проєктів та археологічних робіт потребувало кадрів, що привело до утворення на базі Чернігівського обласного історичного музею першого осередку – сектору археології. Завдяки енергії В. П. Коваленка у «боротьбі» з будівельними організаціями, що знищували культурний шар, сектор поступово зростав чисельно, а будівельні роботи відтоді не обходилися без участі археологів.

Одним з перших лаборантів сектору археології був Юрій Миколайович Ситий. Розпочавши роботу в музеї, згодом став до роботи у Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка, а з часом – і у Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця». Дослідження сільських поселень та міст Чернігова, Батурина, Шестовиці, Седнева, Виповзова, Любеча, розвідки територій, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, – ось невеликий перелік місць досліджень чернігівських археологів, де брав участь ювіляр. Юрій Миколайович все життя збирав матеріали археологічних досліджень і сьогодні передає свої знання молодим колегам, популяризуючи наукові надбання з історії власне Чернігова і Чернігівщини зокрема. Частина його життя припала на часи, коли археологічні матеріали стали регулярно друкуватися, дослідник у своєму науковому доробку має понад 400 публікацій, є автором та співавтором понад 100 наукових звітів (див. Бібліографічний покажчик, виданий до його 60-річчя).

Юрій Миколайович Ситий продовжує роботу над книгою про планування Чернігова у давньоруський час. Побажаємо ювіляру натхнення у цій важливій справі – археологічному вивченню Чернігівщини!

**Ю. М. СИТИЙ – ДОСЛІДНИК ГОРОДИЩ ТА ЛІТОПИСНИХ МІСТ
ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ**

У статті розглядається життєвий шлях Ю. М. Ситого та результати його археологічних досліджень давньоруських городищ та міст на Чернігівщині.

Ключові слова: Чернігів, Ю. М. Ситий, городища, археологічні дослідження.

Як відомо, систематичні розкопки давньоруських пам'яток Чернігівщини розпочав у 70-х рр. XIX ст. Д. Я. Самоквасов. Згодом, у 20–30-х рр. XX ст. їх плідно продовжили П. І. Смолічев, М. О. Макаренко, В. І. Моргилевський та ін., але увага дослідників була прикута до курганих і архітектурних старожитностей IX–XIII ст. Дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю – городищ і поселень, а особливо літописних міст, фактично розпочалося лише в післявоєнний час. Варто відзначити 40–60-ті рр. XX ст. як окремий етап в історії вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини (Ясновська 1998). Дослідники розуміли, що особливе місце серед археологічних пам'яток посідають укріплені поселення, виявлення, дослідження та класифікація яких має принципове значення для вирішення питань, пов'язаних не тільки з історичною географією чи соціально-політичною історією Давньоруської держави, але й для розуміння загального процесу генези феодальних відносин на Русі.

Продовженням цього напрямку досліджень та найбільш плідним етапом вивчення давньоруських пам'яток на терені Чернігівської області можна вважати 70–90-і рр. XX ст. Саме на цей час припадає формування археологічної школи Чернігово-Сіверщини, завдяки плідній діяльності Чернігівського обласного історичного музею та міської спелео-археологічної секції УТОПШ (В. П. Коваленко, Г. О. Кузнецов, О. В. Шекун) (Ясновська 1997; 2002). Гідним вихованцем і представником чернігівської археологічної школи можна вважати Юрія Миколайовича Ситого, який на сьогодні є відомим фахівцем та провідним археологом Чернігово-Сіверщини (Ясновська 2018).

Свій шлях в археологію Ю. М. Ситий розпочав ще в школі завдяки своєму вчителю – Олександру Пилиповичу Косолапову. Стаючи членами археологічного гуртка, школярі брали участь у розвідках та розкопках поселень, які проводили Г. О. Кузнецов та О. В. Шекун на території Чернігівщини, що дозволяло отримати навички пошуку та розкопок давньоруських пам'яток. Саме на початку 80-х рр. XX ст. у Чернігові розпочав роботу клуб «Юний археолог», керівниками гуртків були співробітники Чернігівського обласного історичного музею – О. В. Шекун, В. П. Коваленко та Г. О. Кузнецов. Після закінчення школи у 1981 р., вже маючи певні навички дослідження, Ю. М. Ситий починає працювати у Секторі охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського обласного історичного музею. У 1982–1984 рр. служив у Збройних Силах СРСР, а після демобілізації повернувся до улюбленої роботи.

З 1985 по 1987 рр. заочно навчався на історичному факультеті Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини, а після перевodu закінчив історичний факультет Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка у 1989 р. У 1988 р. перейшов працювати з музею до Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка і подальші дослідження проводилися під керівництвом В. П. Коваленка (рис. 1).



Рис. 1. Ю. М. Ситий серед членів кафедри історії та археології України ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка (2005 р.)

У 1985 р. отримав свій перший «Відкритий лист» на проведення археологічної розвідки і навесні виявив городище літописної Біловежі у Бахмацькому районі. Восени разом з В. П. Коваленком були проведені розріз валу городища та дослідження траншеї на посаді (Ситий 1985; Коваленко, Ситий 1991).

У 1984 р. В. П. Коваленко запропонував йому наукову тему для самостійних досліджень – займатися територією Чернігівського Задесення. Під час розвідок у межиріччі Десни, Остра і Сейму було відкрито та обстежено 7 давньоруських городищ з посадами, 80 сільських поселень з давньоруським шаром, один курганний могильник XI ст. Окрім давньоруських пам'яток, відкрито та обстежено 61 поселення різних культур, 53 групи та 42 окремі кургани епохи бронзи та раннього залізного віку (Ситий 1996). Юрій Миколайович став гідним продовжувачем вивчення цієї значущої літописної території у політичній історії Чернігово-Сіверщини.

Заслуговує на увагу і дослідження городища, розташованого на околицях с. Ковчин Чернігівського району, на стародавній дорозі в Посулля та Посейм'я. Зафіксовані артефакти (предмети спорядження вершника та верхового коня, деталі піхов шаблі у споруді XI ст.) дозволили Юрію Миколайовичу разом з В. П. Коваленком ототожнити Ковчинський археологічний комплекс з центром розміщення чернігівських ковуїв (Коваленко, Ситий 1993).

Ним були локалізовані та розкопувалися літописні Нежатин та Уненеж. Археологічні розкопки протягом 1989–1990 рр. на території сучасного Ніжина дозволили Ю. М. Ситому визначити місце розташування літописного Нежатина як городища кінця X – початку XI ст. у центрі міста, та літописного Уненежа як городища XII–XIII ст. на північно-східній околиці Ніжина в урочищі Городок (Коваленко, Сытый 1989; Ситий 2005).

Під керівництвом О. В. Шекуна у 1984–1985 рр. дослідник уперше брав участь у археологічних розкопках на території Дитинця давньоруського Чернігова, а у 1986 р. під керівництвом В. П. Коваленка розкопував ділянки вже як начальник розкопу (Веремейчик и др., 1988; Ситий 2015). Це був перший досвід вивчення потужного культурного шару. Перейшовши на роботу до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, у 1988 р. разом з Л. В. Ясно-



Рис. 2. Проїжджа частина древньої Любецької вулиці у розкопі 1988 р. по вул. Папанінців. Фото Л. В. Ясниської

вською проводив роботи по вул. Папанінців (900 м²) (Ситий 2010) (рис. 2) та по вул. Коцюбинського, 50 (100 м²) (Сытый 1991; 1997). Наступного року досліджував ділянку по вул. Чернишевського, 15 (830 м²), де були виявлені залишки курганів та забудова садиб (Ситий, Ясниська 1992). У 1991 р. як начальник розкопу вивчав ділянку укріплень Третьяка (140 м²) по вул. Пролетарській, 7 (Ситий, Новик 2008). У 1992 р. брав участь у розкопках по вул. Леніна, 44 (400 м²) та просп. Перемоги, 133 (300 м²). Під час перерви у будівельних роботах на території міста (спричиненої економічною кризою) біля околиці міста проводилися дослідження поселення слов'янського часу Олександрівка 1 (Шекун, Сорокін, Ситий 1997). У 1994 р. разом з О. В. Шекуном розкопував котлован по вул. Коцюбинського, 58-А (330 м²), а у 1995 р. (550 м²) та у 1998 р. (1060 м²) ще два котловани під будівництво багатоповерхівок по вул. Коцюбинського, 81-А, де вдалося зафіксувати залишки садиб, розташованих на Передгородді, русло струмка та 2 колодязі XII–XIII ст. (Коваленко, Шекун, Ситий 1999; Ситий 2007). У 1997–1998 рр. досліджувався котлован по вул. Кирпоноса, 24 (2500 м²), де Ю. М. Ситий виконував усі креслярські польові роботи.

З 1998 по 2012 рр. проводилися широкомасштабні дослідження Шестовицького археологічного комплексу, з 1995 по 1997 рр. розкопувалися пам'ятки у смт Батурині. У 2000 р. Батуринська експедиція поновила роботи і дослідження за «Відкритим листом», виданим на ім'я ювіляра, які продовжуються і до сьогодні.

Накопичений під час досліджень поселень і городищ досвід знайшов відображення у низці публікацій Ю. М. Ситого (дивись бібліографічний покажчик, укладений співробітниками Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» до 60-річчя ювіляра). До кола його наукових інтересів потрапляє тематика закономірностей розташування поселень різних епох, а також результатів робіт у Батурині. Але особливу увагу у публікаціях посідає рідне місто – Чернігів та результати його археологічного дослідження. Юрій Миколайович спочатку опублікував результати робіт, у яких брав безпосередню участь, згодом звернувся до матеріалів О. В. Шекуна (рис. 3). У його вчителя, О. В. Шекуна, був намір опублікувати матеріали некрополя Чернігова, але це йому не вдалося реалізувати (Олександр Володимирович збирав матеріали і завершив свої напрацювання,



Рис. 3. О. В. Шекун

написавши кілька статей). Юрій Миколайович продовжив дослідження цієї теми (Ситий 2011; Шекун, Ситий 2010). У процесі роботи було опубліковано ряд статей про певні ділянки некрополя, виділені в окремі категорії: ґрунтовий некрополь, кургани та церковні цвинтарі. Результатом багаторічної праці стала його монографія «Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова», видана друком у 2013 р. (до 50-річчя дослідника). Монографію про поховання Чернігова можна аналізувати разом з монографією В. Г. Івакіна «Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва» (2008), порівнюючи матеріали з двох давньоруських міст, що досліджувалися великими площами.

Величезний об'єм отриманого Ю. М. Ситим у Батурині матеріалу потребував оприлюднення у доступній для широкого загалу формі. У колеґ з Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» вийшла друком книга, присвячена археологічним дослідженням цього заповідника (Тараненко, Мисько, Зажигалов 2019). Формат її та

зміст допомогли Ю. М. Ситому обрати шлях подачі матеріалів за результатами археологічних робіт у Батурині. До свого 60-річчя дослідник видав монографію «Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»» (2023). Монографія про археологічні матеріали заповідника «Гетьманська столиця» є стислим довідником про місця досліджень та отримані дані з посиланням на більш широкі публікації та наукові звіти.

У найближчих планах дослідника є намір продовжити опрацювання результатів археологічних досліджень столиці Чернігово-Сіверського князівства – м. Чернігова. Об'єм накопиченого матеріалу у місті настільки величезний, що тільки одна тема – планування міста протягом Х – середини ХІІІ ст. займає думки дослідника вже кілька років поспіль. Ю. М. Ситий опублікував ряд статей і продовжує роботу у цьому напрямку (Ситий 2014; 2021; 2022). Побажаємо ювіляру терпіння та наснаги на обраному шляху.

Джерела та література

- Веремейчик, Е. М., Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Мултанен, А. А., Простантинова, В. В., Сытый, Ю. Н. 1988. Работы Чернигово-Северской экспедиции. *Археологические открытия 1986 года*. Москва: Наука, с. 261-266.
- Івакін, В. Г. 2008. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. Київ: Кит.
- Коваленко, В. П., Сытый, Ю. Н. 1989. Летописный Уненеж: (К постановке проблемы). *Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 76-77.
- Коваленко, В. П., Сытый, Ю. Н. 1991. Летописная Белавежа (к вопросу о локализации). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж, с. 59-66.
- Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М. 1993. Дослідження Ковчинського городища на Чернігівському Задесенні. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ, с. 71-72.
- Коваленко, В. П., Шекун, О. В., Ситий, Ю. М. 1999. Охоронні роботи на передгородді стародавнього Чернігова. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 96-97.

- Ситий, Ю. М. 1985. Відкриття літописної Білої Вежі. *Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.)*: Тези доповідей. Чернігів, с. 98-99.
- Сытый, Ю. Н. 1991. Планировка северо-западной части Черниговского Передгородья. *Гомельщина: археология, история, памятники*: Тезисы докладов Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. Гомель, с. 56-60.
- Ситий, Ю. М. 1996. Чернігівське Задесення: підсумки і перспективи археологічних досліджень. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність*: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЧДП ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів: Сіверянська думка, с. 16-18.
- Ситий, Ю. М. 1997. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, с. 169-170.
- Ситий, Ю. М. 2005. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненежа. *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник, 1 (4), с. 7-13.
- Ситий, Ю. М. 2007. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: РВК Деснянська правда, с. 199-210.
- Ситий, Ю. М. 2010. Забудова північно-західної околиці Чернігівського Передгороддя. *Актуальні проблеми археології України*. Київ, с. 241-251.
- Ситий, Ю. М. 2011. Дослідження давньоруського цвинтаря в Чернігові (вул. Леніна, 35-Б). *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 4, с. 133-135.
- Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.
- Ситий, Ю. М. 2014. Передгороддя Чернігова. *Міста Древньої Русі*: Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. Київ, с. 438-446.
- Сытый, Ю. Н. 2015. Археологические исследования территории княжьего двора на Валу в 1986 г. *Чернігівські старожитності*: Збірник наукових праць. До 890-річчя першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові. Чернігів, 2 (5), с. 256-264.
- Сытый, Ю. Н. 2021. Вклад А. В. Шекуна в исследования территории Третьяка. *Карнабідівські читання*: Збірник наукових праць. Чернігів: Десна Поліграф, 5, с. 245-262.
- Ситий, Ю. 2022. Планування міської території Чернігова за археологічними матеріалами. *Чернігівські старожитності*: Збірник наукових праць. Чернігів, с. 216-226.
- Ситий, Ю. М. 2023. *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»*. Чернігів: ПВК Десна.
- Ситий, Ю. М., Ясновська, Л. В. 1992. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 89-92.
- Ситий, Ю. М., Новик, Т. Г. 2008. Дослідження проїзду в оборонному валу чернігівського Третьяка. *Чернігівські старожитності*: Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». Чернігів, 1, с. 80-83.
- Тараненко, С. П., Мисько, Ю. В., Зажигалов, О. В. 2019. *Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Шекун, О. В., Ситий, Ю. М. 2010. Церковне кладовище XI–XIII ст. по вулиці Коцюбинського, 81. *Чернігівські старожитності*: Збірник наукових праць. Чернігів, 3, с. 162-171.
- Шекун, О. В., Сорокін, С. О., Ситий, Ю. М. 1997. Охоронні розкопки на ранньослов'янському поселенні Олександрівка I поблизу Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, с. 144-145.
- Ясновська, Л. В. 1996. Основні етапи археологічного вивчення давньоруських старожитностей Чернігівського Подесення. *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології*. Київ, с. 115-117.
- Ясновська, Л. В. 1997. Діяльність Чернігівської спелео-археологічної секції УТОПІК. *VIII Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства*. Харків, с. 78-79.
- Ясновська, Л. В. 1998. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40–60-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*, 6, с. 37-48.
- Ясновська, Л. В. 2002. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.). *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2, с. 32-42.
- Ясновська, Л. В. 2018. Чернігівська археологічна експедиція: здобутки та перспективи. *Проблеми історії та археології України*: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом. Харків, с. 44-45.

СИТИЙ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ
ТА ШЕСТОВИЦЬКА МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

В статті розглянуто організацію роботи Шестовицької археологічної експедиції у 2002–2012 рр. та роль Юрія Ситого у цьому процесі, участь дослідника у підготовці археологічних кадрів у польових умовах та у стінах вишу.

Ключові слова: Шестовиця, археологічна практика, Юрій Ситий.

Археолог-польовик, краєзнавець, організатор численних експедицій та розвідок – ці слова та фрази часто звучать у бік людини, внесок якої в історико-археологічні наукові студії Чернігівщини важко переоцінити. Вони лунають у бік Юрія Миколайовича Ситого. Ця людина повністю присвятила себе археології, пройшовши увесь шлях від школяра-землекопа до досвідченого археолога-керівника і відомого науковця. На сьогодні Юрій Миколайович є учасником понад 100 експедицій та археологічних розвідок, автором 130 наукових звітів, понад 400 наукових публікацій та 2 власних монографій.

У житті Юрія Миколайовича було декілька тривалих археологічних проєктів, що зробили значний внесок у його науковий досвід, який він передає молодому поколінню. Але серед них є один проєкт, що докорінно змінив життєвий шлях автора цих рядків. Саме в Шестовиці мені пощастило познайомитися і працювати з Юрієм Миколайовичем Ситим. Мова піде про Шестовицьку Міжнародну археологічну експедицію, що стала всесвітньовідомою завдяки проведеним дослідженням і опублікованим матеріалам.



Рис. 1. Вигляд на заплаву р. Десни з городища Коровель на околиці с. Шестовиця



Рис. 2. Роботи на кургані. 2006 р.

Хоча історія досліджень Шестовиці є досить тривалою, але найбільш масштабні і тривалі роботи на пам'ятці проводилися з 1998 по 2012 рр. Шестовицька експедиція була організована завідділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України д.і.н. Олександром Петровичем Моцею та завкафедрою історії та археології України Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка к.і.н. Володимиром Петровичем Коваленком, для вивчення давньоруської пам'ятки розташованої за 18 км від Чернігова вниз за течією р. Десна (городище в уроч. Коровель). Шестовиця стала місцем проведення археологічних практик студентів з різних вишів України (Чернігова, Ніжина, Кропивницького, Чернівців, Києва, Сум) та стажування науковців з різних установ. В експедиції на плечі Юрія Миколайовича лягла робота по облаштуванню табору експедиції, координації робіт на усіх розкопах у різних частинах пам'ятки, а після повернення на факультет – організація підготовки наукового звіту. З 1998 р. археологічні дослідження охопили всю територію пам'ятки (городище, посад, поділ та могильник) і з кожним роком площі розкопаних ділянок збільшувалися. Одночасно дослідження велися 4–6 розкопами. Як правило, експедиція виїздила у липні і за місяць роботи мала встигнути провести заплановані дослідження. З 1998 по 2012 рр. на території поселення було досліджено 7936 м².

Особисто мені познайомитися з Юрієм Миколайовичем пощастило у 2002 р. після першого курсу історичного факультету – під час проходження обов'язкової археологічної практики у Шестовиці. Перше враження від масштабу табору експедиції було неймовірним і водночас лякаючим. На території городища розташувався величезний табір із наметів, ходило безліч невідомих людей, димілися польові кухні. Усі були зайняті якоюсь роботою, лунали незрозумілі команди тощо. Пізніше наша група із півтора десятка студентів дізналася про розпорядок дня, техніку безпеки і чим ми тут будемо займатися протягом 21 дня практики. Майже щороку Шестовицька археологічна експедиція налічувала до 100 учасників.

Працюючи на північній околиці посаду Шестовицького городища під керівництвом начальника розкопу Н. В. Хамайко, ми періодично спостерігали високого бородатого чоловіка, що прилітав на велосипеді, давав якісь вказівки та періодично переставляв студентів по розкопу, брав лопату і навіщось обвалював стінки у спорудах та ямах, вказуючи при цьому керівнику розкопу на якусь



Рис. 3. Об'їзжаючи розкопи на посаді Шестовицького городища

іншу землю і просто їхав собі геть. Інколи він приходив у складі керівництва для фотографування та обговорення археологічної ситуації. Ми тоді питали – хто цей чоловік і тоді Н. В. Хамайко говорила: «Тихо – це Ситий».

Моє особисте знайомство з Ю. М. Ситим відбулося вже наприкінці практики, коли ми з товаришем згодилися залишитися у Шестовиці після від'їзду нашої групи практикантів для закінчення одного з розкопів на посаді, де після буревію завалило розкоп соснами. Табір експедиції вже збирався, а ми працювали з начальниками розкопів на одному розкопі завершуючи його дослідження.

Будучи студентом другого курсу, часто зустрічав Юрія Миколайовича у стінах історичного факультету, де він проходив з повною сумкою скручених у тубус ватманів. Згодом дізнався про організацію II Міжнародної студентської археологічної конференції. В. П. Коваленко збирав студентів II–V курсів з пропозиціями взяти у ній участь. Саме тоді, під керівництвом Юрія Миколайовича вийшла моя перша публікація, присвячена аналізу вістер стріл з Шестовицького археологічного комплексу, після якої розпочалася наша активна польова і наукова співпраця.

З 2003 по 2005 рр. у Шестовицькій експедиції під керівництвом В. П. Коваленка та Ю. М. Ситого мені довелося пройти шлях від землекопа до коменданта, а згодом і до начальника розкопу.

У 2003 р. на базі Шестовицької археологічної експедиції відбувся перший Міжнародний польовий археологічний семінар «Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.», у якому взяли участь відомі археологи із Західної та Східної Європи. Тоді Ю. М. Ситим у співавторстві з В. П. Коваленком та О. П. Моцею були опубліковані матеріали перших п'ятирічних досліджень Шестовиці. У цей рік на базі експедиції була заснована Школа молодого археолога, а опублікувати свої розвідки її учасники змогли у збірці матеріалів студентської наукової археологічної конференції, що проходила у стінах історичного факультету ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. Беручи участь у щорічних експедиціях, автор цих рядків захопився старожитностями Шестовиці, які неабияк відрізнялися від інших давньоруських матеріалів регіону. Постійна співпраця з Ю. М. Ситим давала змогу опановувати усі сторони археологічних досліджень, починаючи від польової роботи (організація та ведення розкопів), камеральної оброб-

ки матеріалів до підготовки звіту та написання наукових публікацій. В. П. Коваленком був застосований чудовий алгоритм залучення студентів, аспірантів та наукових співробітників до участі в експедиціях. Після участі у щорічній студентській конференції, чимало її учасників опинялося у Шестовиці та Батурині в складі Школи молодого археолога. Тут вони знайомилися із професійними археологами, брали участь у дослідженнях. Ю. М. Ситий традиційно проводив ознайомчі екскурсії по Шестовицькому комплексу і розповідав, хто де і коли копав, що знайшли і які знахідки викликали найбільший інтерес серед науковців.

Обстеження пам'ятки проводилося майже щороку. У 2004 р. я у складі групи учасників експедиції, на чолі з Ю. М. Ситим склали план III курганної групи в ур. Діброва. У подальшому ми вирішили розібратися із розташуванням курганних груп Шестовиці, спираючись на нові та вже існуючі дані.

У 2006 р. під черговий археологічний семінар «Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX–XI ст.)» у Ю. М. Ситого виходить публікація «До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця» і в цей самий час автор публікує статтю у студентському збірнику «Про деякі особливості розташування IV–VI курганних груп Шестовицького могильника».

2006 р. став знаменним для Шестовицької експедиції. Пам'ятаю, як під час чергового обстеження пам'ятки Ю. М. Ситий повів мене показати місце, де О. В. Шекун у 1980 р. дослідив залишки кургану з тілоспаленням на стороні. Розповідаючи про курганне поле, що охоплювало посад з півночі ми помітили у хащах чагарнику маловиразне, але досить велике у діаметрі підвищення. Ю. М. Ситий відразу припустив, що це може бути один з курганів, розміщений на краю тераси і який можна спробувати дослідити перед проведенням Міжнародного польового семінару.

Цього ж сезону у 2006 р. я керував розкопом на посаді, за 200 м від городища, умовно названим «садиба коваля», де Ю. М. Ситий наміряв молодому керівнику ділянку у 142 м². Сюди потрапила неймовірна кількість об'єктів X–XII ст.: двокамерне житло, кузня, окремо розташовані залишки горну, сліди огорожі садиби та ділянка древньої дороги. Тоді ж я почув від Юрія Миколайовича, що у кургані знайшли списа. Насип вже почали активно досліджувати і в результаті виявили заможне камерне поховання скандинава, яке *in situ* змогли побачити учасники семінару. У подальшій фіксації цього кургану взяли участь майже всі досвідчені археологи експедиції. Тоді я був безмежно радий, що серед них довелося бути і мені.

Завдяки Ю. М. Ситому та В. П. Коваленку, саме у Шестовицькій експедиції мені пощастило познайомитися з багатьма досвідченими археологами, зокрема з О. П. Моцею. У 2007 р. я вступив до аспірантури Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка із темою дисертації «Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в ур. Коровель



Рис. 4. Ю. М. Ситий у Шестовиці. 2007 р.

в кінці IX – на початку XI ст.». Наукова співпраця з Ю. М. Ситим продовжилася з більшою інтенсивністю. Він допоміг мені структурувати здобуті матеріали з розкопок Шестовиці, разом проаналізувати та опублікувати матеріали нових досліджень. Окрім одноосібних праць по структурі забудови посаду та окремих її елементів, у 2008 р. виходить наша спільна робота з В. П. Коваленком і Ю. М. Ситим «Дослідження Шестовицького подолу».

2009 р. ми з Ю. М. Ситим спільно публікуємо матеріали по житловій забудові Шестовицького посаду та розвідку про знахідки з пірофіліту на території комплексу, де доводимо факт існування майстерні з обробки пірофілітового сланцю та виготовлення пряслиць на садибі другої половини Х ст. Матеріали Шестовиці все більше починають вводитися у науковий обіг, наші спільні публікації з В. П. Коваленком та Ю. М. Ситим присвячені майже всім частинам пам'ятки. Все частіше Шестовиця звучить на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Завдячуючи керівникам Шестовицької експедиції, О. П. Моці, В. П. Коваленку та Ю. М. Ситому у 2012 р. в Інституті археології НАН України була захищена кандидатська дисертація, присвячена розкопкам пам'ятки, що у 2020 р. вийшла друком у вигляді монографії.

За час роботи експедиції сформувався молодий колектив археологів, що опанували не тільки особливості польових археологічних досліджень, а й вдало показують себе на науковій ниві. Серед них можна згадати: Н. В. Хамайко, Р. М. Луценка, О. В. Терещенка, Д. М. Козубову, Л. В. Мироненко, К. М. Капустіна, О. М. Бондаря, В. С. Жиголу. Поза експедицією, кожного року Ю. М. Ситий постійно знайомив нас з відомими давньоруськими пам'ятками на території області, де колись працювали експедиції. Так ми побачили Седнів, Оргощ, Малий та Великий Листвени, Ковчин, кургани під Клоновом, Виповзів, поселення Ліскове та ін.

Юрій Миколайович передає свій досвід молодому поколінню археологів і особисто мені, за що ми будемо завжди йому вдячні. Після Шестовицької експедиції наша співпраця з Ю. М. Ситим продовжилася у Виповзівській археологічній експедиції 2009–2021 рр., а на сьогодні ми працюємо разом у складі Лівобережної археологічної експедиції Інституту археології НАН України, що досліджує середньовічні пам'ятки м. Чернігова та Чернігівської області.

БАТУРИНСЬКИЙ ПРОЄКТ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЮРІЙ СИТИЙ

В статті розглянуто історію реалізації Батуринського археологічного проєкту у 1995–2021 рр. Окреслено роль археолога Юрія Ситого в археологічному вивченні та популяризації пам'яток гетьманської столиці – Батурина.

Ключові слова: пам'ятка археології, знахідка, археологічні дослідження, Юрій Ситий, Батурин.

У листопаді 2023 р. відзначив своє 60-річчя археолог Юрій Ситий, один із незмінних керівників археологічних досліджень Батурина. У червні 2023 р. виповнилося 30 років від часу створення Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», з яких 27 років минуло у тісній співпраці із дослідником у рамках Батуринського проєкту. Від дня утворення Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» постало питання про дослідження археологічної спадщини Батурина, забезпечення її збереження, визначення пам'яток, наповнення фондів заповідника експонатами, знайденими безпосередньо у Батурині. Ініціативу директорки заповідника А. П. Олещинської у проведенні таких досліджень підтримав декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, к.і.н. Коваленко Олександр Борисович. Ця співпраця розпочалася у 1995 р., коли була створена Батуринська археологічна експедиція з дослідження пам'яток Батурина та його околиць. Безпосередніми організаторами та керівниками археологічних досліджень були к.і.н., завідувач кафедри історії України доцент В. П. Коваленко (1954–2016) та старший науковий співробітник Ю. М. Ситий. Інститут археології НАН України у цій експедиції представляв доктор історичних наук О. П. Моця.

Перед експедицією було поставлено ряд завдань, з яких одним із першочергових було складання «Плану охоронних зон історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»».

Роботи експедиції у перші роки велися за такими напрямками:

1. Виявлення пам'яток.
2. Археологічні дослідження культурного шару та меж його поширення.
3. Складання планів пам'яток та визначення їхніх охоронних зон.
4. Передача отриманих матеріалів для державної реєстрації щойно виявлених пам'яток археології для їх ефективної охорони.

Від початку досліджень було визначено, що всі знахідки будуть передаватися до фондів заповідника для створення експозицій та виставкової роботи.

У 1995 р. Ю. М. Ситий отримав перший «Відкритий лист» на проведення робіт, навесні здав звіт і так продовжується майже без перерв до сьогоднішнього дня.

6 серпня 1995 р. розпочалися дослідження культурного шару та різноманітних об'єктів на території садиби І. Мазепи на Гончарівці та проведення шурфування центральної частини Батурина. Паралельно вивчалися колекції музею, здійснювалися перші опитування місцевих мешканців.

У шурфі на території Цитаделі було виявлене поховання жінки, на останках якої знаходилася ікона на мідній пластині. Фарбове покриття на іконі мало сліди перебування у вогні. В іншому



Рис. 1. Ю. Ситий під час археологічних досліджень території пам'ятки археології місцевого значення «Окольне місто «Батуринська фортеця». На задньому плані – Воскресенська церква – усипальниця К. Розумовського. 2002 р.

шурфі досліджено останки зі слідами насильницької смерті – на черепі фіксувалися сліди рублячої зброї. Попалена полива на кахлях та залишки згорілих споруд свідчили про масштаби погрому 1708 р. Український та канадський історик З. Когут назвав Батурин «українськими Помпеями». «Трагедія 1708 р. зробила Батурин еталонною археологічною пам'яткою козацької доби, культурний шар якої за ступенем насиченості та інформативності не має рівних собі» – написав після завершення польових робіт В. П. Коваленко.

Восени були проведені розвідки на території смт Батурина та у Бахмацькому районі, складені плани Фортеці, Цитаделі, відкритих передмість та заміських садиб І. Мазепи та В. Кочубея. На території Бахмацького району виявлено та визначено площі поширення культурного шару 7 різночасових пам'яток археології, в тому числі «Дворище І. Мазепи на Поросючці» та «Крупницько-Батуринський монастир» (Коваленко, Моця, Ситий 1996, с. 39-42).

Очевидна перспективність досліджень центру Батурина спонукала до розгортання робіт 1996 р. на територіях Цитаделі та Фортеці. Археологічні дослідження виконувалися вже не шурфами, а розкопами великої площі. Їхні результати та віднайдені артефакти допомагали у постановці питань з історії міста та дозволяли знайти перші відповіді на них (Ситий 1995, с. 83-84).

У 1997 р. було з'ясовано розташування на території Цитаделі гетьманського палацу та обстежено його центральну частину, зроблені перші розрізи укріплень Цитаделі (1996 р.) і Фортеці (1997 р.). Матеріали, отримані у 1995–1997 рр., дозволили проаналізувати стратиграфію нашарувань і обґрунтували періодизацію життя у центральній частині Батурина від доби неоліту до кінця ХХ ст. включно. При цьому зафіксовані у стратиграфії шари пожеж було співвіднесено з писемними згадками про них, виділено певні реперні горизонти, пов'язані з тими чи іншими історичними подіями (Коваленко, Моця, Ситий 1999, с. 63-74).

Економічна криза призупинила дослідження Батурина у 1998 та 1999 рр.

У 2000 р. власним коштом Ю. М. Ситий та М. В. Овчаров зуміли вивезти студентів на археологічну практику у Батурин, відновивши перервані дослідження. Роботи розгорнулися на території Батуринського Микола-Крупницького монастиря, що почав відроджуватися як обитель. Було визначено місце розташування п'ятибанного Миколаївського собору, побудованого у 1680 р. Цей храм на момент його знищення у 1930-х рр. мав три престולי, трансепт, оточений хорами з трьох боків. Було встановлено розташування надбрамної келії, монастирської огорожі, виявлено окремі котловани споруд та поховань, обстежено територію монастирського скиту. Віднайдені численні сліди руйнувань засвідчили та доповнили писемні відомості з історії



Рис. 2. Археологічні дослідження фундаментів собору Живоначальної Трійці. 2008 р.

монастиря, зокрема і про те, що його було пограбовано і спалено російським військом у 1708 р. (Ситий 2012, с. 35-38).

У 2001 р. до чернігівських археологів доєдналися колеги з Північної Америки – провідну роль відіграв представник Українського Наукового Товариства імені Т. Шевченка, професор Торонтського університету (Канада) В. І. Мезенцев. Батуринський проєкт набув форми Батуринської Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції, що фінансувалася частково коштом грантів наукових товариств та приватних пожертв української громади Канади та США. Це дозволило розпочати широкомасштабні дослідження окремих складових території колишньої гетьманської столиці.

Водночас і українська влада дедалі більше уваги звертала на історію Батурина та на розбудову цього населеного пункту. Результати археологічних досліджень були одним із вагомих аргументів для усвідомлення необхідності відродження Батурина. Це знайшло відображення в урядових програмах розвитку цього населеного пункту. Зокрема, було визначено необхідність прокладання нових водогонів та газогонів, реставрації будинку В. Кочубея, палацу К. Розумовського, Воскресенської церкви-усипальниці К. Розумовського та інших пам'яток.

Будівельні роботи по прокладанню нових комунікацій супроводжувалися археологічними дослідженнями. У 2003–2005 рр. тільки на території Фортеці було викопано близько 1500 м інженерних траншей. Накопичення матеріалів вимагало їх аналізу. Результати охоронних археологічних робіт по трасах траншей дозволили Ю. М. Ситому з'ясувати розпланування забудови та розміри окремих садіб XVII – початку XVIII ст. Було встановлено напрямки основних вулиць XVII ст., розташування колодязів, фортечних брам, окремих житлових, виробничих та громадських споруд.

Паралельно велася дослідження на територіях Цитаделі та інших частин ранньомодерного Батурина. Об'єктами досліджень ставали як ділянки всередині укріплень, так і окремі структурні одиниці міста. Роботи на пам'ятках влітку і восени, доповнювалися складанням звітів, аналізом матеріалів досліджень, створенням графічних реконструкцій – відбувався увесь спектр професійних дій – від пошуку об'єктів та знахідок до їхньої історичної інтерпретації.



Рис. 3. О. Коваленко та В. Коваленко знайомлять Президента України В. Ющенка з результатами археологічних досліджень фундаментів собору Живоначальної Трійці. 2008 р.

У 2003 р. розпочалася реставрація будинку В. Кочубея. Ю. М. Ситий ретельно обстежив пам'ятку і з'ясував її планування у XVII, XVIII та після її перебудови у XIX ст. (Ситий 2006, с. 163-173). Пізніше, разом з С. В. Дмитрієнком, він запропонував варіант реконструкції загального вигляду будинку та садиби Кочубеїв (Ситий, Дмитрієнко 2007, с. 267-272).

Від 2013 р., з метою пошуку домової церкви та з'ясування забудови садиби генерального судді В. Кочубея, археологічні роботи на її території було відновлено. Виявлено продовження фундаментів прибудови до будинку В. Кочубея та фундаменти господарських споруд садиби другої половини XVIII–XIX ст.

У 2004 р., в ході відбудови і реставрації палацово-паркового ансамблю К. Розумовського, було з'ясовано розміри і особливості побудови флігелів і встановлено розпланування садиби (Ситий, Дмитрієнко 2007, с. 267-272).

У 2005 р. завершено розпочаті у 1995 р. дослідження залишків гетьманського палацу на Цитаделі. У цій споруді розміщувалася військова канцелярія, зберігався гетьманський архів. На думку Ю. М. Ситого, гетьманський палац на Цитаделі був збудований вже після того, як Батурин став гетьманською резиденцією. Початково він мав менші розміри, а за часів гетьманування І. Мазепи значно розбудувався. Його північно-східний край доходив до краю тераси р. Сейму, стіна будівлі одночасно була межею Цитаделі на цій ділянці укріплень (Коваленко, Ситий, Мезенцев 2011, с. 3-9).

З 1995 по 2008 р. проводилися дослідження цвинтаря Воскресенської церкви, що існувала на Цитаделі до подій 1708 р. Розташування поховань дозволило визначити різночасові горизонти цвинтаря, а виділений верхній – горизонт дитячих поховань – датувати 1708 р. (Ситий 2008, с. 257-268).

У 1996 та 2006 рр. з'ясовувалася структура та етапи створення укріплень Цитаделі, було досліджено різночасові елементи в основі валу (Коваленко, Моця, Ситий 2008, с. 168-174).

Важливим напрямком археологічних досліджень гетьманського Батурина залишається визначення місць розташування згаданих у писемних джерелах храмів. Напередодні подій 1708 р. у



Рис. 4. Ю. Ситий знайомить заступника Голови Секретаріату Президента України Р. Безсмертного і голову Чернігівської ОДА В. Хоменка з археологічними дослідженнями фундаментів собору Живоначальної Трійці. 2008 р.

місті існували муровані з цегли Троїцька та Миколаївська (недобудована) церкви, а також кілька дерев'яних церков. Дослідженнями 2006–2009 рр. фундаменти церкви, атрибутованої як Троїцька, були виявлені і повністю досліджені. Це був великий хрестово-купольний храм з трьома навами, трьома гранчастими вітварними апсидами, з двома опорними пілонами та великим п'ятигранним притвором (бабинцем) із західного боку. Загальна довжина храму становила 38,7 м при ширині до 24,1 м (Коваленко, Ситий 2007, с. 68-73; Ситий 2011, с. 105-109). Дослідження собору та цвинтаря навколо нього допомогли скласти уявлення не лише про структуру міста, а також про релігійне та духовне життя містян, поховальні традиції (Ситий, Терещенко 2019, с. 154-174). Пошуки залишків Миколаївського собору тривають.

З 1995 р. постійна увага археологічної експедиції прикута до Гончарівки – заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи. Попри те, що значну площу території садиби було знищено у 1970-х рр. кар'єром цегельного заводу, під час робіт 1995–1997, 2001–2007, 2009–2020 рр. вдалося не лише дослідити залишки гетьманського палацу та укріплень, а й виявити «хату покоївку» (2009–2011 рр.), житло з піччю (2011–2012 рр.), «курінь-вартівню» (2010–2014 рр.), церкву (2010–2015 рр.), споруду з підвалом (2018–2019 рр.) (Ситий, Терещенко 2016, с. 124-129). На основі здобутих під час археологічних досліджень матеріалів Ю. М. Ситий висунув гіпотезу про одноповерховість палацу, побудованого на високому чотирикамерному підвалі. На думку Ю. М. Ситого, палац І. Мазепи був подібний до будинку Я. Лизогуба у Чернігові, з яким будувався майже одночасно (Коваленко, Ситий, Мезенцев 2012, с. 74-83; Ситий, Мироненко 2019, с. 103-122).

Багато років у фокусі уваги Ю. М. Ситого знаходиться батуринська некрополістика. Це питання тим більше актуальне з точки зору з'ясування масштабів різанини, вчиненої російським військом у Батурині в листопаді 1708 р. Поховання жертв Батуринської трагедії було здійснено на місцевих парафіяльних цвинтарях. Окрім того, на території Батурина зафіксовані останки людей, що залишилися у різних об'єктах: в зернових ямах, підклітах жител, ровах, колодязях тощо (Коваленко, Моця, Ситий 2008, с. 168-174; Ситий 2011а, с. 107-143; 2017, с. 284-287; Ситий, Скороход, Терещенко 2017, с. 288-290).



Рис. 5. Ю. Ситий – учасник XV Батуринських читань, присвячених 350-й річниці обрання гетьманом України Д. Ігнатовича та 25-й річниці створення НІКЗ «Гетьманська столиця». 2018 р.

Багаторічні дослідження Ю. М. Ситого у царині історичної топографії Батурина відображено у дисертаційному дослідженні Н. А. Саєнко (Саєнко 2021).

З 1995 р. Ю. М. Ситий досліджує матеріальну культуру гетьманського Батурина. Він започаткував вивчення батуринських кахлів – масового і водночас самобутнього виду архітектурно-декоративної кераміки та розпочав їхню типологізацію (Ситий, Виноградська 2004, с. 110-121; 2008, с. 261-277; Ситий, Мироненко 2010, с. 11-15; 2010а, с. 135-137; Ситий 2014, с. 23-31). Цю тему було продовжено у працях та дисертаційному дослідженні учениці Ю. М. Ситого – Л. М. Мироненко (Мироненко 2017).

Сьогодні комплекс артефактів, виявлених під час археологічних досліджень Батурина, зберігається у фондах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». За 27 років Ю. М. Ситим оформлено та передано заповіднику 32 томи наукових звітів про дослідження міста. Колекція археологічних знахідок складається з понад 20 000 предметів. Вона є основою експозиції Музею археології Батурина, створеного співробітниками заповідника у співпраці із археологами В. П. Коваленком та Ю. М. Ситим у 2006–2008 рр.

У грудні 2007 р. у інституті «УкрНДПроекстреставрація» було сформовано авторську групу по роботі над проектом спорудження на території пам'ятки археології архітектурно-меморіального комплексу Цитадель Батуринської фортеці, до якої увійшов і керівник батуринського проекту В. П. Коваленко. Таким чином, наукові знання, отримані під час багаторічних археологічних досліджень, лягли в основу відбудови об'єкта, що було реалізовано у 2008 р. Перспективним планом розбудови заповідника та міста Батурина передбачалась і відбудова садиби гетьмана І. Мазепи на Гончарівці.

Проаналізовані матеріали досліджень лягли в основу наукових публікацій Ю. М. Ситого та його колег-археологів про Батурин. Зосереджені у збірниках наукових статей і фахових часописах України та закордону, їх можна розподілити за такими тематичними напрямками: підсумкові статті про результати розкопок в окремі роки; статті, присвячені реконструкції історичного розвитку міста і його топографічної структури в різні періоди; публікації про окремі будівлі та інші топографічні об'єкти; дослідження окремих знахідок. Наукові звіти про археологічні роботи у Батурині

ні зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України та у фондах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Таким чином, 27-річна участь Ю. М. Ситого у Батуринському археологічному проєкті та його співпраця із заповідником принесла вагомі результати. Разом з колегами-археологами він повернув українському народові правду про історію гетьманського Батурина – символу боротьби за волю України.

Джерела та література

- Коваленко, В. П., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2008. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині. *Батуринська старовина*: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 168-174.
- Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М. 2007. Оборонні споруди Литовського замку в Батурині (за матеріалами досліджень 1996 року). *Сіверщина в контексті історії України*: Збірник наук. праць, с. 68-73.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 1996. Садиба І. Мазепи на Гончарівці в Батурині. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність*: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЧДП ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів: Сіверянська думка, с. 39-42.
- Коваленко, В. П., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 1999. Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина. *Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії*: Збірник наук. праць. Київ: Стіло, с. 63-74.
- Коваленко, В. П., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2008. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині. *Батуринська старовина*: Збірник наук. праць. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 168-174.
- Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М., Мезенцев, В. І. 2012. Дослідження флігеля на подвір'ї садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Збірник наукових статей. Київ, 2 (1), с. 74-83.
- Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М., Мезенцев, В. І. 2011. Елементи планування садиби К. Розумовського в Батурині (за матеріалами археологічних досліджень). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів, 87 (8), с. 3-9.
- Мироненко, Л. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ.
- Саєнко, Н. А. 2021. *Історична топографія Батурина XVII–XVIII ст.*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів.
- Ситий, Ю. М. 1995. Археологічні старожитності Батурина та його околиць. *Слов'яно-руські старожитності Північно-го Лівобережжя*: Матеріали історико-археологічного семінару. Чернігів: Сіверянська думка, с. 83-84.
- Ситий, Ю. М. 2006. Обстеження будинку Кочубея в Батурині. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця»*. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», с. 163-173.
- Ситий, Ю. М. 2008. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*: Збірник наук. праць. Київ, с. 257-268.
- Ситий, Ю. М. 2011. Оборонні конструкції столиці Лівобережної України Батурина другої половини XVII – початку XVIII ст. *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини*: Збірник матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історичної конференції. Київ, с. 105-109.
- Ситий, Ю. М. 2011а. Цвинтарі Батурина XVII–XVIII ст. *Чигиринщина: історія та сьогодення*: Матеріали наук.-практ. конф. Черкаси: «Вертикаль», с. 107-143.
- Ситий, Ю. М. 2014. Кахлі XVII–XVIII ст. з літерами із Батурина. *Батуринська старовина*: Збірник наук. праць. Чернігів, 4 (8), с. 23-31.
- Ситий, Ю. М. 2017. Цвинтарі південно-східної околиці Батурина. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Матеріали XV Міжнародної наук. конференції. Київ, с. 284-287.
- Ситий, Ю. М. 2012. Поховання Івана Домонтовича. *Батуринська старовина*: Збірник наук. праць. Чернігів, 3, с. 35-38.
- Ситий, Ю. М., Дмитрієнко, С. В. 2007. Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній річці. *Батуринські читання 2007*: Збірник наук. праць. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», с. 267-272.
- Ситий, Ю. М., Виноградська, Л. І. 2004. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997–2002 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Збірка наукових статей. Київ, 13, с. 110-121.
- Ситий, Ю. М., Виноградська, Л. І. 2008. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001–2002 рр. *Батуринська старовина*: Збірник наук. праць. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 261-277.

- Ситий, Ю. М., Мироненко, Л. В. 2010. Декоративні кахлі оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. *Сіверянський літопис*, 4-5, с. 11-15.
- Ситий, Ю. М., Мироненко, Л. В. 2010а. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 19, с. 135-137.
- Ситий, Ю. М., Терещенко, О. В. 2016. Дослідження ділянки цвинтаря собору Живонавальної Трійці (XVII – початок XIX ст.). *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Матеріали XIV міжнародної наукової конференції. Київ, с. 124-129.
- Ситий, Ю. М., Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2017. Скляні чарки у похованнях Батуринських цвинтарів. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Матеріали XV Міжнар. наук. конференції. Київ, с. 288-290.
- Ситий, Ю. М., Мироненко, Л. М. 2019. Садиба гетьмана І. Мазепи на Гончарівці (за археологічними матеріалами). *Іван Мазепа та його епоха*: Збірник наук. праць. Київ, с. 103-122.
- Ситий, Ю. М., Терещенко, О. В. 2019. Деякі конструктивні особливості батуринського Троїцького (Миколаївського?) собору кінця XVII – початку XVIII ст. *Opus Mixtum*. Київ, 7, с. 154-174.

ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЮРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА СИТОГО

Стаття присвячена узагальненню внеску Юрія Миколайовича Ситого в дослідження церковної історії Чернігівщини та характеристики висновків та новітніх підходів у висвітленні процесу християнізації населення краю, діяльності церков, монастирів, відображення змін поховальних практик у науковому доробку вченого.

Ключові слова: церковна історія Чернігівщини, християнізація, археологічні дослідження Чернігівщини останньої чверті XX – початку XXI ст., церкви Чернігівщини.

За тридцять п'ять років дослідницької діяльності (1988–2023 рр.) в галузі археологічних досліджень регіону майже сотню наукових статей Юрій Миколайович Ситий присвятив тематиці вивчення релігійних вірувань давнього населення та висвітленню церковної історії Чернігівщини (Юрій Миколайович Ситий 2015).

Початковим етапом зацікавленості цією темою можна назвати дослідження курганів епохи бронзи та раннього залізного віку в ур. Плависте 1988 р. та біля с. Лукашівка 1989 р. (Ситий 2009, с. 175-182; Ситий 2015, с. 50, 69), а також виявлення та картографування пам'яток епохи бронзи та раннього залізного віку на теренах Чернігівського Задесення (у межиріччі Десни та Остра) з визначенням розташування курганних груп навколо них (Сытый 1989, с. 89-90).

Починаючи з 1987 р. Юрій Миколайович систематично проводить археологічні дослідження на території давньоруського Чернігова та його околиць. Це дозволило йому більш чітко окреслити райони курганного некрополя у межах міста. Вже у першій публікації про результати робіт на чернігівському Передгородді у 1988 р. подано інформацію про залишки міського могильника XI ст., пізнішу садибну забудову XII ст. та фото формочки з білого вапняку для лиття натільних хрестиків (Ситий 2010, с. 250).

У назвах ранніх публікацій історія релігій ще не відокремлена, але у тексті інформація подана дуже детальна. Принагідно зазначимо, що в радянській історіографії новітній період історіографічних досліджень церковної історії розпочинається, зазвичай, з 1989 р. – зі святкування 1000-річчя Хрещення Русі. Для розвитку регіональних церковно-історичних досліджень особливе значення мало проведення у 1992 р. наукової конференції до 1000-ліття Чернігівської єпархії, яка, з одного боку, продемонструвала зняття офіційної заборони на дослідження церковної історії, з іншого – сформулювала цілий спектр нерозкритих в історіографії тем. Сам автор, крім того, зазначає вплив на свої зацікавлення досліджень В. Г. Івакіна, присвячених некрополю давньоруського Києва.

З середини 90-х рр. XX ст. церковно-історичним студіям у сфері наукових інтересів Ю. Ситого приділяється значно більше уваги. Очевидно, що до заглиблення у цю тему Юрія Миколайовича підштовхнули активні дослідження на теренах Чернігова та системні наукові археологічні експедиції на пам'ятках Шестовиці та Батурина.

Найбільшу кількість праць з церковної історії краю опубліковано в період з 2000–2023 рр. Пов'язано це, вочевидь, з накопиченням наукового матеріалу, зростаючим інтересом до церковної історії, а також з діяльністю вузько тематичних наукових конференцій («Чернігівські старо-

житності» – на базі Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів Стародавній», «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» та «Могилянські читання» – на базі заповідника «Києво-Печерська Лавра», «Православ'я в Україні» – на базі Київської духовної академії).

Географічно публікації охоплюють Чернігів, Седнів, Любеч, Батурин, Шестовицю. Найбільша кількість публікацій присвячена Чернігову та Батурину. Для зручності аналізу весь масив інформації у статті розподілено на 5 груп:

- язичницькі вірування населення Чернігівщини та їх відображення у поховальному обряді (кургани, речі супроводу, етнічна приналежність);
- процеси та чинники християнізації, християнський поховальний обряд (ця тема мала логічне узагальнення у монографії 2013 р.);
- археологічні дослідження залишків християнських храмів XI–XVIII ст. Чернігова, Любеча, Батурина;
- дослідження цвинтарів козацької доби Шестовиці, Батурина, Чернігова;
- узагальнення та переосмислення археологічних досліджень кінця XIX – середини XX ст.

Особливий інтерес для розуміння процесів церковної історії Русі кінця X ст. становить розробка питань раннього хрещення чернігівців. Юрій Миколайович наголошує на необхідності ретельного вивчення цього процесу у кожному окремому випадку (село, місто), уникаючи шаблонних узагальнень, які були поширені в історіографії 90-х рр. XX ст. Він закликає дослідників не лінуватися, аналізуючи величезний масив накопичених археологічних матеріалів, який дозволяє відійти від загального аналізу некрополів усіх відомих давньоруських міст, а зосередитися на християнських похованнях одного міста чи навіть окремого комплексу пам'яток.

Перші прояви проникнення християнства на терени Чернігова дослідник вбачає у появі обряду інгумації, фіксації у підкурганних похованнях дерев'яних споруд у вигляді внутрішніх конструкцій всередині камери або труни в більшій за розмірами могилі. При цьому в перехідний період, як правило, у похованні присутні супроводжуючий інвентар, нерідко – пережитки недавнього обряду кремації у вигляді вугілля і слідів вогню. З прийняттям християнства і хрещенням підвладного населення повністю викоринити традицію насипання кургану на місці поховання відразу не вдається (ще насипаються кургани на Болдиних горах та Стриженській групі). Проте, на території, що знаходиться ближче до міської забудови, виникають поховання в ґрунтових могилах без курганних насипів (Ситий 2012, с. 83-87).

Перші безкурганні поховання з'являються на території Чернігова на північ від Чорної Могили (вул. Хлібопекарська) та на північ від кургану «княжни Черни» (вул. Магістратська, 13) і датуються кінцем X – початком XI ст. Поховання першої половини XI ст. також були виявлені на північ від Дитинця (вул. Воздвиженська, 2). На думку дослідника, наявність цих трьох ділянок, розташованих за 200–300 м від укріплень Третьяка та Дитинця, дозволяє виділити зону розповсюдження ґрунтових поховань кінця X – на початку XI ст. і підтвердити існування не окремих груп могил, а цілого і неподільного в просторі ґрунтового та курганного некрополя, який півколом охоплював з боку поля забудову давнього Чернігова у X – початку XI ст. (Ситий 2000, с. 7-10; 2009, с. 292-296; 2011, с. 31-36). У цьому контексті також цікаві висновки про заснування укріплень чернігівського Третьяка на межі X–XI ст. як символу контролю Києва над Черніговом і над колишньою, опозиційною до Києва, регіональною верхівкою, символом якої були два легендарні чернігівські кургани: Чорна могила та умовний «княжни Черни».

З появою перших дерев'яних церков на території Чернігова у розташуванні поховальних комплексів Ю. М. Ситий виділяє дві тенденції: появу кладовищ, розташованих навколо церков, безпо-

середньо в забудові міських кварталів, та захоронення міських жителів за християнським обрядом за міською забудовою на відстані не менше 200 м від синхронних їм жител. У XII ст. остаточно перестають насипати кургани над похованнями в невеликих могилах, навіть на далеких околицях міста (Ситий 2009, с. 292-296). Цікаві висновки робить науковець і про тривалість процесу християнізації краю (розповсюдження християнства серед різних соціальних груп населення, у сільській, міській та військовій спільнотах) (Коваленко, Моця, Сытый 2012, с. 344-350).

Значну увагу Ю. М. Ситий приділив ще не розроблений до цього в історіографії темі виявлення цвинтарів та датування давньоруських церков (як мурованих, так і дерев'яних). Тривалий і копіткий аналіз матеріалів з території Чернігова, отриманих у XX ст., дозволив досліднику виділити на території міста ділянки церковних кладовищ, які дозволяють доповнити карту давньоруського Чернігова даними про розташування церков. За відсутності письмових свідчень про час будівництва храмів, для споруд з плінфи або каменю дослідник застосовує інформацію про систему кладки. Це дозволяє йому визначити приблизний час будівництва того чи іншого собору. Датування дерев'яних церков можливе при аналізі часу появи масових поховань на прицерковному кладовищі. Велика щільність поховань на певній (обмеженій) території є характерною саме для цвинтарів і не властива для ділянок ґрунтового могильника. Частково на час появи церкви може вказувати датування знахідок з культурного шару кладовища і навколишньої забудови міських кварталів. Комплексний аналіз часу формування забудови конкретної ділянки посаду, аналіз знахідок і датування поховань церковного кладовища (наявність стратиграфічних спостережень і речового матеріалу) дозволяють простежити час заснування окремих кладовищ і опосередковано вказати на час будівництва конкретної церкви (вул. Мстиславська; Коцюбинського, 81-а; Коцюбинського, 32; Воздвиженська, 2; Княжа, 70; Княжа, 24; Магістратська, 13; під Катерининською церквою; у селищах «село св. Спаса», ур. Церковище) (Ситий 2011, с. 428-434; Сытый 2015, с. 67-80). Цінним узагальненням є зведена таблиця датувань чернігівських храмів, створена на основі результатів археологічних досліджень певної території міста (Ситий 2011, с. 428-434; 2012, с. 22-26).

Ще одна тема, яку розробляє у своїх роботах Юрій Миколайович, присвячена взаємовідносинам влади та церкви впродовж X–XVIII ст. Дослідник відстоює безпосередній вплив князів на заснування та перебудову церков у заздалегідь визначених кварталах міста, та відведення земельних маєностей для церков та монастирів, підтверджуючи це археологічними матеріалами, знайденими на місці ймовірного розташування церков: князівських вислих печаток, дорогоцінного церковного начиння (типу чаші князя Святослава Ольговича XII ст.) (Ситий 2015, с. 602-608).

Важливим внеском Ю. М. Ситого в сучасну історіографію церковно-археологічних досліджень Чернігова є актуалізація, систематизація та переосмислення висновків, отриманих в результаті робіт археологів, починаючи з 20-х рр. XX ст. і до сьогодення. Це непросте завдання, у зв'язку з розпорошеністю публікацій про результати досліджень в невеликих регіональних збірниках кінця XX ст., які давно вже стали бібліографічною рідкістю, а також з огляду на фрагментарність звітів про археологічні роботи та не введені до сьогодні у науковий обіг їх висновки. Очевидно, що ця робота вкрай важлива для подальших поколінь дослідників. Найцікавіші висновки отримано по гробницях-саркофагах Чернігова (16 шт.) (Ситий, Вінніков 2013, с. 43-45; Ситий 2016, с. 109-116); дослідженнях В. А. Богусевича у 1947 р. на Дитинці та біля Катерининської церкви, коли було виявлено сліди церкви XIII ст., кладовище та дім священика; дослідженнях на Дитинці 1956–1984 рр. біля Художнього музею; дослідженнях В. П. Коваленка 1984–1987 р. на Валі (Ситий 2015, с. 316-321; Сытый 2015, с. 67-80; Сытый, Потапов 2019, с. 198-212). Складність та ретельність цієї роботи, у зв'язку з великим обсягом накопиченого матеріалу, може продемонстру-

вати зведена таблиця по траншеях і розкопах 1956–1984 рр. на чернігівському Дитинці, укладена Юрієм Миколайовичем (Сытый 2019, с. 213-229; Ситий 2022, с. 21-40).

Не менш важливими для сучасних дослідників є ретельно проаналізовані Ю. М. Ситим тексти звітів робіт 1957–1960 рр. у Любечі на Замковій горі під керівництвом Б. О. Рибаківа та зроблені ним спроби переосмислення отриманого матеріалу. З усіх поховань цвинтаря (виявлені 45 поховань, здійснених за християнським обрядом) у 8 могилах було зафіксовано плінфу або камені, підкладені під голову чи ноги небіжчиків (відгомін афонського обряду поховання ченців). Час забудови цвинтаря за археологічним матеріалом визначається рубежем XII–XIII ст. Поховання за монастирським обрядом є найбільш ранніми на цій ділянці цвинтаря. Отже, дослідник припускає, що у східній частині любецького Замку діяла дерев'яна церква, яка була центром невеликого монастиря. Судячи з появи великої кількості плінфи, на території західної частини Фортеці Любеча наприкінці XII – на початку XIII ст. будується нова мурована церква, існування якої підтверджують численні речі церковного ужитку та предмети особистого благочестя (Ситий 2014, с. 152-164).

Майже 30 років наукової діяльності (1995–2024 рр.) присвячено пам'яткам Батурина, тож не дивно, що церковній історії Гетьманщини загалом, і її столиці зокрема, присвячена значна частка наукових робіт дослідника. Ним висловлені припущення, що фундаменти храму, досліджені протягом 2006–2009 рр., – це недобудований Миколаївський собор, а не церква Живоначальної Трійці, як вважалося на початкових етапах археологічних досліджень. Час спорудження храму визначений рамками 1690–1700 рр., не пізніше 1708 р. (Коваленко, Мезенцев, Ситий 2009, с. 114-116; Ситий, Терещенко 2016, с. 124-129). Особливо цікаві аналогії проведені в архітектурних техніках та проектах з Вознесенським собором жіночого монастиря Києво-Печерської лаври, побудованого 1701–1705 рр., ігуменею якого була мати І. Мазепи Марина Магдалена Мазепина (Ситий, Терещенко 2019, с. 154-174). Крім того, археологічно доведено вірність інформації, вміщеної в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии», про існування з другої чверті XVII ст. до часу побудови собору дерев'яної церкви та дерев'яної церкви св. Трійці після 1708 р.

Експедицією 2000 р. під керівництвом Ю. М. Ситого досліджено окремі ділянки кладки Миколаївського собору Батуринського Крупицького монастиря, фундаменти надвратного корпусу, розібраного після 1708 р., та притвору собору початку XVIII ст. Розкопано також поховання під та навколо собору, одне з яких ідентифіковано як останній притулок відомого ктитора монастиря І. Домонтовича, нащадки якого, до речі, служили священиками в чернігівських церквах у другій половині XVII ст. (Ситий 2012, с. 35-38).

Деякі ґрунтовні публікації були присвячені цвинтарям Батурина (біля Воскресенської церкви та на південно-східній околиці міста), ідентифікації місць поховань жертв Батуринського погрому 1708 р., знахідкам предметів християнського благочестя з Батурина (деякі мідних ікон, хрести, формочка для виготовлення хрестів) та доволі рідкісному явищу – скляним чаркам з поховань козацької старшини (Коваленко, Моця, Ситий 2008, с. 168-174; Ситий 2017, с. 284-287; Ситий, Скороход, Терещенко 2017, с. 288-290).

Підсумовуючи науковий доробок Юрія Ситого у галузі церковної історії регіону, слід зазначити, що дослідника варто оцінювати у динаміці. Тут, без сумніву, є чим пишатися. Юрій Миколайович за десятиліття практичної польової археологічної діяльності накопичив значний досвід та об'єм інформації, який дає йому основу для ґрунтовних узагальнень. Опубліковані матеріали завжди ретельно опрацьовані, подано креслення, датування, посилання на наукові звіти або публікації, завжди зазначено автора робіт, фото або реконструкції.

Невід’ємною ознакою праць Юрія Миколайовича є володіння сучасним науковим інструментарієм (співставлення різних типів джерел, підтвердження паралельними в хронології джерелами). Таке вміння додає висновкам автора високий відсоток достовірності, а власні реконструкції – можливість увияти ідею в просторі. У публікаціях завжди присутня наукова новизна. Юрій Миколайович достеменно володіє історіографією питання, яке висвітлює, тож знає лакуни та білі плями.

Переосмислення висновків істориків та археологів попередніх епох – необхідна складова новітнього історіографічного процесу. Немає нічого беззаперечного. З роками накопичується новий пласт інформації, змінюються підходи до висвітлення історичних подій, методологія та методи досліджень. Те, що ще 20 років тому було вкрай складно відтворити, зараз можливо за допомогою 3D технологій, накладання старих карт на сітку сучасних вилиць, зйомок з квадрокоптера та рентгенологічним аналізом металу, плінфи та ДНК дослідженням кісток з поховань. Юрій Миколайович багато зусиль докладає для наукового узагальнення археологічних робіт попереднього століття. Будучи безпосереднім їх учасником та виконавцем, досконало знаючи усі позитивні та негативні їхні ознаки, він актуалізує специфічний матеріал, який пересічний історик без спеціальної фахової підготовки не може використати для подальших наукових висновків.

Юрій Миколайович не страшисться пропонувати власні гіпотези. Це теж до наукової новизни і трохи далі за неї. Для цього потрібна сміливість, впевненість та знання, щоб відстояти свою точку зору. Тут я хотіла б згадати Володимира Петровича Коваленка і навести цитату з його виступу на презентації книги Ю. М. Ситого, датованого 2 квітня 2014 р.: «Нарешті з загалу чернігівських науковців знайшлася людина, яка не злякалася нескінченної кількості матеріалів, недосконалості та фрагментарності багатьох наукових звітів і видала таки у світ унікальну без перебільшення працю...».

І на завершення. Археологія – наука складна. Потребує допоміжної підготовки для розшифрування звітів та креслень. Але без даних археології історикам складно довести реальність гіпотез (особливо, коли йдеться про події середньовічної та нової історії). Юрію Миколайовичу у своїх працях вдається вийти за межі лише археології і подивитися на процеси ширше, залучаючи історію, географію, техніку, релігієзнавство, і навіть філософію, що робить його дослідження цікавими для широкої аудиторії науковців.

Тож, бажаю ювіляру креативних ідей, можливостей для їх втілення (фінансових, душевних та фізичних), родинного затишку та багато років продуктивної наукової праці на славу української науки.

Джерела та література

- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2008. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині. *Батуринська старовина*: 36. наук. пр. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 168-174.
- Коваленко, В. П., Мезенцев, В. І., Ситий, Ю. М. 2009. Дослідження церкви Живоначальної Трійці в Батурині у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні у 2008 р.* Київ: ІА НАН України, с. 114-116.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Сытый, Ю. Н. 2012. Новейшие скандинавские находки в погребениях Шестовицы. В: Андрощук, Ф., Зоценко, В. *Скандинавские древности Южной Руси: Каталог*. Париж, с. 344-350.
- Ситий, Ю. М. 2017. Цвинтарі південно-східної околиці Батурина. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. XV Міжнар. наук. конф. Київ, с. 284-287.
- Ситий, Ю. М., Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2017. Складні чарки у похованнях Батуринських цвинтарів. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. XV Міжнар. наук. конф. Київ, с. 288-290.
- Ситий, Ю. М. 2000. Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова Х – середини XIII ст. *Чернігівські старожитності*: Тези доповідей Міжнар. наук. конф. «Некрополі Чернігівщини». Чернігів, с. 7-10.

- Ситий, Ю. М. 2009. Камери, «псевдокамери» та могили чернігівського некрополя. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: «Чернігівські обереги», 2, с. 292-296.
- Ситий, Ю. М. 2009. Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини. *Скарбниці української культури*: Зб. наук. пр. Чернігів: Видавництво ЧЦТЕІ, 11, с. 175-182.
- Ситий, Ю. М. 2010. Забудова північно-західної околиці Чернігівського Передгороддя. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4, Актуальні проблеми археології України. Київ: ІА НАН України, с. 241-252.
- Ситий, Ю. М. 2011. Грунтовий могильник давньоруського Чернігова. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. IX Міжнар. наук. конф. Київ, с. 31-36.
- Ситий, Ю. М. 2011. Церкви давньоруського Чернігова. *Могилянські читання 2010*: Зб. наук. пр. Київ, с. 428-434.
- Ситий, Ю. М. 2012. Забудова церковних подвір'їв давньоруського Чернігова. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. X Міжнар. наук. конф. Київ, с. 22-26.
- Ситий, Ю. М. 2012. Поховальна обрядовість християн Чернігова X–XI ст. *Тр. Київської духовної академії: Богословсько-істор.* зб. Київ, 9, с. 83-87.
- Ситий, Ю. М. 2012. Поховання Івана Домонтовича. *Батурицька старовина*: Зб. наук. пр. Чернігів: «Десна Поліграф», 3, с. 35-38.
- Ситий, Ю. М. 2014. Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибаківа). *Середньовічні міста Полісся*. Київ: ІА НАН України, с. 152-164.
- Ситий, Ю. М. 2015. Група курганів в урочищі Плависте с. Іванівка. *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область* [упоряд.: Е. Ілляшенко, О. Коваленко, А. Подкур та ін.]. Чернігів, 1, с. 50.
- Ситий, Ю. М. 2015. Курганний могильник, с. Лукашівка. *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область* [упоряд.: Е. Ілляшенко, О. Коваленко, А. Подкур та ін.]. Чернігів, 1, с. 69.
- Ситий, Ю. М. 2015. Пошуки фундаментів давньоруського храму біля Катерининської церкви в Чернігові. *Могилянські читання 2014*: Зб. наук. пр. Київ, с. 316-321.
- Ситий, Ю. М. 2015. Церква і влада у X–XVII ст. (за матеріалами Чернігова). *Православ'я в Україні*: Зб. мат. V Міжнар. наук. конф. Київ, 1, с. 602-608.
- Ситий, Ю. М. 2016. Поховання в гробницях на території чернігівських монастирів. *Чернігівські старожитності*: Зб. наук. пр. Чернігів: «Десна Поліграф», 4 (7), с. 109-116.
- Ситий, Ю. М. 2019. Деякі конструктивні особливості батуринського Троїцького (Миколаївського?) собору кінця XVII – початку XVIII ст. *Opus Mixtum*. Київ, 7, с. 154-174.
- Ситий, Ю. М. 2022. Дослідження В. А. Богусевича у Чернігові 1947 та 1949 років. *Археологія і давня історія України*, 2 (43). с. 21-40.
- Ситий, Ю. М. Терещенко, О. В. 2016. Дослідження ділянки цвинтаря собору Живонавальної Трійці (XVII – початок XIX ст.). *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. XIV Міжнар. наук. конф. Київ, с. 124-129.
- Ситий, Ю. М., Вінніков, І. І. 2013. Місця виявлення та конструктивні особливості гробниць давньоруського Чернігова. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. XI Міжнар. наук. конф. Київ, с. 43-45.
- Сытый, Ю. Н. 1989. Городища Черниговского Задесенья. *Первая Гомельская областная науч. конф. по историческому краеведению (февр. 1989 г.)*: тез. докл. Гомель, с. 89-90.
- Сытый, Ю. Н. 2015. Исследования на территории летописного Передгородья в Чернигове. *Покликання – археологія*: Мат. II Самоквасівських чит. Чернігів, с. 67-80.
- Сытый, Ю. Н. 2019. Исследования 1956 г. на Детинце Чернигова. *Карнабідівські читання*: Зб. наук. пр. Чернігів: «Десна Поліграф», 4, с. 213-229.
- Сытый, Ю. Н., Потапов, А. В. 2019. Археологические исследования на пересечении улиц Щорса и Ленина в Чернигове в 1989 г. *Карнабідівські читання*: Зб. наук. пр. Чернігів: «Десна Поліграф», 4, с. 198-212.
- Юрій Миколайович Ситий: (біобібліогр. покажч.) 2015. [упоряд.: Н. В. Романчук, Л. В. Ясновська; наук. ред. О. Б. Коваленко; ред. І. Я. Каганова; відп. за вип. І. М. Аліференко]. Чернігів, 20, 56 с.

ЗАМОК У ЛЮБЕЧІ ЗА ПРАЦЯМИ Б. О. РИБАКОВА

Одним із символів Київської Русі стала модель Любецького замку, що була створена на основі досліджень Б. О. Рибаківа. За задумом автора, Любеч мав свідчити про високий рівень розвитку феодальних відносин, розвинуті господарчі та соціальні відносини, високий рівень архітектурної майстерності. Ці ідеї формуються низкою публікацій, які супроводжувалися відповідними графічними реконструкціями. Але порівняння наведених даних з наявними писемними джерелами, а також з результатами розкопок Любеча 2010–2012 рр., дозволяє стверджувати, що створена модель замку X–XI ст. не відповідає заявленому історичному періоду та представляє собою інтерпретацію замкових споруд XVI–XVII ст.

Ключові слова: Любеч, замок, Борис Рибаків, реконструкція.

Давній Любеч по праву став одним із символів Київської Русі, перша писемна згадка про місто припадає на 882 р., що робить його одним з найдавніших у Східній Європі. У 907 р. Любеч згаданий в одному ряду з Києвом, Черніговом, Переяславом, Полоцьком та Ростовом (Повість 2012, с. 19). У місті народився Малк Любечанин, батько Малуші – матері князя Володимира. Звідси родом був і засновник Києво-Печерського монастиря Антоній Печерський. Згадка про Любецький з'їзд 1097 р. міститься в усіх науково-популярних та академічних виданнях, шкільних та вузівських підручниках, а своєрідним візуальним символом цієї події стало зображення Любецького замку (рис. 1).

Вивчення Любеча розпочалося ще наприкінці XIX ст., але широко відомим місто стало завдяки дослідженням Б. О. Рибаківа, під керівництвом якого у 1957–1960 рр. у Любечі діяла археологічна експедиція. Незважаючи на величезний обсяг отриманих археологічних результатів, з-під пера вченого вийшло усього кілька статей з їх відображенням (Рибаків 1960, с. 27–34; 1964, с. 21–23; 1965, с. 33–38), також були створені й графічні реконструкції Любецького замку.

Перша публікація за результатами розкопок побачила світ у 1960 р., причому значна частина тексту була віддана історичному екскурсу. На думку автора, прізвище Малка «Любечанин», свідчило про його високе соціальне походження (Рибаків 1960, с. 27). Ще у 1958 р. Б. О. Рибаків висував версію про Любеч як про самодостатній князівський центр (Рибаків 1958, с. 857), хоча жодних літописних підтверджень цьому не маємо.

На площадці Замку автором було виділено п'ять основних типів споруд IX–XII ст.: 1) замкові укріплення; 2) в'їзд до замку; 3) будівлі; 4) кліті та погребі; 5) замкова вежа (Рибаків 1960, с. 29–31). На думку дослідника, замок загинув у 1147 р., коли його спалив смоленський князь Ростислав, а слідів монгольського розорення віднайдено не було. Зазначалося, що культурний шар другої половини XII–XIII ст. виокремити неможливо (Рибаків 1960, с. 28, 30). У статті формулюється твердження, що опісля 1147 р. серйозних укріплень в місті не будували: «Слідів відновлення укріплень безпосередньо після пожежі (1147 р.)... немає; збереглась лише канава від палісадів XVII ст.»¹ (Рибаків 1960, с. 31).

¹ Тут і далі переклад цитат з праць Б. О. Рибаківа мій – І. К.



Рис. 1. Сучасна репліка макета Любецького замку
(фото з експозиції Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч»)

Згаданий в публікації й литовсько-польський період існування міста, яке у XIV–XVI ст. було «крупним князівським замком» та центром повіту Київської землі (Рыбаков 1960, с. 28). Згадувався значний культурний шар XVII ст., в якому були віднайдені залишки палісадів та будинку з кахляними печами (Рыбаков 1960, с. 30). У якості висновків зазначалося, що дослідження Любецького замку мають сприяти формуванню уявлень про «один з перших феодальних замків давньої Русі» (Рыбаков 1960, с. 33).

Перша графічна реконструкція замку (рис. 2) наводиться у статті, що побачила світ у 1964 р. (Рыбаков 1964, с. 21–23). У подальшому до підручників потрапила її модернізована версія, в якій було менше деталей, більше башт та з'явився князівський палац (рис. 3–4).

Вперше було визначене й дослідницьке завдання – повністю вивчити феодальний замок раннього Середньовіччя. Також зазначалося, що Замкова гора в Любечі експедицією була досліджена повністю (Рыбаков 1964, с. 21; Рыбаков 1965, с. 36), хоча, як показали сучасні роботи в Любечі, це не відповідало дійсності.

У статті вперше докладно описані замкові укріплення та будівлі. Стіни замку представляли собою городні, до яких впритул тулилися житлові зруби з плоскими дерев'яними дахами. В'їзд до замку розпочинався з підйомного мосту із «жеравцем» та воротом. Головною спорудою замку став палацовий комплекс (довжиною 40 м, шириною 9,0–13 м). Триповерхова споруда мала на

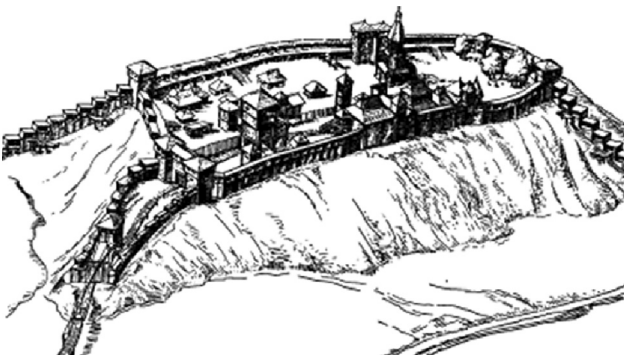


Рис. 2. Реконструкція замку 1964 р. (Рыбаков 1964, с. 22)



Рис. 3. Реконструкція замку 1966 р.
(История СССР 1966, с. 529)



Рис. 4. Реконструкція замку 70–80-ї рр. XX ст. (История СССР 1983, с. 66)

другому поверсі зал, що, на думку автора, був прикрашений рогами та поливними керамічними дисками. Також на території замку була невелика церква: «баштоподібна дерев'яна церква, крита шатром з невеликою банею, що була покрита свинцевими пластинами» (Рыбаков 1964, с. 22).

Також у замку був розміщений донжон («могутня чотириповерхова башта з подвійними стінами»), у якому, на думку Б. О. Рыбакова, мешкав замковий управитель. Другий поверх башти також був прикрашений рогами та керамічними дисками, а підлога була зроблена з білої та червоної глини (Рыбаков 1964, с. 23).

Як і у попередній публікації, стверджується, що опісля 1147 р. Любеч повністю занепав. Основний культурний період існування замку припав на останню третину XI ст. – 1147 р. Шар XII–XIV ст. названий «незначним», а XVI–XVII ст. – «верхнім шаром з великою кількістю споруд». Зазначалося, що період XV–XVIII ст. представлений писемними матеріалами: «є про нього (Любеч) й більш пізні відомості XV–XVIII ст.» (Рыбаков 1964, с. 21). У висновках наводиться теза, що Любеч представляв собою «багатий» феодальний замок XI ст. (Рыбаков 1964, с. 23).

У 1965 р. результати досліджень були оприлюднені Б. О. Рыбаковим на I Міжнародному конгресі слов'янської археології у Варшаві. У тезах знову згадані усі основні структурні елементи замку: палац, донжон, оборонні укріплення та церква. Але поверховість деяких споруд встигла збільшитися, до чотириповерхових будівель були віднесені палацові башти, донжон та дерев'яна церква (Рыбаков 1965, с. 30, 36, 37). Вперше згадуються господарчі споруди – житні ями та ями для води. Наявні запаси, за підрахунками дослідника, могли забезпечити життя гарнізону у 250–300 чоловік протягом року (Рыбаков 1965, с. 37).

Як і раніше, основним періодом функціонування замку зазначалась остання третина XI ст. – 1147 р. (Рыбаков 1965, с. 36). У черговий раз наголошувалося, що повністю досліджений феодальний замок Любеча мав складну та продуману систему організації (Рыбаков 1965, с. 38).

У 1966 р. замок у Любечі вперше був названий кремлем: «він (замок) був як би кремлем, дитинцем усього міста» (История СССР 1966, с. 526). Більша частина цієї статті повторюється у розділі «Замок», надрукованій 1985 р. в тематичному томі серії «Археология СССР» (Рыбаков 1985, с. 94–96). Разом із зображенням замку тут був вперше опублікований план Замкової гори (рис. 5).

На відміну від попередніх публікацій, був докладно описаний палац, який зменшився до триповерхової будівлі, але набув на горі «три високі тереми». Парадним чи князівським залишився другий поверх, де, ймовірно, і збирався з'їзд князів 1097 р. Зменшилась і кількість оборонців замку – до 200–250 чоловік, які на замкових запасах могли витримати більш ніж річну облогу. Несподівано у статі проводилась паралель між Любечем і Москвою: «таким же феодальним замком

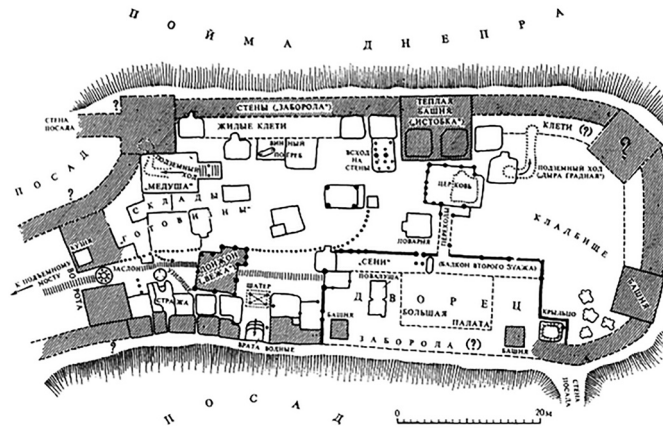


Рис. 5. План замку в Любечі 1985 р. (Рыбаков 1985, с. 96)

була, вірогідно, й Москва, до якої у тому ж 1147 р. князь Юрій Долгорукий запрошував на пирування свого союзника Святослава Ольговича» (Рыбаков 1985, с. 96).

За публікаціями Б. О. Рыбакова можна простежити, як із Любецького замку формують один із візуальних образів давньоруської державності. Цей образ добре поєднувався з темою Любецького з їзду 1097 р., на якому, з одного боку, було прийнято рішення про припинення міжусобиць, з іншого – була визнана вотчинна система. Ідеологічні концепти радянської доби наголошували на єдності земель та припиненні міжусобної боротьби, тоді як факт феодалізації визначався другорядним. Любецький замок також стає символом феодалізму Давньої Русі, візуальним підтвердженням так званої «замкової теорії», за якою міста Русі не поступалися феодальним містам середньовічної Західної Європи (Даркевич 1994, с. 46).

Що ж насправді знайшов академік Б. О. Рыбаков? Першим на невідповідності хронологічної атрибуції замку звернув увагу історик архітектури В. В. Вечерський. Наприклад, у реконструкції Любецького замку наявні багатоповерхові башти, хоча у синхронному Путивлі не було виявлено жодної (до речі, їх майже не було і у реконструкції замку в Любечі 1964 р. – І. К.). Не характерними для регіону були шатрові церкви. А за «Інвентарем Любеча 1606 р.» можна простежити значну



Рис. 6. Фрагмент малюнка 1651 р. А. ван Вестерфельда, на якому зображений замок у Любечі (Кондратьев 2015, с. 44-56)

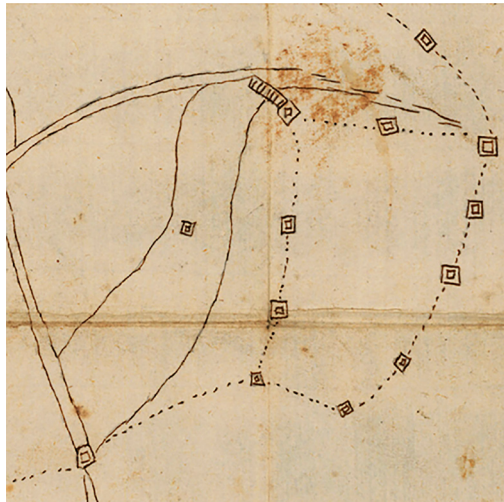


Рис. 7. Фрагмент плану Любеча 1651 р., на якому зображені укріплення на Замковій горі (Мицик 2013, с. 4)

подібність замків XII та XVII ст. На думку В. В. Вечерського, Б. О. Рибаків видав за давньоруський замок фортецю, реконструйовану наприкінці XVII ст. (Вечерський 1992, с. 8; 1996, с. 38-40). Сучасні дослідники також звертають увагу на невідповідність зібраного речового матеріалу, запропонованому Б. О. Рибаківим датуванню замку (Даркевич 1994, с. 48).

Сучасна історична наука накопичила достатній комплекс знань з історії фортифікації замку в Любечі. З 2009 р. продовжилися й археологічні дослідження, в місті працювала експедиція під керівництвом О. М. Веремейчик (Веремейчик 2014, с. 208-216). У 2010–2012 рр. була досліджена північна частина Замкової гори, яка не була вивчена експедицією Б. О. Рибаків (Веремейчик 2012, с. 380). Виявилось, що в Любечі ніколи не припинялася життєдіяльність. Поява міста відноситься до кінця IX – першої чверті X ст. (Веремейчик 2020, с. 116), а розквіт припадає на XII–XIII ст., саме до цього періоду належить основний культурний шар на Замковій горі (Веремейчик 2010, с. 60-61). Усі досліджені на Замковій горі будівлі XII – першої половини XIII ст. загинули в результаті пожежі середини XIII ст. (Веремейчик 2010, с. 60-61; 2012, с. 380). Але життя в місті не зникло, про що свідчить керамічний матеріал XIII–XIV ст. (Капустін 2012, с. 12-17).

Загалом вдалося виокремити три періоди фортифікаційного будівництва: перший припав на XII–XIII ст., другий – на XVI – початок XVII ст., третій – на другу половину XVII – початок XVIII ст. (Веремейчик 2011, с. 485).

У середині XIV ст. регіон увійшов до складу Великого князівства Литовського. Очевидно, що саме тоді в Любечі були відновлені якісь оборонні споруди, для чого використовувалися більш давні земляні конструкції (Сытый 2010, с. 354). У 1471 р. Любеч став центром волості Київського воєводства. Після завоювання на початку XVI ст. Чернігово-Сіверщини Московською державою, Любеч залишився прикордонним форпостом Великого князівства Литовського, тоді як Чернігів до початку XVII ст. залишався у складі Московської держави. На 1536 р. припадає перша згадка про фортецю в Любечі, коли воєвода Іван Горенський вийшов із Стародуба до Любеча, де «острог взяли и посад пожгли» (Кром 2008, с. 76). Оборону Любецького замку організовували у 1562 р., коли армія Московського царства почала військові дії (Литовская метрика 1996, с. 93-94). У 1566–1567 рр. Любеч був розорений московитами (Мальченко 2001, с. 193).

За Люблінською унією 1569 р. Київське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої. У 1606 р. королівські ревізори докладно описали Любецький замок. Замкова гора була довжиною «на постріл з лука». З дитинцем вона поєднувалась ланцюговим мостом («взводом з двома цепами»). При вході до замку стояла двоповерхова брама, замкова стіна була двоярусною («дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкування» (тобто стіни мали надбудову із дахом для ведення стрільби). Біля стін розміщувалися комори. В замку знаходилася ще одна двоповерхова башта, під нею було ще п'ять міських комор. Саме цю башту та замкові стіни і зафіксувала експедиція Б. О. Рибаків у 1959 р. (Пилипенко 2018, с. 36).

Під час війни з Московською державою 1609–1611 рр. за Чернігово-Сіверщину, Любеч став опорною базою коронної армії, саме сюди збиралися відвезти трофейні дзвони з Єлецького монастиря у Чернігові (Кулаковський 2006, с. 249). У 1612–1613 рр. Любецький замок постраждав від нападу московського війська: «від Москви попалений» (Volumina Legum 1859, с. 92). У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом (Мальченко 2001, с. 194). У квітні 1617 р. московська армія не змогла взяти місто, але випалила округу Любеча (Памятники 1995, с. 42-43). Сам замок не постраждав, відомо, що у ньому утримували московських полонених (Папков 2004, с. 123).

У середині XVII ст. місто стає центром козацької сотні, але у 1651 р. Любеч був захоплений литовською армією на чолі з польним гетьманом Янушем Радзивілом. У його оточенні був голландський художник Абрахам ван Вестерфельд, який зобразив замок у Любечі. Через неправильний підпис, замок довгий час помилково називали Лоевським, лише у 2015 р. була виявлена невірна атрибуція джерела (Кондратьєв 2015, с. 45).

На фрагменті малюнка Вестерфельда (рис. 6) зліва можна побачити в'їзд до замку – підйомний міст та прохід-галерею, побачити їх можна і на синхронному плані міста 1651 р. (рис. 7). Як бачимо, галерея завершувалась двоповерховою брамою. Справа на малюнку Вестерфельда знаходиться велика споруда, яка була резиденцією замкових старост (Ситий 2012, с. 18-19).

Десь до літа 1653 р. замок та дитинець у Любечі були спалені козаками (Мицик 2023, с. 62), ймовірно, саме це і примусило армію Великого князівства Литовського покинути місто. У 1654 р. Любеч названий «пустим» (Воссоединение 1954, с. 517). Якись укріплення на Замковій горі існували за часів гетьманування І. Мазепи (Ситий 1995, с. 40, 50). Можливо, що у 1737 р. фортецю відремонтували: «город Любеч совсем подчинен и полисадами округ оставлен» (Мицик 2018, с. 114).

Отже, порівняння інтерпретацій Б. О. Рибаків із наявним джерельним матеріалом дозволяє стверджувати, що реконструкція Любецького замку Х–ХІ ст. не відповідає заявленому історичному періоду, а представляє собою трактовку споруд XVI–XVII ст. У цей час Любеч був потужною прикордонною фортецею Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, та стояв на шляху просування подальшої московської експансії. Виконував прикордонні функції Любеч і за часів Гетьманщини, але вже в якості козацької фортеці на кордоні із Великим князівством Литовським.

Джерела та література

- Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. *Міста Давньої Русі*: 36. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. Київ: Стародавній світ, с. 208-216.
- Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча Х–ХІ ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.
- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2011. Дослідження Замкової Гори біля смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ: ІА НАН України, с. 60-61.
- Веремейчик, О. М. 2013. Дослідження Замкової гори в смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ: ІА НАН України, с. 380-381.

- Веремейчик, О. М., Бондар, О. М., Терещенко, О. В. 2012. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ: ІА НАН України, с. 485-486.
- Вечерський, В. 1996. Любецькі укріплення XI–XVIII ст. (смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Пам'ятки України: історія та культура*, 3–4, с. 38-40.
- Вечерський, В. 1992. Що знайшов академік Рибаків... *Старожитності*, 8 (24), с. 8.
- Воссоединение Украины с Россией*: документи и материалы в 3-х т. 1954. Москва: Изд-во АН СССР, 3, 646 с.
- Даркевич, В. П. 1994. Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.). *Вопросы истории*, 10, с. 43-60.
- История СССР с древнейших времен до конца XVIII в.* 2-е изд, перераб. и доп. [ред.: Б. А. Рыбаков]. 1983. Москва: Высшая школа, 415 с.
- История СССР с древнейших времен до наших дней*: в 2-сериях, в 12 т. [ред. С. А. Плетнева, Б. А. Рыбаков]. 1966. Москва: Наука, 1, 1, 719 с.
- Капустін, К. 2012. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.). *Сіверянський літопис*, 3–4, с. 12-17.
- Кондратьєв, І., Бондар, О., Волков, М. 2015. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. *Сіверянський літопис*, 4, с. 44-56.
- Кром, М. М. 2008. *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*. Москва: «Рубежи XXI».
- Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648*. Київ: «Темпора».
- Литовская метрика (1553–1567)*. 1996. Книга 564. Книга публичных дел 7. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Мальченко, О. Є. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Мицик, Ю., Тарасенко, І. 2018. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 12). *Сіверянський літопис*, 5, с. 86-117.
- Мицик, Ю., Тарасенко, І. 2023. Сіверщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. У світлі кореспонденції князя Януша Радзівілла (частина 2). *Сіверянський літопис*, 5, с. 52-65.
- Мицик, Ю., Березенко, Б. 2013. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби. *Сіверянський літопис*, 4–6, с. 3-4.
- Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.* 1995. Москва; Варшава: «Археографический центр», 1.
- Папков, А. И. 2004. *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*. Белгород: «Константа».
- Пилипенко, В., Бондар, О. 2018. Опис Любеча 1606 р. *Сіверянський літопис*, 5, с. 34-40.
- Повесть временных лет* [пер. с древнерус.: Д. С. Лихачева, О. В. Творогова]. 2012. Санкт-Петербург: Вита Нова.
- Рыбаков, Б. А. 1965. Любеч и Витичев – ворота «Внутренней Руси». *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии*. Москва: Наука, с. 33-38.
- Рыбаков, Б. А. 1958. Предпосылки образования Древнерусского государства. В: Рыбаков, Б. А. (ред). *Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв.* Москва: Изд-во АН СССР, с. 831-879.
- Рыбаков, Б. А. 1985. Замок. В: Рыбаков, Б. А. (ред). *Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, 6 (20), с. 94-96.
- Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *КСИА*, 99, Москва: Наука, с. 21-23.
- Рыбаков, Б. А. 1960. Раскопки в Любече в 1957 году. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*. Москва: Изд-во АН СССР, 79, с. 27-34.
- Ситий, І. 1995. Любеч та його округа у 1726 р. *Сіверянський літопис*, 4, с. 39-45.
- Ситий, Ю., Кондратьєв, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV–XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Рибаків Б. О.). *Сіверянський літопис*, 5-6, с. 12-14.
- Сытый, Ю. Н. 2010. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского. *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы*: Мат. межгос. науч. конф., [г. Брянск], 5–8 июля 2010 года. Брянск: РИО БГУ, с. 350-356.
- Volumina Legum*. 1859. *Peredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydaneqo*. Petersburg: nakladem i drukiem Jozatata Onruzki, III.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ (історіографія питання)

В публікації аналізуються теоретичні побудови з проблем вивчення давньоруських міст і вказується на особливості та закономірності, простежені для міських центрів Південно-Західної Русі.

Ключові слова: історіографія, міста Древньої Русі.

Одним із самих складних і одночасно цікавих питань історичної науки періоду розвиненого феодалізму є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів Давньоруської держави, а саме міст.

Давньоруські міста належать до найважливіших поселень, що займали значну територію і мали складну територіально-типологічну структуру і найскладнішу фортифікаційну систему.

Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу до себе вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними та політичними центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави в цілому. У них відбувалося формування нових феодальних станів, нових форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалась князівська адміністрація, вільні ремісники та купці. При спробі простежити і зрозуміти процес становлення конкретного давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі, оскільки недостатньою є кількість писемних джерел і археологічних матеріалів, та низький рівень теоретичної розробки проблеми. Ще більш ускладнюється питання при визначенні місця ремісничого поселення у процесі виникнення і формування міста.

Вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел, археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезу середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи, хронологічні рамки їх розвитку.

На сторінках писемних джерел давньоруські міста згадуються як «град», «город» частіше за інші категорії поселень. Під 1234 р. літопис говорить, що князі Данило і Василько «прия землю Галицькую и розда города бояремъ и воеводамъ» (Ипатьевская 2001, стб. 771).

Але не всі літописні «гради» можна віднести до справжніх міст, оскільки літописці могли називати містами будь-яке укріплене поселення, не заглиблюючись у його соціально-економічну суть. Хоча самі літописці та їх сучасники знали різницю в суспільно-політичному і економічному статусі великих міст і малих містечок. У XII ст. у писемних джерелах вперше з'являється чітке протиставлення старших міст і молодших у виразі «пригород». Таким чином останні отримують офіційний правовий статус (Куза 1982, с. 44). Відомі також літописцям і приватновласницькі міста, які на основі вотчинного права належали духовним і світським феодалам. У більшості випадків, міста згадуються в зв'язку з якимись воєнними діями (міжусобицями князів, набігами кочовиків), стихійними лихами чи іншими історичними подіями. Звідси можна зробити висновок, що на кордонах, особливо зі Степом, споруджувалися міста – сторожові фортеці, де постійно перебувала військова залога.

Отже, виходячи з писемних джерел видно, що на Русі існувала ціла система міських поселень, підпорядкованих між собою складною системою феодално-ієрархічних відносин.

Однак, попри це все, значна частина цих поселенських структур залишилася поза увагою літописців. Як зазначає А. В Куза, біля 70 % давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються в писемних джерелах (Куза 1982, с. 44). Особливо це стосується міст периферії Давньоруської держави. Не завжди писемні джерела можуть також відповісти на важливі питання, пов'язані з фортифікацією міст, їх облаштуванням та матеріальною культурою міщан.

Отже, розробка науково обґрунтованої типології давньоруських поселень в цілому, і міст зокрема, входить в число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодалної Русі. Разом з цим, створення наскрізної класифікації і періодизації давньоруських міст наштовхується на певні труднощі, пов'язані, перш за все, з тим, що жодне з писемних джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в опублікованих типологіях феодалних міст періоду IX – середини XIII ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та Галицької землі зокрема.

У результаті досліджень на теренах давньої Русі нагромаджений значний матеріал, який дозволяє виділити серед маси давньоруських укріплених поселень ті, які за своїм змістом відносяться до категорії міст, визначити їхню соціальну суть та структуру. У цьому відношенні матеріали археологічних розкопок допомагають вирішити проблему давньоруського міста, поглиблюючи і конкретизуючи наші знання про важливі сторони його життя. Окрім того, на основі виділення специфічних характерних критеріїв, вони дають можливість простежити генетичні зв'язки їх основних складових частин із протоміськими центрами і на цій основі, певною мірою, вирішити проблему походження давньоруських міст.

Археологічне вивчення давньоруського міста вимагає, насамперед, визначення головних його типологічних ознак, які б відрізняли дану поселенську структуру від інших. Проблема таких ознак у вітчизняній і зарубіжній історіографії до кінця не вирішена. Дослідники, які займалися вивченням цих поселенських структур, до останнього часу акцентували увагу на таких ознаках міста, які характерні і для поселень, що є залишками феодалних укріплених фортець. А саме: наявність дитинця, значного за розмірами з потужним культурним шаром окольного міста, складної системи оборонних ліній, наявність монументальних споруд і садибної забудови, знахідки предметів ремісничого виробництва, призначених на продаж, а також імпортованих речей, скляних браслетів, свинцевих печаток, писал-стилів тощо.

Перед археологічною наукою стоїть завдання простежити, які поселення є залишками міст. Тобто з'ясувати, чим їх соціально-економічна структура відрізняється від аналогічної структури інших укріплених поселень.

Отже, проблему головних типологічних ознак давньоруського міста, на думку Б. О. Тимошука, слід розглядати під кутом суттєвих критеріїв, відсутніх як у сільських поселень, так і у феодалних центрів іншого типу. В першу чергу це стосується виділення археологічних ознак посаду-общини. На нашу думку, ці критерії можна вичленити із матеріалів розкопок тих давньоруських міст, які припинили своє існування в давнину і залишки яких добре збереглися.

Проблемою визначення характерних типологічних ознак давньоруських міст займалось багато вітчизняних та зарубіжних науковців.

Так, деякі підсумки археологічного дослідження міст були узагальнені М. М. Тихомировим. Він вважав, що «Справжньою силою, яка покликала до життя руські міста, був розвиток землеробства і ремесла в галузі економіки, розвиток феодалізму – в галузі суспільних відносин» (Тихомиров 2008, с. 64). Дослідник справедливо відмітив, що головною ознакою міста є наявність навколо фортеці дитинця торгово-ремісничого посаду. На цій основі він зробив висновок, що середньовічне місто – це, перш за все, центр розвинутого ремесла і торгівлі (Тихомиров 2008, с. 137). Думку М. М. Тихомирова підтримав свого часу Б. Д. Греков, який вважав, що тільки міський посад власне і був містом у соціально-економічному значенні цього терміну (Греков 1953, с. 103).

Так само Б. О. Рыбаков відзначав, що «типovým необхідно вважати поєднання в місті наступних елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков» (Рыбаков 1966, с. 345). Він вважав, що давньоруське місто виступало як колективний замок для земельних магнатів околиці на чолі із самим князем (Рыбаков 1964, с. 155). Дослідник при цьому підкреслює зовнішні і внутрішні особливості давньоруських міст: «Типовим слід вважати в місті поєднання наступних елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков» (Рыбаков 1964, с. 155).

Своєрідну класифікацію давньоруських укріплених поселень запропонував П. П. Толочко, виділивши п'ять типів давньоруських міст: аграрно-феодальні, торгові, князівські, боярські і церковні (Толочко 1989, с. 49).

Інший дослідник В. В. Карлов з приводу процесу утворення міст відстоює думку М. М. Тихомирова, який пов'язував появу міст із ростом потреб сільського господарства в продукції спеціалізованого ремесла. Разом з тим дослідник не згодний із висновками В. В. Мавродіна та І. Я. Фронова про те, що міста зародилися внаслідок розпаду родових відносин. Він визначає місто як багатофункціональне поселення, яке відповідало різноманітним потребам феодального суспільства (розвиток ремесла і торгівлі, оборона від ворогів, організація політичної влади і адміністративного управління сільською округою, культурний і релігійний центр) (Карлов 1976, с. 39; 1980, с. 72).

Розробкою типології давньоруських городищ займався А. В. Куза. Він виділив три типи ранньоміських утворень: торгово-ремісничі поселення (протоміста), племенні центри, сторожові фортеці (Куза 1984, с. 9-15). Дослідником була також запропонована соціально-історична типологія міст, в якій він подав цілий ряд міських рис та функцій в ряді укріплених поселень другої половини X ст., визначивши, таким чином, причини, через які ранньофеодальні міста не розвинулися та не потрапили на сторінки давньоруських літописів (Куза 1983, с. 4-36). А. В. Куза визначає давньоруське місто як постійний населений пункт, у якому з великої сільської округи концентрувалася, перероблялася і перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту (Куза 1984, с. 10). Дослідник зробив спробу визначити археологічні ознаки давньоруських міст. Головними серед них він вважає такі: сліди ремісничої діяльності (в першу чергу ковальського, ювелірного, гончарного, склоробного, косторізного, ткацького та шкіряного); сліди інтенсивної зовнішньої та внутрішньої торгівлі (привізні речі, грошові злитки, пломби, гирі та деталі ваг); знахідки предметів озброєння, спорядження коней і вершників; наявність від трьох і більше монументальних культових споруд; знахідки знарядь письма, епіграфічних пам'яток, що свідчать про поширення писемності; наявність предметів «феодального побуту»: дорогі вироби місцевого та імпортного виробництва; садибно-дворова забудова міської території зі слідами майнової диференціації; наявність кількох укріплених частин, які в загальній сумі перевищують 40 га (Куза 1984, с. 63). При цьому дослідник допускав можливість переважання однієї функції над іншими або неповний їх набір, що вказує на визнання ним типологічної відмінності між містами.

Для встановлення відмінностей міста від села Г. В. Штихов запропонував наступні критерії: згадка населеного пункту під власною назвою в літописі, що відображає її важливе місце в регіоні на противагу простим селам; локалізація поселення з фіксацією на ньому дитинця і посаду, площа якого в кілька разів перевищує площу дитинця; проживання в населеному пункті в основному представників торгово-ремісничих прошарків суспільства; наявність у культурному шарі значної кількості імпортованих речей, шиферних пряслиць, скляних браслетів; констатація територіального збільшення площі укріпленого центру або росту посаду, що властиве місту, яке розвивається, на відміну від неукріплених поселень, площа яких зменшується. До другорядних ознак дослідник відносить: наявність другої лінії укріплень; монументальні культові споруди; розміщення посаду по обох берегах річки; виконання населеним пунктом функцій центра князівства; згадка в літописах про мешканців міста як «міщан», або використання для цього узагальнюючої назви «меряни», «логожани» тощо (Штихов 1984, с. 154-156).

Виходячи із археологічних ознак, дослідник зазначив, що давньоруське місто виникло із населеного пункту в період переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства в процесі відділення ремесла від землеробства і появи Давньоруської держави. Місто було диференційованим складним соціальним організмом із властивими йому різноманітними функціями – торгово-ремісничими, аграрними, військово-оборонними, адміністративно-фіскальними, культурними, релігійними.

На наш погляд, видається вартим уваги зауваження Я. Є. Водарського, який свого часу підкреслював, що наявність торгово-ремісничого виробництва без посадської общини не дають права віднести поселення до міста (Володарский 2006, с. 109). Його визначення знаходить підтвердження в археологічних матеріалах.

Питаннями походження та шляхів розвитку давньоруських міст займалися М. Ю. Брайчевський, Б. Т. Пашуто, Д. А. Авдусін, В. Я. Петрухін, І. Я. Фроянов, І. В. Дубов та ін. (Брайчевский 1951, с. 32-34; Дубов 1986, с. 312-330; Пашуто 1966, с. 93-98; Петрухин, Пушкина 1979, с. 100-112; Седов 1983, с. 51-54; Фроянов 1986, с. 209-226). Дослідники визначили основні фактори, що призвели до утворення міст, серед них: концентрація сільського населення в місті збуту ремісничої продукції, переростання в міста племінних центрів, виникнення міст у результаті князівської діяльності, на основі феодальних замків тощо. Визначені були також основні процеси, що проходили в період містоутворення та функціонування міст, а саме: значна соціальна диференціація, велика роль військового апарату та міжнародних зв'язків, відносно високий ступінь відокремлення ремесла від сільського господарства, спільне проживання різноетнічних груп населення.

Л. В. Алексеев на прикладі Полоцьких міст спробував довести, що міста виникали там, де продукція ремісників могла знайти збут. На думку дослідника місто могло виникнути біля фортеці, монастиря, на місці племінного центру, за умови, що торгово-ремісниче населення знаходило тут захист, а торгово-транзитний шлях забезпечував надходження сировини і збут товарів (Алексеев 1966, с. 132).

Спираючись на результати спостережень з питань утворення Новгород, В. Л. Янін та М. Х. Алешковський дотримуються думки, що міста формувалися із адміністративних центрів сільської округи – погостів, у яких концентрувалася данина і знаходилися її збирачі (Янин 1971, с. 32).

П. О. Раппопорт першим використав групування пам'яток за розмірами укріплених майданчиків, визначив найхарактерніший для міст тип планування: складний, який складався із кількох укріплених частин і відкритих селищ-посадів (Раппопорт 1967, с. 37; 1967а, с. 194-200). Дослідник розділив усі укріплені поселення на міста та феодальні замки, а також чітко визначив понят-

тя «місто» в соціально-економічному його змісті: місто – поселення, що існує завдяки розподілу праці, базується на розвитку і стані ремесла і торгівлі.

Натомість класифікація давньоруських міст, розроблена Б. О. Тимощуком, базується виключно на археологічних ознаках, серед них: наявність дитинця, торгово-ремісничого посаду, значної кількості монументальних культових споруд, торгової площі на посаді тощо (Тимошук 1995, с. 121). До археологічних ознак міста дослідник відносить: 1 – соціально-топографічну структуру поселення з характерними рисами забудови його окремих частин; 2 – систему і конструкцію його оборонних ліній; 3 – комплекс характерних для міст масових археологічних речових знахідок; 4 – наявність палацових комплексів, кам'яних храмів, великих будинків з підвалами тощо (Тимошук 1982, с. 13).

Серед науковців на сьогоднішній день також відсутня єдина думка щодо часу походження перших міст у східних слов'ян та їхньої кількості. Так, хоча Б. Д. Греков вказував, що час появи посадів у містах відноситься до IX–X ст., але, на його думку, в найрозвиненіших частинах Русі процес визрівання міст відбувався ще у VII–VIII ст. (Греков 1953, с. 110). П. П. Толочко, О. П. Моця та А. Л. Козаков вважають, що ці поселенські структури з'явилися у східнослов'янському суспільстві у VIII–IX ст. (Толочко 1985, с. 10; 2000, с. 411; Моця, Казаков 2011, с. 14), а В. В. Седов відносить їх до IX–X ст. (Рыбаков 1964; Седов 1983, с. 51–54). Аналогічної думки дотримувалися М. М. Тихомиров, С. В. Терський, І. П. Возний, які вважають, що поява ремісничих посадів була новим і важливим явищем давньоруських міст, які розвиваються з IX–X ст. (Тихомиров 2008, с. 44–51; Возний 2009, с. 141–143; Терський 2020, с. 86). На думку В. В. Мавродіна міста на Русі з'явилися у IX ст., хоча появу посаду в Києві він відносить до середини XI ст. (Мавродин, Фроянов 1970, с. 15). А. І. Я. Фроянов вказує, що місто IX–X ст. було малорозвинутою поселенською структурою, оскільки йому не вистачало ремісничого посаду, який почав формуватися лише у X – на початку XI ст. (Фроянов 1980, с. 232). А. В. Куза вважає, що містотворчий процес на Русі почався в X ст. але свого максимуму досягнув у XII – середині XIII ст. (Куза 1984, с. 64–65). Його підтримує в цьому Б. А. Прищепа стосовно міст Погориння (Прищепа 2016, с. 175). У Полоцькій землі, як стверджує Г. В. Штихов, міста з'явилися в XI–XII ст. (Штихов 1984, с. 156). П. П. Толочко зазначає, що на теренах Галицької й Волинської земель урбаністичні процеси спостерігаються в XI – на початку XIII ст. (Толочко 2000, с. 413). Його підтримує у цьому В. Д. Гупало стосовно Звенигорода на Білці, й С. П. Маярчак, говорячи про урбаністику Пониззя (Гупало 2014, с. 16; Маярчик 2018, с. 101–150). Стосовно теренів північної частини Буковини, то тут також тривалий час велися суперечки науковців щодо появи перших міст. Так, Р. Ф. Кайндль вважав, що на Буковині міста виникли пізно «як в Угорщині та Польщі, так і в румунських князівствах міське життя почало розвиватись лише через німецьких рицарів» (Kaindl 1908, s. 23). Б. О. Тимошук, Л. П. Михайлина доводять, що містобудівна традиція на зазначеній території починається з X ст. (Тимошук 1982, с. 121).

Отже, дослідниками проведена значна робота по виділенню типових ознак міста. шляхів його виникнення та функціонування. Однак лише вироблення єдиних методів і прийомів, придатних для класифікації давньоруських міст, а також використання всіх типів джерел в цілому, дозволить вирішити проблеми, пов'язані з історичним розвитком міст, як Галицької землі зокрема, так і всієї Давньоруської держави загалом.

Джерела та література

- Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (Очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв.)*. Москва: Наука и техника.
- Брайчевский, М. Ю. 1951. К происхождению древнерусских городов. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 41, с. 32-34.
- Водарский, Я. Е. 2006. *Исследования по истории русского города: (Факты, обобщения, аспекты)*. Москва: ИРИ РАН.
- Возний, І. П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст.* Ч. 1. Поселення. Чернівці: Золоті литаври.
- Греков, Б. Д. 1953. *Киевская Русь*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Дубов, И. В. 1986. Проблемы возникновения городов на Руси по материалам отечественной археологии. *Становление и развитие раннеклассового общества (Город и государство)*. Ленинград: Наука, с. 312-330.
- Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2.
- Карлов, В. В. 1980. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии. *Русский город (проблемы городского образования)*. Москва: Изд-во МГУ, 3, с. 66-83.
- Карлов, В. В. 1976. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса). *Русский город: историко-методологический сборник*. Москва: Изд-во МГУ, 1, с. 32-69.
- Куза, А. В. 1984. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 179, с. 3-11.
- Куза, А. В. 1982. Древнерусские поселения. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 39-135.
- Куза, А. В. 1984. Малые города в древней Руси X–XIII вв. *Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500 летию города Киева)*. Киев: Наукова думка, с. 61-65.
- Куза, А. В. 1982. О происхождении древнерусских городов (история изучения). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 171, с. 9-15.
- Куза, А. В. 1983. Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. *Русский город. Исследования и материалы*. Москва: Наука, 6, с. 4-36.
- Мавродин, В. В., Фроянов, И. Я. 1970. Ф. Энгельс об основных этапах разложения родового строя и вопрос возникновения городов на Руси. *Вестник Ленинградского университета*, 20, с. 7-15.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В.
- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.
- Пашуто, В. Т. 1966. О некоторых путях изучения древнерусского города. *Города феодальной России*. Москва: Наука, с. 93-98.
- Петрухин, В. Я., Пушкина, Т. А. 1979. К предистории древнерусского города. *История СССР*, 4, с. 100-112.
- Прищепа, Б. А. 2016. *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.
- Раппопорт, П. А. 1967. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 140.
- Раппопорт, П. А. 1967а. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 110, с. 194-200.
- Рыбаков, Б. А. 1964. *Первые века русской истории*. Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1966. Славяне в VI в. Предпосылки образования Русского государства. Киевская Русь. *История СССР с древнейших времен до наших дней*. Москва: Наука, 1, с. 337-364.
- Седов, В. В. 1983. Начало городов на Руси. *Древнерусское государство и славяне*. Минск: Наука и техника, с. 51-54.
- Терський, С. 2020. *Археологія міста Володимира*. Володимир-Волинський, Новоград-Волинський: Вид-во «НОВОГРАД».
- Тимошук, Б. А. 1995. *Восточные славяне: от общины к городам*. Москва: Изд-во МГУ.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Тихомиров, М. Н. 2008. *Древнерусские города*. Москва: Наука.
- Толочко, П. П. 2000. Давньоруське місто. *Давня історія України*: В 3 т. Т. 3. Слов'яно-Руська доба. Київ: Інститут археології НАН України, с. 410-418.
- Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наук. думка.

- Толочко, П. П. 1985. Происхождение древнейших восточнославянских городов. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* Київ: Наукова думка, с. 5-19.
- Фроянов, И. Я. 1980. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории.* Москва: Наука.
- Фроянов, И. Я., Дворниченко, А. Ю. 1986. Из предистории древнерусских городов-государств. *Становление и развитие раннеклассового общества (Город и государство).* Ленинград: Наука, с. 209-226.
- Штыхов, Г. В. 1984. Проблемы генезиса городов Полоцкой земли. *Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева).* Киев: Наукова думка, с. 154-156.
- Янин, Л. В., Алешковский, М. Х. 1971. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*, 2, с. 32-61.
- Kaindl, R. 1908. *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Czernowitz: H. Pardini.

**ПОДВІЙНИЙ СЮРПРИЗ – ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА БРОНЗОВА ЧАША
З ПОХОВАННЯ 171 У ЧЕРНІГОВІ**

В публікації аналізується знахідка бронзової чаші, виявленої О. В. Шекуном у похованні 171 по вул. Куйбишева, 13 у 1988 р. Приведені аналогії з території Східної та Західної Європи та висловлені думки відносно можливого використання цього предмета.

Ключові слова: Чернігів, поховання, бронзові чаші, XI–XII ст.

У 1988 р. у Чернігові під час обстеження цвинтаря по вул. Куйбишева, 13 (сучасна вул. Магістратська) у могилі 171 була знайдена чаша з мідного сплаву (рис. 1). Це поховання та виявлена там посудина заслуговують на кілька слів коментаря, оскільки це не дуже поширені знахідки і, беручи до уваги весь контекст, їх слід вважати унікальними.

Перше питання – саме поховання. За оприлюдненими даними, у могилі 171 у труні розміром 0,50 × 2,15 м похована жінка віком 30–40 років, тіло якої було покладено головою на північний захід. Чаша була розташована біля ніг, а заповнення могили містило кераміку XII ст. (Сита, Шекун 2012, с. 272; Ситий 2013, с. 196–197). Не чужим явищем у ранньосередньовічному похоронному обряді є й розміщення поруч із померлим різного роду дерев'яних, керамічних чи металевих ємностей. Проте посудини з мідних сплавів належать до найменш чисельної категорії. Нам відомі знахідки могил із бронзовою чашею переважно з басейну Балтійського моря, як зі Скандинавії (Trotzig 1984; 1991), так і з пруських земель (Кулаков 1990; 1999; Shiroukhov 2012) і слов'янських земель (Janowski 2003; Janowski, Kurasiński 2003; 2008; Müller 2006, S. 105–106, Karte 7.2). Найчастіше вони зустрічаються в могилах з інгумаціями, хоча деякі були виявлені і в трупоспаленнях (Кулаков 1990). Нині загальну кількість могил із бронзовими чашами можна оцінити трохи більше ніж у 200. Серед них можна виділити два хронологічні напрями: давніший, який можна назвати вікінгським і датувати другою половиною X – першою половиною XI ст., що охоплював узбережжя Балтійського моря,

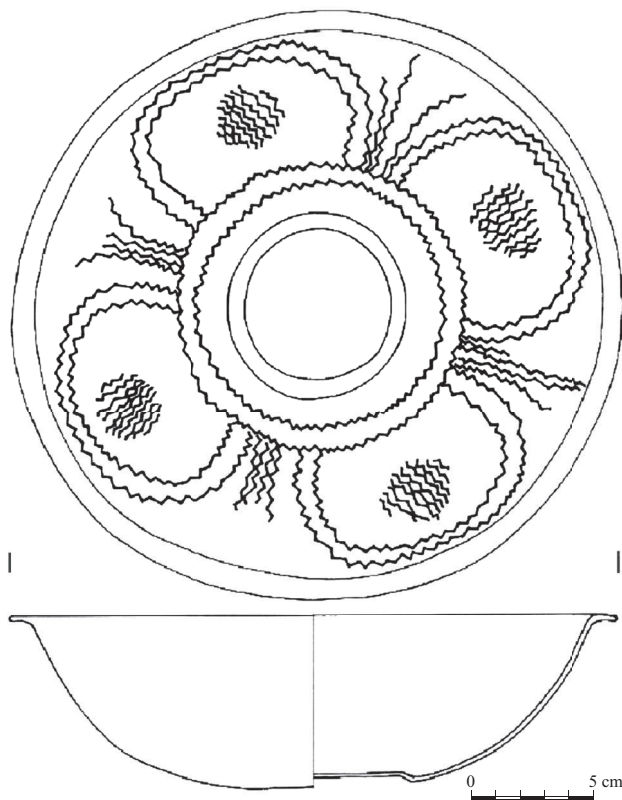


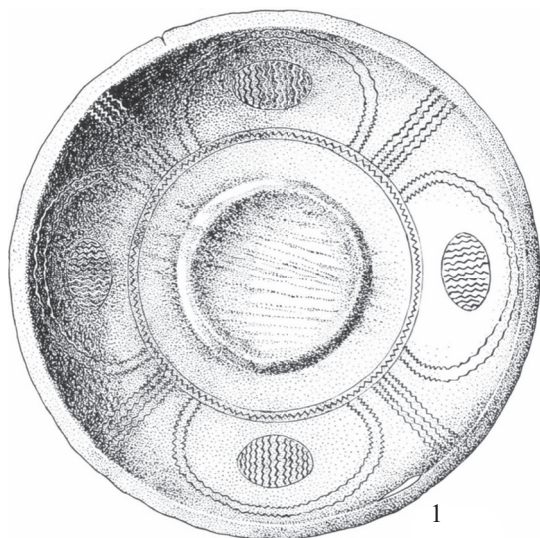
Рис. 1. Бронзова чаша з поховання 171 в Чернігові
(за: Ситий 2013, рис. 28)

та молодший з другої половини XI–XII ст., який охоплював внутрішні території та о. Готланд. Перший характеризувався появою неоздоблених мисок, а молодший – також екземпляри, прикрашені геометричним, рослинним, зрідка навіть фігурним орнаментом. Обговорюваний приклад із Чернігова, наскільки мені відомо, є єдиною могилою з бронзовою чашею з території України. Вже один цей факт робить його особливим. Примітно також те, що посудина була похована разом з жінкою. Проведені досі спостереження чітко вказують на те, що бронзову чашу можна з високою ймовірністю розглядати як індикатор чоловічої статі похованого (Janowski 2003; Janowski, Kurasiński 2003; 2008).

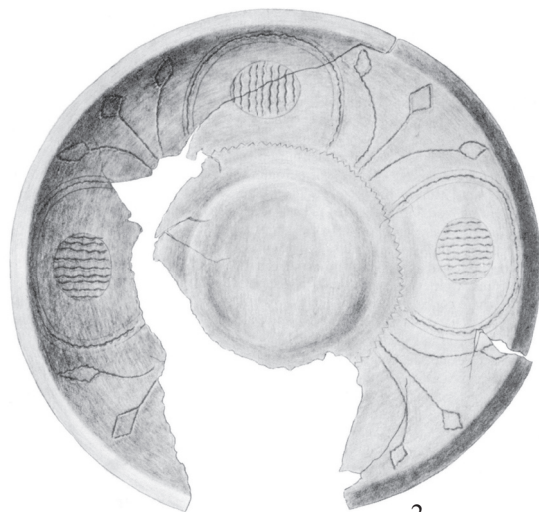
З Центрально-Східної та Північної Європи є лише близько 10 жіночих могил із бронзовими чашами, і вони зустрічаються майже виключно в Скандинавії періоду вікінгів. Зразок із Чернігова – єдиний, який можна датувати XII ст., тож, безумовно, наймолодший. І ось ми підійшли до опису знахідки. Повністю збережена чаша має діаметр 24,7 см і висоту 6,8 см і виготовлена з листа мідного сплаву. Денце в центрі опукле й не декороване, але стінки посудини вкрито гравірованим орнаментом. Чотири овальні медальйони намальовані подвійною зигзагоподібною лінією, у центрі яких розміщено менший заштрихований овал. Медальйони розташовані симетрично через рівні проміжки. Між ними видно вертикальні зигзаги, що, ймовірно, імітують рослинні мотиви (Сита, Шекун 2012, с. 272, рис. 5: 1, 9, 10; Ситий 2013, рис. 28). Як слушно зазначалося раніше в публікаціях, миска з могили 171 представляє тип V за Т. Поклевським (Poklewski 1961, s. 39), а точніше тип Vb – миски, прикрашені мотивом медальйонів, заповнених хрестиком і розділених вертикальними балками. Чотири такі посудини були відомі Т. Поклевському, але в той час як чаші з Камня Поморського та Яровицни справді прикрашені аналогічно посудині з Чернігова, зразки з Вітрова та Vöbikon, на мою думку, суттєво відрізняються: на стінках вирізано шість



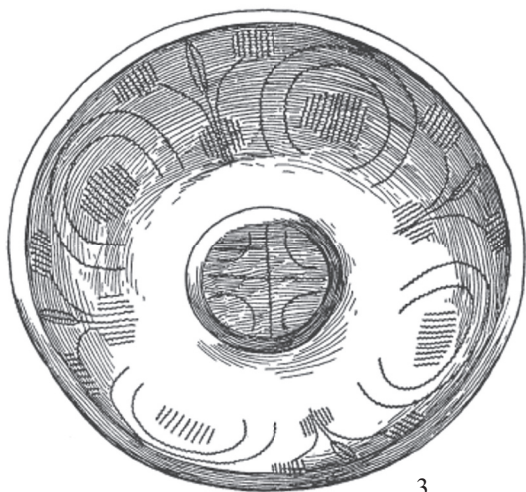
Рис. 2. Поширення знахідок аналогічних посудин: 1 – Чернігів; 2 – Яровищина; 3 – Чепел; 4 – Камінь Поморський; 5 – Дувр Вестергорт; 6 – Лондон; 7 – Клуфінлоу; 8 – Страсбург; 9 – Санда



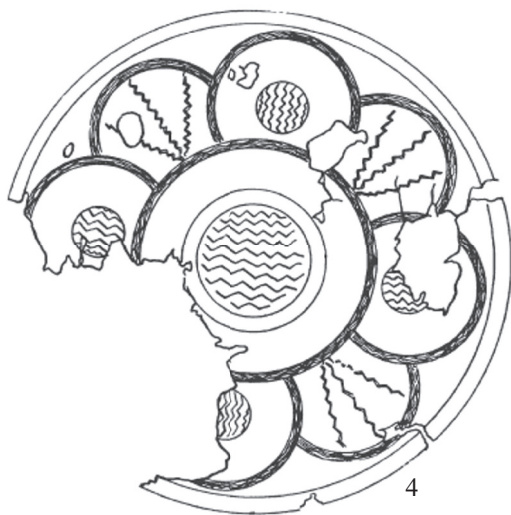
1



2



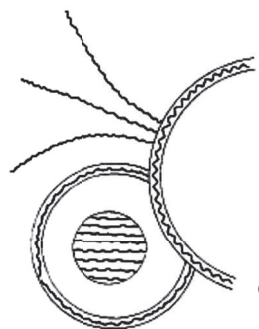
3



4



5



6

Рис. 3. Подібні миски: 1 – Чепел (за: Lovag 1972, ábra 2); 2 – Яровщина (за: Edgren 1988, fig. 1); 3 – Лондон (за: Medieval 1967, fig. 65); 4 – Камінь Поморський (за: Poklewski 1956, tab. X.b); 5 – Клунфінлоу (за: Wilde 1861, fig. 411); 6 – Довер Вестергорд, деталі орнаменту (за: Lindahl 1972, s. 45)

медальйонів. Посудина з Wietrow, а не чотири, а на чаші Böbikon медальйони розділені чіткими колонками. Наступним дослідником, який займався питанням бронзових чаш, була Й. Вайцман-Філдер (Weitzmann-Fiedler 1981). Миски, аналогічні чернігівським, називали просто орнаментованими мисками. Ця праця є надзвичайно цінною, тому що, незважаючи на інший підхід до теми (Й. Вайцман-Філдер була істориком мистецтва) і в каталозі бракує багатьох археологічних знахідок, вона містить низку пам'яток із західноєвропейських музейних колекцій, у тому числі з Лондона та Страсбурга (рис. 2). Ще одна праця, яку варто згадати з цього приводу, це робота У. Мюллера (Müller 2006), яка є найповнішим підсумком знань про ранньосередньовічні бронзові чаші на сьогоднішній день, разом із спробою їхньої нової класифікації. На його думку, миски, прикрашені овальними медальйонами, належали до групи E, тобто миски з рослинним і геометричним орнаментом (Müller 2006, S. 100, 135-139, Abb. 26). Однак подальший поділ є більш детальним, а прийнята ієрархія потоків є дещо суперечливою та викликає сумніви. Досить сказати, що миски, подібні до розглянутої тут, можна знайти у кількох підтипах. У більшості випадків це була група E3/4 – тобто з хрестовим візерунком і аркадним мотивом (Sanda, Чепел (рис. 3: 1), Яровщина (рис. 3: 2), Клунфінлоу Crannog (рис. 3: 5)), але, наприклад, чаша з Лондона (рис. 3: 3) входить до цієї класифікаційної групи E3 – тобто з мотивом хреста, екземпляр із Дувра (рис. 3: 6) належить до групи E4 – тобто з аркадним орнаментом, а посудина з Камінь Поморський (рис. 3: 4) визначена як E4 (E5), тобто чаша з мотивом аркад і медальйонів. Незважаючи на ці суперечності, наразі ми маємо інформацію про щонайменше 12 мисок, оздоблених аналогічно посудині з Чернігова (табл. 1; рис. 3). Їхні знахідки розкидані по всій Європі, від Ірландії на заході, Швеції на півночі, Угорщини на півдні та Чернігова на сході. Тільки Лондон і Страсбург мають більше одного екземпляра.

Хоча в типологічних питаннях дослідники розходяться, то щодо хронології мисок з такою орнаментациєю вони цілком одностайні. На думку У. Мюллера (Müller 2006, S. 114-115, 125), вони з'явилися в першій половині XI ст. і проіснували до початку XIII ст. Подібний період вказав Т. Поклевський (Poklewski 1961, s. 47), але з наголосом на XII ст., що також відповідає датуванням, прийнятим у дослідженні матеріалів з могильника в Чернігові. Залишається з'ясувати ще одне

Табл. 1. Знахідки бронзових чаш, прикрашених медальйонами

Місто	Діаметр, см	Висота, см	Джерело інформації	Рисунок
Чернігів (Україна)	24,7	6,8	Сита, Шекун 2012, с. 272, рис. 5: 1, 9, 10; Ситий 2013, с. 196-197, рис. 28	1
Cloonfinlough Crannog, Co. Roscommon (Ірландія)	22	5,5	Wilde 1861, p. 533, fig. 411; Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 173	3: 5
Csepel (Угорщина)	26,5	6,5	Lovag 1972; 1999, каталожний номер 198	3: 1
Dover Vestergård (Данія)	24		Lindahl 1972	3: 6
Яровщина (Росія)	19,3	5,4	Poklewski 1961, s. 79; Edgren 1987	3: 2
Kamień Pomorski (Польща)	24,2	5,7-5,9	Poklewski 1961, s. 82; Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 167	3: 4
Лондон (Англія)	32,5	5,5	Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 170	
Лондон (Англія)	26,5	5,5	Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 171	
Лондон (Англія)	26,5	7	Medieval 1967, fig. 65; Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 172	3: 3
Sanda (Швеція)	23,5		Huggert 1998, fig. 5	
Strasbourg (Франція)	21,5	6	Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 168	
Strasbourg (Франція)	26,5	5	Weitzmann-Fiedler 1981, каталожний номер 169	

питання – що робила посудина в могилі в Чернігові. Дослідники досить одностайно локалізують виробництво декорованих мисок у районі Рейну, відомому виробництвом виробів зі сплавів міді. Фінський археолог Т. Едгрєн (Edgren 1988, р. 312), аналізуючи екземпляр із Яровщини, висловив припущення, що центром розповсюдження екземплярів, прикрашених медальйонами, був, безсумнівно, Лондон, звідки ми знаємо аж три такі екземпляри. У літературі також існує досить поширене переконання, що вони могли використовуватися для миття рук під час літургійних церемоній, особливо зразки із зображеннями чеснот і вад, міфологічних і християнських циклів, і мали виховні функції в чернечих новіціятах (Poklewski 1961, s. 58-59; Weitzmann-Fiedler 1981, S. 9-17; Müller 2006, S. 204). Почесний ювіляр також згадав про можливість використання його в церкві (Ситий 2013, с. 41, 130), хоча невідомо, в якій якості і чи міг чужий за культурою та змістом елемент використовуватися відповідно до його первісного призначення. Зрештою, однак, чашу знайшли в могилі жінки, і тут вона знову є чужорідним елементом, незвичайним серед похоронних подарунків у цій частині Європи. Його розташування в могилі, біля ніг, відповідає правилам, яких дотримуються в могилах, виявлених навколо Балтійського моря (Janowski 2003; Janowski, Kurasiński 2003; 2008; Müller 2006, S. 229-236). Як впливає з назви, наявність бронзової чаші в могилі 171 з Чернігова дивує подвійно.

Джерела та література

- Кулаков, В. И. 1990. *Древности пруссов VI–XIII вв.* Москва.
- Кулаков, В. И. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211-273.
- Сита, Л. Ф., Шекун, О. В. 2012. Ґрунтовий некрополь Чернігова (Центральна група). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Чернівці, с. 265-281.
- Ситий, Ю. М. 2013. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернівці.
- Edgren, T. 1988. An Engraved Bronze Bowl From Jarovščina on the Oyat River in the South-East Coastal Region of Lake Ladoga. *Trade and Exchange in Prahistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia*, 8, 16, p. 309-318.
- Huggert, A. 1998. Ett beslag tillverkat av tvättfatplåt: påträffat i S:t Olofs hamn på Drakön. *Fornvännen*, 93/2, s. 89-95.
- Janowski, A. 2003. Misy brązowe męskim atrybutem wyposażenia? Groby wczesnośredniowieczne z misami brązowymi na terenie ziem polskich. *Kobieta-Śmierć-Mężczyzna. Funeralia Lednickie*, 5, s. 331-347.
- Janowski, A., Kurasiński, T. 2003. The Graves With Bronze Bowls in the Area of Early-Piast Poland (10th/11th to 12th century). Issues of Slavic-Scandinavian contacts. *Archaeologia Historica*, 28, p. 653-675.
- Janowski, A., Kurasiński, T. 2008. (Nie)militarne naczynia. Fakty i mity. *Nie tylko broń – niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu. Acta Archaeologica Lodziensia*, 54, s. 61-88.
- Lindahl, F. 1972. En malling fra Vejers. *Mark og Montre. Fra Sydvestjyske Museer*, 8, s. 43-48.
- Lovag, Z. 1972. Román kori bronztál a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményében. *Folia Archaeologica*, 23, p. 215-222.
- Lovag, Z. 1999. *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. In: *Catalogi Musei Nationalis Hungarici*, *Seria Archaeologica*, III. Budapest.
- Medieval*. 1967. *Medieval Catalogue*. London.
- Müller, U. 2006. Zwischen Gebrauch und Bedeutung. *Studien zur Funktion von Sachkultur am Beispiel mittelalterlichen Handwaschgeschirrs (5./6. bis 15./16. Jahrhundert)*. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 20). Bonn.
- Poklewski, T. 1961. *Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku*. In: *Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis*, 9. Łódź.
- Shiroukhov, R. A. 2012. Prussian Graves in the Sambian Peninsula, With Imports, Weapons and Horse Harnesses, From the 10th to the 13th Century: The Question of the Warrior Elite. *Archaeologia Baltica*, 18, p. 224-255.
- Trotzig, G. 1984. Gefäße aus Kupfer und seinen Legierungen. *Birka II: 1, Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, S. 219-230.
- Trotzig, G. 1991. *Craftsmanship and Function. A Study of Metal Vessels Found in Viking Age Tombs on the Island of Gotland*. Stockholm.
- Weitzmann-Fiedler, J. 1981. *Romanische gravierte Bronzeschalen*. Berlin.
- Wilde, W. R. 1861. *A Descriptive Catalogue of the Antiquities of Animal Materials and Bronze in the Museum of the Royal Irish Academy*. Dublin.

**ВІДЭЛЬЦЫ І ШВАЙКІ З ГАРАДОЎ І ЗАМКАЎ БЕЛАРУСІ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIV – ПАЧАТКУ XVIII стст.
(паводле дадзеных археалогіі і наратыўных крыніц)**

*“Пакуль Бог прыдумаў відэльцы,
ён даў чалавеку пальцы...”
З беларускіх народных прымавак*

Під час розкопак міст та замків Білорусі зібрано калекцыю виделок XVII–XVIII ст. Вони, як і ложки та певною мірою і ножі, відносяться до столових приладів. Археологічний матеріал та наративні джерела дають можливість висвітлити цей бік побутової культури населення Білорусі у XVII–XVIII ст. За письмовими джерелами виделки фіксуються у Білорусі з 1617 р. За археологічними даними вони відомі з початку XVII ст. Зустрічаються двозубі та тризубі виделки. Перші існують до початку XVIII ст., другі з’являються на початку XVIII ст. і існують протягом цього століття. У XIX ст. з’являються чотиризубі виделки. Серед виделок XVII ст. зустрічаються екземпляри для загального користування під час застілля, а також виделки індивідуального користування. Згідно з кулінарним призначенням, вони відомі для м’ясних страв та для десертів. Загальна колекція виделок XVII–XVIII ст. з міст та замків Білорусі налічує 33 артефакти. У напластуваннях початку XIX ст. зустрінуто одна чотиризуба виделка. За письмовими джерелами XVI ст. у Білорусі фіксується столовий прилад під назвою «швайка». На Верхньому замку Вітебська у напластуваннях середини – другої половини XIV ст. було виявлено металевий стрижень, довжиною близько 33 см. Один кінець його був плавно загострений, а інший кінець мав вигляд невеликого ромба. Очевидно, цей артефакт можна віднести до розряду швачок. Ця категорія столових приладів відома у країнах Західної Європи, де вони були попередниками двозубих виделок. Розвиток та різноманітність столових приладів XVII–XVIII ст. у містах та замках Білорусі дає певне уявлення про становлення культури харчування, яка є складовою віталітивної культури.

Ключові слова: міста і замки Білорусі, виделки і швайки

Відэльцы, як і лыжкі, а ў пэўным сэнсе і нажы, адносяцца да сталовых прыбораў. Пад час раскопак гарадоў і замкаў Беларусі сабрана калекцыя відэльцаў. Разам з нарытыўнымі крыніцамі ёсць магчымасць асвятліць гэты бок побытовай культуры насельніцтва Беларусі.

Відэлец як частка сталовага прыбору з’явіўся адносна позна. У Італіі яны вядомы пры канцы XV ст. Як элемент сталовага прыбору відэльцы паказаны на карціне італьянскіх мастакоў Франчэска і Рафаэла Брціцэні «Баль Ірада» (Франческо и Рафаэлло Брцтицени «Пир Ирода»- руск.), 1484–1491, якая экспануецца ў музеі калегіяльнай царквы, што пры царве Святаго Андрэя ў г. Эмпалі на поўначы Італіі ў правінцыі Таскана. І, што цікава, паказаны яны як сталовы прыбор індывідуальнага карыстання, бо поруч са сталовым нажом ляжаць з левага боку ад талеркі ля кожнай асобы, якая сядзіць за сталом (рис. 1). На астатняй частцы Еўропы відэльцы з’яўляюцца ў XVI ст. (Lane 1996, р. 264). У Францыі, а затым і ў Германіі, відэльцы на пачатку свайго з’яўлення не былі яшчэ прадметам індывідуальнага выкарыстання, а служылі як сталовы прыбор агульнага прымянення, для таго каб падчас бяседы падаваць мяса гасцям з агульнага блюда (Бродель 1986, с. 178). У Польшчы відэльцы вядомы ўжо на пачатку XVI ст., але толькі сярод каралеўскай

Рис. 1. Сталовыя прыборы на карціне «Баль Ірада», Франчэска і Рафаэла Брціццэні, Італія (1484–1491). Фрагмент карціны

маёмасці (Dembinska 1999, р. 43). У Латвіі двузубыя відэльцы вядомы на пачатку XVII ст. (Latvijas 1974, р. 61, 79: 39). У напластаваннях XVII ст. яны сустракаюцца і ў некаторых гарадах Украіны, напрыклад у Кіеве (Хойновский 1893, ил. 156; Чміль 2023, с. 5, іл. 4: 7). Адзін відэлец знойдзены ў Чарнігаве пад час раскопак у паўночна-усходняй частцы дзяцінца горада або крэпасці «Вал» В. Коваленкам ў 1985 г. (інфармацыя Ю. Сытага).

На тэрыторыі Беларусі двузубыя відэльцы з'яўляюцца прыкладна, як і ў Латвіі, на пачатку XVII ст. і бытуюць да канца гэтага стагоддзя, дзе іх у агульнай колькасці ўлічана дваццаць во сем. У XVIII ст. вядомы ўжо трохзубыя відэльцы, якіх раскопкі ў Беларусі ўлічана пяць. Адзін з відэльцаў XVII ст. (рис. 2, А: 6) знойдзены намі на Верхнім замку Віцебска ў раскопе 1980 г. у пл. 20, кв. 18, што прыпадае на верхнія пласты залягання ўчасткаў забудовы, якія ўзводзілася паводле дадзеных дэндрахраналогіі ў прамежку 1551–1583 гг. Культурны пласт таўшчыняю каля 20 см на Верхнім замку Віцебска ўтвараўся прыкладна на працягу каля 20 гадоў. Гэта дае падставы аднесці выяўлены ў гэтых напластаваннях відэлец да канца XVI – пачатку XVII ст. Зубцы відэльца маюць даўжыню 10,5 см. У сячэнні яны чатырохгранныя, памерам ля асновы і $3,0 \times 4,5$ мм. Чарашковая ручка канусападобнай формы, звужана долу, даўжыняю 10 см, устаўлялася ў касцяную калодачку. Памеры ручкі ў сячэнні $3,5 \times 4,5$ – $6,0 \times 7,0$ мм. Агульная даўжыня відэльца каля 20 см. Выраблены відэлец з жалеза з нераўнамерным утрыманнем вугляроду (вызначэнне доктара гістарычных навук М. Ф. Гурына). Сталь з нераўнамерным утрыманнем вугляроду гэта мала якасная сталь, якая ўтвараецца сама па сабе пад час сырадутага працэсу. Працэс яе утварэння не кантралюемы ў адрозненні ад таго, які ажыццяўляецца спецыяльна шляхам цэментацыі, навуляроджвання жалезных вырабаў у спецыяльных тыглях, дзе быў вуглеродаўтрамліваючы асяродак, напрыклад дробна настрыжаныя рогі жывёл (кансультацыя доктара гістарычных навук У. І. Заўялава).

Добрай захаванасці відэлец выяўлены раскопкі І. А. Марзалюка на гарадзішчы Замкавая гара ў Мсціслаўлі ў 2014 г. (рис. 2, А: 7). Агульная даўжыня відэльца 26,6 см. Даўжыня зубцоў відэльца 5,8 см. Памеры іх у сячэнні $2,0 \times 2,0$ мм. Ручка відэльца кручоная або вітая. Яе дыяметр 4,0 мм. Канец ручкі закручаны на пяцельку. Відэлец быў адліты з латуні. Датуюцца ён па стратыграфіі XVII ст.

Відэлец добрай захаванасці знойдзены ў Берасці (Лысенко 1985, рис. 185: 6). У публікацыі аўтара раскопак, акрамя выявы гэтага артэфекта на фота, аніякай інфармацыі пра знаходку няма. Нам удалося азнаёміцца з ёю ў экспазіцыі археалагічнага музея «Бярэсце», зрабіць яе апісанне і ўстанавіць яе паходжанне паводле стратыграфіі. Відэлец жалезны (рис. 2, А: 4). Агульная даўжыня





Рис. 2. Відэльцы і швайка

А: 1 – Гродна, раскопкі Ю. Ядкоўскага, фонды Гродзенскага дзяржаўнага археалагічнага музея, КП 0007554; 2 – Магілёў, раскопкі І. А. Марзалюка, Музей гісторыі горада Магілёва; 3 – Верхні замак Віцебска, раскопкі Л. У. Калядзінскага, фонды Віцебскага абласнога краязнаўчага музея; 4 – Брэст, раскопкі П. Ф. Лысенкі, Археалагічны музей «Бярэсце», КП 12255/263; 5 – Іказнь, раскопкі Л. У. Дучыц; 6 – Верхні замак Віцебска, раскопкі Л. У. Калядзінскага, фонды Віцебскага абласнога краязнаўчага музея; 7 – Мсціслаўль, Замкавая гара, раскопкі І. А. Марзалюка, Мсціслаўскі раённы гісторыка-археалагічны музей; 8 – Слуцк, пад’ёмны матэрыял каля Верхняга замка. XVII ст.; 9 – Друя, раскопкі Л. У. Дучыц і В. Я. Зайцавай, фонды Браслаўскага раённага краязнаўчага музея. Фота Л. У. Калядзінскага

Б – Мінск, Верхні горад Мінска і Ніжні рынак (Няміга), раскопкі С. В. Тарасава 2001–2003 гг. Экспазіцыя філіяла Археалагічны музей «Верхні горад» Музея гісторыі горада Мінска. 1, 4, 6, 8–10, 12 – XVII ст., 3, 5, 7, 11 – XVIII ст., 2 – XIX ст. Фота Л. У. Калядзінскага

В – швайка, сярэдзіна – другая палова XIV ст. Верхні замак Віцебска. Фонды Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. Раскопкі і фота Л. У. Калядзінскага

відэльца, на якую ён захаваўся, складае 9,5 см. Ручка відэльца плоская і пашыраная долу, абкладзена касцянымі тронкамі, якія мацаваліся да яе з дапамогаю трох жалезных штыфтоў. Шырыня ручкі ля асновы 1,2 см, шырыня яе пры канцы 5,0 мм. Таўшчыня ручкі прыкладна 3,0–5,0 мм. Шыйка відэльца мае даўжыню 1,0 см, у сячэнні круглая, дыяметрам 2,0–3,0 мм, аздобленая двума круглымі валікамі дыяметрам 3,5 і 5,0 мм. Зубцы відэльца захаваліся на даўжыню 2,7–2,8 см. Іх шырыня ля асновы 2,0 мм. Паводле шыфра, змешчанага на знаходцы, відэлец паходзіць з нівеліровачнага пласта 2 кв. 259, раскопу 1974 г. У гэтым пласце на плошчы кв. 261, на адлегласці каля 2,0–3,0 м ад згаданага артэфакта, выяўлена манета солід Яна Казіміра (1659–1666) (Лысенко 1985, с. 35, рис. 7; с. 40, табл. 1), што дазваляе прадатаваць знаходку паводле стратыграфіі часам не раней за другую палову XVII ст.

Акрамя Верхняга замка Віцебска, Мсціслаўля і Бярэсця двузубыя відэльцы ў Беларусі вядомы па раскопках Ніжняга замка Віцебска (Бубенько 1983, с. 348), у Мінску, дзе раскопкі В. Р. Тарасенкі іх выяўлена чатыры і адзін раскопкі В. С. Собаля (Істория Минска 1957, с. 26; Собаль 1992, с. 80), у Гальшанах (Кушнярэвіч 1992, с. 119), Крычаве (Мяцельскі 2003, мал. 46: 4), на гарадзішчы Менка, раскопкі Ю. Заяца (экспануецца ў археалагічным музеі ІГ НАН Беларусі) і ў Магілёве, дзе іх знойдзена тры (Марзалюк 1998, с. 136, мал. 223: 57). Адзін з відэльцаў, што з Магілёва, мае даўжынёю 18 см. Зубцы відэльца 7,0 см, у сячэнні рабмічныя. Даўжыня ручкі 8,8 см. Ручка чаранковая, устаўлена ў касцяную калодачку, якая мае касую насечку і дэкор у выглядзе трох падвоеных палос, размешчаных наўскасяк насечцы. У верхняй частцы калодачкі зроблены невялікі ўступ пад металічную муфту (рис. 2, А: 2). Выраблены відэлец з чорнага металу. Паводле стратыграфіі датуецца XVII ст. Адзін відэлец знойдзены ў Лідскім замку і два відэльцы ў Мірскім замку. Агульная даўжыня аднаго з відэльцаў, што з Мірскага замка, 15 см. Даўжыня зубцоў для ўсіх відэльцаў у межах 9,0–10 см. Зубцы ў сячэнні чатырохгранныя. Адзін з відэльцаў захаваў касцяную ручку, упрыгожаную разбою (Трусаў і інш. 1987, с. 76, мал. 1: 32–34).

Яшчэ адзін відэлец добрай захаванасці (рис. 2, А: 1) знойдзены ў Гродне Юзэфам Ядкоўскім у сярэдзіне 30-х гг. XX ст. падчас земляных работ на скрыжаванні вуліц Дамініканскай і Гувера (сёння Савецкая і Тэльмана, каля гандлёвага цэнтра Нёман). Агульная даўжыня відэльца 19,7 см. Ручка чаранковая, устаўлена ў касцяную калодачку васьмічасткавай канічнай формы і круглай у сячэнні, дыяметрам 1,1–2,0 см. Даўжыня касцяной ручкі 7,5 см, на пачатку ручкі зроблены невялікі ўступ пад металічную муфту. Даўжыня зубцоў відэльца 9,0 см. Зубцы ў сячэнні рабмічныя. Выраблены відэлец з чорнага металу. Паводле стратыграфіі датуецца XVII ст.

Двузубы відэлец добрай захаванасці быў знойдзены пад час земляных работ 2023 г., што вяліся каля Верхняга замка Слуцка. Агульная даўжыня відэльца 19,4 см. Даўжыня зуб’яў 9,5 см. Ручка відэльца была плоская, пашыраная троху долу і абкладзена касцянымі тронкамі, замацаванымі на штыфты (рис. 2, А: 8).

Дванаццаць відэльцаў XVII – пачатку XIX стст. было сабрана падчас раскопак у Мінску, што праводзіліся на тэрыторыі Верхняга горада і на Нямізе ў 2001–2003 гг. (рис. 2, Б). Яны выстаўлены ў экспазіцыя філіяла «Археалагічны музей «Верхні горад» Музея гісторыі горада Мінска» і апрацаваны намі. З іх сем відэльцаў мелі па два зубцы, паходзілі з напластаванняў XVII ст., чатыры відэльцы з пласта XVIII ст. мелі тры зубцы (рис. 2, Б: 3, 5, 7, 11), і адзін відэлец пачатку XIX ст., у якога было ўжо чатыры зубцы (рис. 2, Б: 2). Двузубы відэлец з гэтай калекцыі, які захаваўся цалкам, меў агульную даўжыню 18,7 см і ручку з накладнымі касцянымі тронкамі. Яшчэ адзін двузубы відэлец з гэтай калекцыі быў даўжынёй 10,5 см і меў супольную касцяную ручку, авальную ў сячэнні, і латунную муфту на пачатку ручкі. Астатнія відэльцы захаваліся фраг-

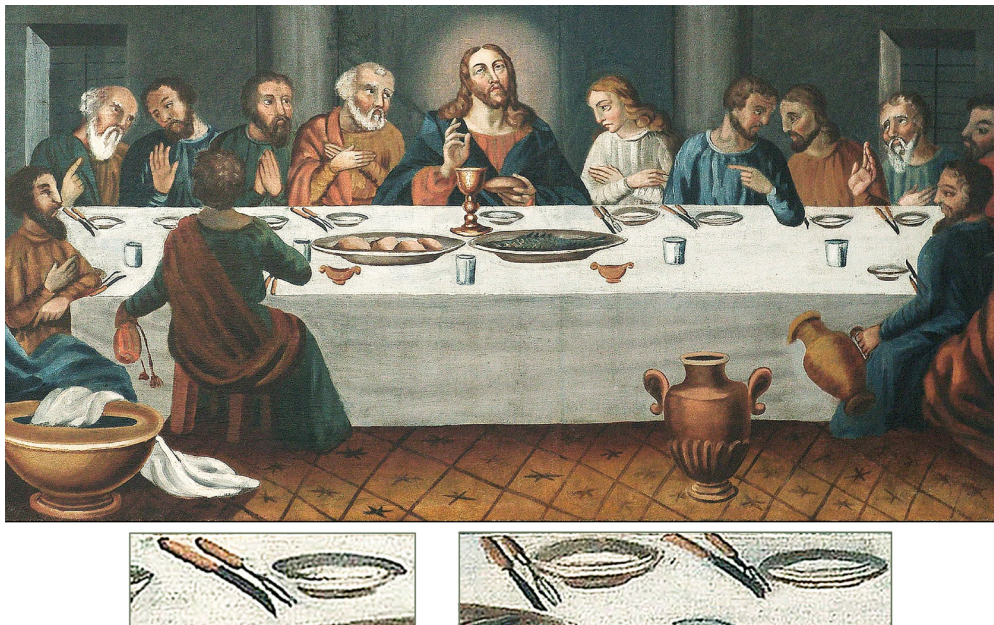


Рис. 3. Абраз Тайная вячэра, другая чвэрць XVIII ст., царква Святой Параскевы Пятніцы ў вёсцы Чарневічы Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Памеры 74,5 × 94 см, палатно алей. Захоўваецца ў фондах Музея старажытнабеларускай культуры НАН Беларусі, КП – 352. Фота М. П. Мельнікава

ментарна, што не дазваляе мець поўнае ўяўленне пра іх параметры. Сярод двузубых відэльцаў сустрэты экзэмпляры, у якіх зубцы чатырохвугольныя ў сячэнні – яны, відаць, больш раннія па часе. Ёсць відэльцы з круглымі ў сячэнні зубцамі – яны, відаць, больш познія (магчыма, другой паловы XVII ст.). Але адсутнасць дакладнай стратыграфічнай прывязкі гэтых артэфактаў да прадаставаных культурных напластаванняў не дазваляе ўпэўнена сцвярджаць гэта.

Своеасаблівы па матэрыялу вырабу, тэхніцы выканання і па форме відэлец знойдзены раскопкам 1976 г. у Браслаўскім раёне на пасадзе замка Іказнь. Ён, у адрозненні ад вышэй згаданых, адліты з бронзы (?). Даўжыня зуб’яў відэльца 7,0 см, агульная даўжыня відэльца 18 см. Ручка відэльца конусападобнай формы (рис. 2, А: 5). Паходзіць відэлец з напластаванняў, якія датуюцца манетаю. Гэта двойны дынарый Сігізмунда III Вазы, дата чаканкі якога 1620 г. (Дучиц 1976, с. 12, рис. 65: 17). Зыходзячы з гэтага, дадзены відэлец можна аднесці да першай паловы XVII ст., а паводле памераў яго можна аднесці да сталовага начыння індывідуальнага карыстання.

І яшчэ адзін відэлец, але XVIII ст., знойдзены на замку Друя Браслаўскага раёна. Гэты відэлец трохзубы (рис. 2, А: 8). Ён выяўлены на глыбіні 60 см (пл. у 3, кв. 6, р. II). У гэтым жа пласту сустрэліся белагліняная люлька і сцянная безрамачная кафля для абліцоўкі печы (Дучиц, Зайцава 1986, с. 3), якія адносяць да XVIII ст., што дазваляе і нам аднесці выяўлены ў гэтым пласту трохзубы відэлец таксама да XVIII ст.

Відэльцы, як сталовыя прыборы, прысутнічаюць на іконе Тайная вячэра (рис. 3) з царквы Святой Параскевы Пятніцы ўзведзенай ў 1887 г. на месцы былога уніяцкага храма ў вёсцы Чарневічы Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Памеры іконы 74,5 × 94 см, палатно алей. Захоўваецца ў фондах Музея старажытнабеларускай культуры НАН Беларусі, КП – 352. Абраз яўна не праваслаўны, бо ў праваслаўных манастырах карыстацца відэльцамі пачалі адносна нядаўна. Да гэтага манахі

карысталі выключна лыжкамі. І ўжо тым больш не маглі відэльцы быць змешчаны на праваслаўнай іконе. Гэта ўніяцкі абраз і датуецца ён XVIII ст. На карысць такой думкі сведчыць змешчаны на гэтай іконе свяцільнік – «нязгасальная лампада». Тэма нязгасальнай лампады прысутнічае ў кіеўскіх кніжных гравюрах у сцэнах Тайная вячэра ўжо ў 30-е гг. XVIII ст. На тэрыторыі Беларусі ікона з выяваю Тайнай вячэры, дзе прысутнічае нязгасальная лампада маецца ў іканастасе Георгіеўскай царквы ў Давыд-Гарадку. Гэты абраз Н. Ф. Высоцкая датуе другой чвэрцю XVIII ст. (Жывапіс Беларусі... 1980, № 78). Але што цікава, на іконе з вёскі Чарневічы змешчаны двузубы відэлец і трохзубыя. Прычым, двузубы відэлец размешчаны перад фігураю старога чалавека, які сядзіць па праваю руку ад Хрыста, а трохзубы відэлей перад постаццю маладога чалавека, які сядзіць па левую руку ад Хрыста і ў гэтым ёсць нейкі сімвалізм. Стары чалавек – гэта апостал Пётр, яго прымат у хрысціянскім свеце па вучэнню каталіцкай царквы вельмі ясна адлюстравана на гэтай іконе. У мастацка-сімвалічнай выяве апостал Пётр малюецца з сівымі кароткімі валасамі і барадой. Малады чалавек – гэта апостал Іаан Багаслоў, самы малодшы і найлюбімейшы вучань Хрыста. У мастацка-сімвалічнай выяве ён часам бывае прадстаўлены маладым чалавекам без барады і з доўгімі валасамі. Двузубы відэлей можа сімвалізаваць сталасць, трохзубыя відэльцы маладосць. Двузубыя і трохзубыя відэльцы маглі нейкі час суіснаваць, скажам у першай трэці – другой чвэрці XVIII ст., што і знайшло адлюстраванне на гэтай іконе. І яшчэ адзін сімвалізм, які можа быць звязаны з відэльцамі на гэтай карціне. Відэльцы, як элемен сталовых прыбораў, былі ўласцівы для соцыума з матэрыяльным дастаткам. Паводле Святога пісання Тайная вячэра адбывалася ў доме багатага чалавека, якога звалі Нікадзім. Магчыма, наяўнасцю на стала адносна дарагіх сталовых прыбораў, стваральнік іконы хацеў падкрэсліць гэтую акалічнасць. Але магчыма і больш шырокае тлумачэнне. А менавіта, відэдыцы на стала маглі сімвалізаваць духоўнае багацце і царскую годнасць Тайнай вячэры.

Згадваюцца відэльцы і ў пісьмовых крыніцах і, што важна, адзначаецца іх канкрэтнае прызначэнне для пэўнай ежы. Прыкладам, у духоўным завяшчанні Фёдора Масальскага, напісаным у Гародні 27 студзеня 1617 г., гаворыцца: «...серебро мое, то есть: **виделець** серебряныхъ двое **до конфектовъ...**» (АВК 1867, с. 45). Можна меркаваць, што для гэтай справы прымяняліся відэльцы невялікіх памераў. Да такога тыпу відэльцаў, верагодна, можна аднесці відэлец з Бярэсця, дзе яго агульная даўжыня была трошку болей за 9,5 см, а ручка мае даўжыню 5,5 см. Знойдзеная на Верхнім замку Віцебска касцяная ручка, даўжынёю 5,5 см і васьмівугольная ў сячэнні (рис. 2, А: 3), хутчэй за ўсё, таксама мае дачыненне да такога відэльца. Да гэтай катэгорыі відэльцаў можна аднесці і відэлец з Мінска, дзе яго агульная даўжыня была 10,5 см (рис. 2, Б: 9), што набліжае яго па гэтых параметрах да відэльца з Берасця і Верхняга замка Віцебска.

Для параўнання зазначым, што ў Англіі ўспаміны пра відэльцы ў дакументах, ранейшых за 1660 г., не сустракаюцца (Бродель 1986, с. 179). У Расіі двузубыя відэльцы, па археалагічных дадзеных, ранейшыя за пачатак XVIII в., да нядаўняга часу былі невядомы (Грач 1957, с. 20, табл. XVII: 2). Але ў 2015 г. у Ноўгарадзе Вялікім, на Нутным раскопе, падчас расчысткі сядзібы, якая па дэндрадатах датуецца 1349–1369 гг., быў выяўлены двузубы відэлец. Выказана думка, што гэты відэлец быў прывезены з Візантыі як падарунак або як сувенір (Петров 2017, с. 87–92). Эпізадычна двузубыя відэльцы сустракаліся і раней у наўгародскіх раскопках, але як адзінкавыя і выпадковыя знаходкі (Петров 2017, с. 91).

У пісьмовых крыніцах Рускай дзяржавы відэльцы пад назваю «вилки» ўпершыню фіксуюцца ў сярэдзіне XVII ст. Так у апісанні маёмасці, якую набылі для царскага дома, ёсць такія радкі: «1653 г. августа 19, овощного ряду торговому человеку Силке Никитину за **монастырекъ**, а

в нёмь два ножичка да **ноженки** да **вилки** да **свайка** да зубочистка, восемь алтынъ две денги; а тот монастырекъ ко государыне царевне и великой княжне Татиане Михайловне в хоромы приняла казначения Марья Петрова» (Забелин 1895, с. 706). Што вынікае з гэтага запісу, акрамя таго, што тут пад словам «вилки» упершыню згадваюцца відэльцы? Згадваюцца тут і «ноженки да вилки». Відаць, гаворка ідзе пра скураныя похвы пад відэльцы, якія, трэба меркаваць, уладальнік насіў, падвесіўшы іх да паса. Згадваюцца тут і рэчы пад назваю «свайка», «зубачыстка», а таксама «монастырек». Апошняе ў XVII ст. азначала футарал або пушачку пад якія-небудзь прылады (Словарь русск. яз. 1982, с. 258). Выклікае цікавасць і слова «свайка». У XIX ст. у рускай мове сярод некалькіх тлумачэнняў прызначэння гэтай прылады быў і качадык, шыло або свайка для пляцення лапцей (Даль 2003, т. 4, с. 146; 67; 2003, т. 2, с. 180). Больш чым неверагодна, каб такая прылада магла набывацца для царскага дома і да таго ж яшчэ ляжала ў адным пакунку са сталовымі прыборамі. Відаць, гэта рэч таксама мела нейкае дачыненне да сталовых прыбораў. Прыкладам, у XVII ст. такім словам называлася прыстасаванне кшталту відэльца з адным зубам (Словарь русск. яз. 1996, с. 95). На карысць такой думкі гавораць і звесткі ў літаратурным творы XVII ст. «Книга глаголемая Козмография, сиречь описание сего света земель и государств великих», дзе пад 1670 г. ёсць такі запіс: «...з блюдь явствъ руками не емлют, **все вилами, или свайками серебряными на то устроеными**» (Словарь русск. яз. 1975, с. 178). Ці было нешта падобнае на тэрыторыі Беларусі? На нашу думку, было, але такая рэч мела трохі іншае вымаўленне. Напрыклад, у пісьмовых крыніцах для тэрыторыі Беларусі, сярод актаў Гродзенскага земскага суда ёсць дакумент за 1541 г. пад назваю «Заявление о нанесении побоев и грабеже Гацук Беликовичъ на Андрея Скипора». Цытуем гэты дакумент: «Того ж дня, в понеделокъ. Жаловаль мне, бояринъ пана Миколая Гацукъ Беликовичъ, штожъ маршалоку пана Ивана, старосты Пинского, перенемъшы мене на добровольной дорозе, збилъ и зранилъ; въ тотъ дей час згинуло ми калита (сумка, кошелёк — Л. К.) и зъ сорока грошми, а боты жоноцкие черленые (чырвонага колеру — Л. К.), а шапка черленая-ж новая, **и ножи з швайкою**, где жъ и раны тятые на голове, на колене и на плечи и на локте оказывал. И я-мъ тое оповеданье его казалъ есми у книге замъковое записати» (АВК 1890, с. 346, № 867). Назва гэтай прылады на тэрыторыі Беларусі ў XVII ст., на думку мовазнаўцаў, паходзіць ад слова «szwajka», якое было запазычана з польскай мовы (Булыка 1971, с. 361) і перакладаецца як «свайка», завострыны стрыжань. Этымалогію слова «швайка» некаторыя даследчыкі выводзяць ад слова «свая», «свайка», якое пад уплывам слоў «шить», «швач», «шваль» набыло вымаўленне «швайка» (Фасмер 2003, с. 417). На Русі ў XV–XVII стст. словам «шваль» звалі мужчыну, які займаўся кравецкай справай (Словарь церковнославянского яз. 2001, с. 451). У Беларусі ў XIX ст. словам «швайка» называлася металічная прылада кшталту шырокага шыла, якім праколвалі дзіркі ў бяросце, калі выраблялі з яе посуд (Насовіч 1983, с. 708). У традыцыйным побыце беларусаў XX ст. швайка — гэта плоскае шыла, якім колюць свіней (Тлумачальны слоўнік...1996, с. 757). Чалавек, пра якога ідзе гаворка ў дакуменце і якога абрабавалі, належаў да адносна высокага соцыуму — баяр, ваеннаслужылых людзей у Вялікім княстве Літоўскім (Грыцкевіч 2005, с. 296–297). Акрамя таго, ён быў і адносна заможны чалавек. Пры ім было сорок грошаў. У 1540 г. за такую суму можна было набыць чатыры бочкі жыта (Синчук 2012, с. 85). Пры ім былі і даволі дарагія рэчы. А менавіта «боты черленые» і «шапка черленая-ж новая». Малаверагодна, каб прадстаўнік высокага соцыуму і добрага матэрыяльнага дастатку насіў пры сабе прыладу такога дэмакратычнага паходжання, як шыла для вытворчасці берасцянак, і тым больш неверагодна, каб ён насіў пры сабе прыладу для заколвання свіней. Да таго ж слова «швайка» тут ужываецца яўна ў кантэксце сталовых прыбораў, як, напрыклад, «нажы». І,

зыходзячы з таго, што гэта рэч належала канкрэтнаму ўладальніку, можна меркаваць, што яна была прадметам асабістым, для індывідуальнага карыстання.

Матэрыяльным сведчаннем такой прылады, магчыма, можа выступіць адзін артэфакт з нашых раскопак на Верхнім замку Віцебска, дзе ў напластаваннях сярэдзіны – другой паловы XIV ст. быў выяўлены металічны стрыжань даўжынёю каля 33 см (рис. 2, В: 1, 2). Адзін край яго быў плаўна заостраны, а другі раскляпаны і меў выгляд выпягнутага ромба даўжынёю каля 5,0 см, шырынёю пасярэдзіне каля 1,0 см, таўшчынёю да 3,0 мм пасярэдзіне і 1,5 мм пры канцы. Пры гэтым дзюбка кончыка абламана, відавочна, што яна была вострай. Таўшчыня самога стрыжня была 7,0–7,5 мм. Малаверагодна, каб тая частка стрыжня, што мае ромбавіднае завяршэнне, утыкалася ў драўляную калодачку – ручку. Пры даўжыні ручкі, скажам, 13–15 см паміж стрыжнем і драўлянай калодачкай утвараўся б зазор і стрыжань ківаўся б і кепска трымаўся. Таму найбольш верагодна, што ручка была з другога, тонкага боку стрыжня (рис. 2, В: 3). А раскляпанаю да ромба часткаю стрыжня, які нагадваў зуб, як нам падаецца, больш спрыяльна было карыстацца як відэльцам, каб даставаць мяса з катла, накіштаў таго, як карысталіся для такой справы вялікапамерным відэльцам даўжынёю 26,6 см з Мсціслаўля. Металічныя катлы вядомы ў гарадах Беларусі паводле пісьмовых крыніц XVI ст. Вядомы яны ў напластаваннях гэтага часу і паводле археалагічных дадзеных. Але гэта тэма спецыяльнай публікацыі.

Такім чынам, можна дапусціць думку, што ў XIV–XVI стст., да з’яўлення відэльцаў, існавала прылада, якая пэўным чынам служыла як відэлец і якая на тэрыторыі Беларусі мела назву «швайка». У XII – першай палове XIV стст., у якасці відэльцаў, можна меркаваць, маглі выкарыстоўвацца сталовыя нажы, якія, у параўнанні з куханымі нажамі мелі больш доўгае і вузкае лязо. Такія нажы вядомы па раскопках Ноўгарада Вялікага і Верхняга замка Віцебска (Колчин 1953, с. 54–56, рис. 43: Д; Колединский 2021, с. 173, рис. 230: 7–9).

Да сярэдзіны XVI ст. швайка не была яшчэ прадметам індывідуальнага карыстання падчас бяседы. Але па пісьмовых крыніцах сярэдзіны XVI ст., дзе яна ўпершыню згадваецца, можна меркаваць, што гэта рэч ужывалася ўжо як прыбор індывідуальнага карыстання. Самае цікавае, што і ў Заходняй Еўропе да з’яўлення там відэльцаў таксама існаваў сталовы прыбор накіштаў шыла або верцела, з дапамогаю якога падчас бяседы госці спажывалі мяса. На тэрыторыі Аўстрыі, якая на той час уваходзіла ў склад Свяшчэннай Рымскай імперыі, гэты прыбор меў назву «pfriem», што перакладаецца як «шыла», або, «spieß» што перакладаецца як «верцел», і быў прадметам індывідуальнага карыстання (Gudrun 2008, s. 188).

На пачатку XVII ст. да сталовых прыбораў далучаецца і двузубы відэлец. На тэрыторыі Беларусі назва гэтага сталовага прыбора была запазычана з польскай мовы (Булыка 1972, с. 62). Мяркуючы па памерах відэльцаў і паводле наратыўных звестак, можна дапусціць думку, што яны мелі спецыялізаванае прызначэнне. Так, відэльцы вялікіх памераў, кшталту мсцілаўскага, прызначаліся для агульнага карыстання падчас бяседы, каб даставаць мяса з вялікага посуду. Для гэтай жа мэты да з’яўлення відэльцаў, відаць, служылі і прыстасаванні ў выглядзе доўгага металічнага стрыжня, вядомага з пісьмовых крыніц пад назваю «свайка» або «швайка». Відэльцы сярэдніх памераў, прыкладам з Віцебска, Магілёва, Мінска, Гродна, Мірскага і Лідскага замкаў, прызначаліся разам з нажом, як можна меркаваць, для індывідуальнага карыстання падчас спажывання мяса. А відэльцы малых памераў, як у Бярэсці і Мінску, відаць, ужываліся пры спажыванні дэсертаў. Відавочна, што такі падзел на прызначэнне відэльцаў паводле іх памераў існаваў і ў Цэнтральнай Еўропе. Так, падчас даследаванняў замка Альт-Шарнштайн у Верхняй Аўстрыі ў напластаваннях XVII – пачатку XVIII ст. сустрэты відэльцы невялікіх памераў, агульнай даўжынёю ад 7,9 да 13 см,

але пераважна каля 10 см, якія можна аднесці да відэльцаў, што прызначаліся для спажывання дэсертаў. І былі відэльцы сярэдніх памераў агульнай даўжынёю 16,8 см і болей, якія можна аднесці да звычайных сталовых відэльцаў індывідуальнага карыстання (Gudrun 2008, s. 167–168, №№ 7–9; s. 176, 177, №№ 663, 664; s. 187, № 681). Адзначым, што паводле сучаснай класіфікацыі сталовых прыбораў вядома не меней за чатырнаццаць відэльцаў рознага прызначэння, якія адрозніваюцца формай і памерамі. І яшчэ, відэльцы ў XVII–XVIII стст. як сталовыя прыборы вядомы ў гарадах і замках. На неўмацаваных вясковых паселішчах яны не сустрэты (Шаблюк 1996, с. 55–80).

Развіццё і разнастайнасць форм сталовых прыбораў на працягу XII–XVII стст. у гарадах і замках Беларусі дае пэўнае ўяўленне пра станаўленне культуры харчавання, якая з’яўляецца састаўной часткаю віталітэўнай культуры.

Крыніцы і літаратура

- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею.* 1867. Вильна: Тип. Губерн. Правления, Т. 2: Акты Брестского земского суда XVI–XVIII вв.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею.* 1890. Вильна: Тип. Губерн. Правления, Т. 17: Акты Гродненского земского суда.
- Бубенько, Т. С. 1985. Исследования в Витебске. *Археологические открытия 1983 года.* Москва: Наука, с. 382–383.
- Бродель, Ф. 1986. *Структура повседневности: возможное и невозможное.* Москва: Прогресс.
- Булыка, А. М. 1972. *Даўня запазычанні беларускай мовы.* Мінск: Навука і тэхніка.
- Грач, А. Д. 1957. *Археологические раскопки в Ленинграде: к характеристике культуры и быта населения Петербурга XVIII в.* Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Грыцкевіч, А. 2005. Баяры. В: Пашкоў, Г. П. (рэд.). *Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя у 2 т.* Мінск: БелЭн. Т. 1: Абаленскі – Кадэцыя, с. 296–297.
- Даль, В. И. 2003. *Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т.* Москва: Астрель: АСТ. Т. 2.
- Даль, В. И. 2003. *Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т.* Москва: Астрель: АСТ. Т. 4.
- Дучиц, Л. В. 1976. *Отчет о полевых исследованиях 1976 г.* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі, Ф. 3 (Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ІГ НАН Беларусі), 543.
- Дучиц, Л. В., Зайцева, О. Е. 1986. *Отчет о полевых раскопках в г. п. Друя и Верхнедвинске в 1986 г.* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі, Ф. 3, 950.
- Жываніс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў. Фрэска. Абраз. Партрэт* [склад.: Н. Ф. Высоцкая, Т. А. Карповіч]. 1980. Мінск: Беларусь.
- Забелин, И. В. 1895. Домашний быт русского народа в XVI и XVII вв. *Сочинение Ивана Забелина. Т. 1: Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст., ч. 1, XXIV.* Москва: Т-во тип. А. И. Мамонова.
- История Минска: сборник.* 1957. Минск: АН БССР.
- Лысенко, П. Ф. 1985. *Берестье.* Минск: Наука и техника.
- Колединский, Л. В. 2021. *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.).* Гродно: ЮрСаПринт.
- Колчин, Б. А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). *МИА*, 32. Москва: Изд-во АН СССР.
- Кушнярэвіч, А. 1992. Францысканскі кляштар у Гальшанах. Некаторыя вынікі археалагічнага вывучэння. В: Аверкіна, А., Трусава, А. (рэд.). *З глыбі вякоў. Наш край:* гіст.-культ. зб. Мінск, с. 104–120.
- Марзалюк, І. А. 1998. *Магілёў у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы.* Магілёў; Мінск: Веды.
- Мяцельскі, А. А. 2003. *Старадаўні Крычаў: Гіст.-археал. нарыс горада ад старажыт. часоў да канца XVIII ст.* Мінск: Беларус. навука.
- Насовіч, І. І. 1983. *Слоўнік беларускай мовы.* Мінск: Беларус. Савет. Энцыкл.
- Петров, М. И. 2017. К истории столовых приборов на Руси: вилка XIV в. из Новгорода. *Ежегодник Новгородского государственного объединенного музея-заповедника, 2016.* Великий Новгород, с. 87–92.
- Синчук, И. 2012. «Свод материалов для истории евреев в России» как исторический источник по истории денег и денежных отношений Великого княжества Литовского и Речи Посполитой 16–18 вв. *Numizmatika: metras'tis*, 9/12 (2008/2011), с. 61–94.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1975. Москва: Наука, Вып. 2.

- Словарь русского языка XI–XVII вв. 1982. Москва: Наука, Вып. 9.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. 1996. Москва: Наука, Вып. 23.
- Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии наук: в 2 кн. 2001. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, Кн. 2.
- Собаль, В. 1992. Традиція кавальства і металапрацюї сярэднявечага Менска. В: Аверкіна, А., Трусава, А. (рэд.). *З глыбі вякоў. Наш край: гіст.-культ. зб.* Мінск, с. 68-83.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 1996. Мінск: БелЭН.
- Трусаў, А. А., Краўцэвіч, А. К., Сагановіч, Г. М. 1987. Металічныя вырабы з раскопак Лідскага і Мірскага замкаў (XIV–XVIII стст.). *Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук*, 4, с. 73-83.
- Фасмер, М. 2003. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: АСТ. Т. 4.
- Хайновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенного весной 1892 года: археол.-ист. исслед.* Киев: Тип. С.В. Кульженко, 78, IV с., [29] л.
- Чміль, Л. 2023. Значення археологічних досліджень київських храмів і монастирів для датування артефактів. *Саїт Opus mixtum*. с. 1-12.
- Шаблюк, В. 1996. *Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння: XIV–XVIII ст.* Мінск: Беларус. навука.
- Dembinska, M. 1999. *Food and Drink in Medieval Poland*. Philadelphia: Univ. of Pensilvania Pres.
- Gudrun, B. 2008. Messer und Gabeln von der Burgruine Alt-Scharnstein Gemeinde Scharnstein, Oberösterreich. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 153, S. 153-200.
- Lane, R. B. 1966. The Fortres at Louispourg. *Archaeology*, 19 (4), p. 258-267.
- Latvijas PSR arheologija. 1974. Riga: Zinātne.

НОВОВІЯВЛЕНИЙ ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ ОБ'ЄКТ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В ЧЕРНІГОВІ. ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ

Під час охоронних археологічних робіт у Чернігові були виявлені залишки об'єктів фортифікаційного призначення: оборонного рову, валу та двох дренажних каналів. За керамічним матеріалом час функціонування укріплення датовано XI–XII ст. Укріплення розташоване на лівому березі р. Стрижень за межами зовнішньої оборонної лінії давнього Чернігова. На думку авторів, ця фортифікація з'явилася внаслідок нападу половців на місто у 1068 р. і функціонувала в якості передмостового укріплення. У XII ст., після розширення укріпленого Передгороддя Чернігова, потреба в фортифікації зникла й вона занепала.

Ключові слова: Чернігів, фортифікація, XI–XII ст., археологічні розкопки.

Влітку 2021 р. у Чернігові по вул. Київській проводилися роботи з реконструкції мереж водогону та каналізації, для чого на проїжджій частині викопувалися траншеї. Більшою частиною, вони йшли за маршрутами старих комунікацій, але подекуди заходили у місця, де під дорожнім покриттям зберігався похований давній культурний шар. Траншеї комунікацій мали ширину 1,5–2,5 м, при глибині 2,0–2,5 м. Археологічні роботи на цьому об'єкті проводилися силами працівників Лівобережної експедиції Охоронної археологічної служби України (Шульга та ін. 2022).

У північно-західній частині свого маршруту, в районі перехрестя вул. Київської та вул. Володимирської, траншеї перетнули межу третьої охоронної археологічної зони. У цьому місці, за новітнім визначенням, знаходиться пам'ятка археології «Некрополь давнього Чернігова» (Мултанен 2019, с. 162–165). Однак, замість очікуваних решток давніх курганів, раптово «вискочив» давній об'єкт зовсім іншого характеру. Найбільш помітним його елементом був рів «V»-подібного про-



Рис. 1. Робочий момент. Фото



Рис. 2. Ситуаційний план

філю (рис. 1). У західноєвропейській археологічній практиці, стародавні рови лише такого обрису вважаються оборонними (Keeley, Fontana, Quick 2007, р. 58).

Рів зафіксований у траншеях водогону № 1 та № 2, з південного боку від перехрестя вулиць Київської та Володимирської (рис. 2). У траншеї № 1, яка повністю розрізала рів, можна було виміряти його поперечні розміри. Ширина рову на рівні поверхні материка складала 2,3–2,5 м, глибина від рівня материка – 0,90–0,95 м (рис. 3). Враховуючи наявність природного родючого шару, в давнину ширина і глибина рову на рівні денної поверхні були ще більшими. Помічено, що напільний схил рову (контрескарп) більш похилий, а внутрішній схил (ескарп) більш стрімкий.



Рис. 3. Рів і залишки валу у профілі східної стінки траншеї 1 по вул. Київській

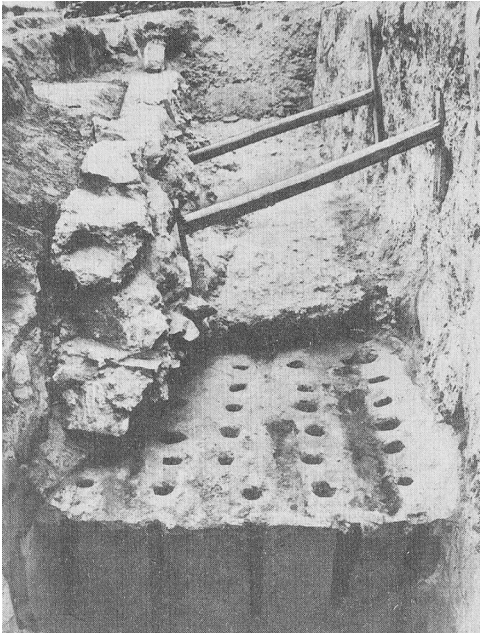


Рис. 4. Сліди субструкцій під фундаментом Десятинної церкви у Києві у вигляді пустот від дерев'яних лежнів та вертикальних кілочків

На момент дослідження ніде поруч із виявленим об'єктом не спостерігалися пониження рівня поверхні, які б свідчили про існування тут рову. Судячи із заповнення, рів був замитий у давнину. У верхній частині його заповнення складалося із темних супісків, утворених природним родючим ґрунтом, що оплив до рову. В цих шарах траплялися уламки гончарних керамічних посудин XIX ст., доби Київської Русі (XI–XIII ст.), а також фрагменти плінф. Нижче лежали світлі супіски, серед яких знайдені фрагменти стінок світлоглиняних керамічних посудин XI–XII ст. та кістки тварин.

З південно-західного боку від рову простежені залишки конструкцій валу. Відразу під шаром, що містить артефакти XIX ст., була помітна лінза сіро-жовтого плямистого супіску товщиною до 0,3 м, яка являє собою залишок насипу валу. Довжина цієї лінзи, від місця її опливання

до ескарпу рову, складає біля 2,8–3,0 м. У східній стінці траншеї, в заповненні цього шару, були знайдені 2 фрагменти стінок світлоглиняних кругових посудин XI–XII ст. Глибше знаходився шар сіро-коричневого плямистого супіску, під яким лежав прошарок коричневого деревного тліну. При зачищенні горизонтальної поверхні на рівні тліну з'явилися невеличкі круглі плями, зазвичай, темного забарвлення. Вони мали діаметр 4,0–8,0 см і опускалися від рівня деревного тліну на 7,0–15 см. Імовірно, це сліди невеликих вертикальних кілочків, що утримували каркас із горизонтально укладених дерев'яних елементів (колод, брусів?). Подібна конструкція із застосуванням дерев'яних лежнів була простежена під час розкопок Десятинної церкви Києва (рис. 4). У цьому випадку ґрунт на дні фундаментних ровів, викопаних під стіни храму та вівтар, був ущільнений кілочками. Однак такий спосіб укріплення фундаменту не був унікальним для цегляної давньоруської архітектури (Раппопорт 1994, с. 62–63). Подібний прийом використовували й у фортифікації. Палі під фортечними стінами можна побачити на кресленнях укріплень Смоленська, Нейшлота, Петропавлівської та ряду інших фортець XVIII ст., наведених у працях історика фортифікації Ф. Ласковського (Ласковский 1865, арк. 16, 21, 26) (рис. 5). Також російські археологи І. Стеценко і С. Трояновський виявили подібні елементи під час розкопок 1992–1994 рр. у Новгороді Великому, які відбулися після падіння великої ділянки цегляної стіни тамтешнього кремля. Ними було встановлено, що вал під цією стіною мав складну багатоярусну конструкцію, зокрема: «подошва насипи укріплена устройством свайного поля, основной объем армирован 11 ярусами дубовых лежней, а вся земляная часть закрыта глиняным «чехлом»...». Автори дослідження ставлять під сумнів усталене в науковому середовищі датування вказаного валу 1044 р. (Стеценко, Трояновский 1999, с. 110).

У східній стінці траншеї № 1 по вул. Київській шари насипу валу перетинала конструкція, що може бути залишком оборонної стіни. Її рештки, зафіксовані в стратиграфії східної стінки траншеї, являють собою плями деревного тліну, що могли лишити горизонтальні колоди чи дошки. На західній стороні траншеї, в тому місці, де б мали «читатися» сліди цієї стіни, знаходиться труба, яка знищила рештки давньої конструкції.

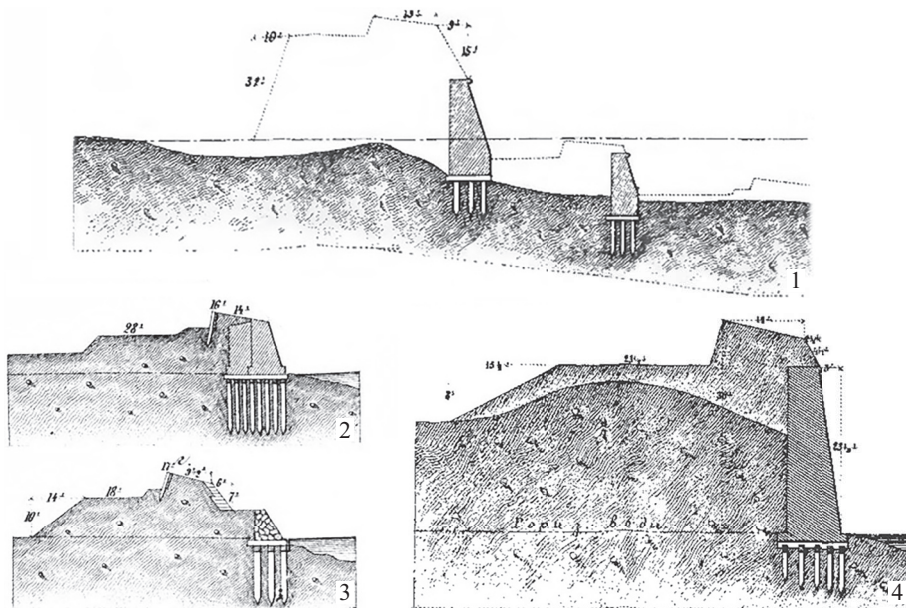


Рис. 5. Палі для ущільнення ґрунту під укріпленнями XVIII ст. за Ф. Ласковським:
1 – Смоленськ; 2 – Кронштадт 1753 р.; 3 – Кронштадт 1759 р.; 4 – Нейшлот

Паралельно валу і рову, з тилового боку від них, на відстані біля 5,0 м проходить канава (об'єкт 2). Її ширина складає 0,9–1,0 м при глибині від рівня материка до 0,66 м (1,95 м від рівня сучасної денної поверхні). Канава має майже вертикальні стінки та слабко заокруглене дно (рис. 6). Вона заповнена сіро-коричневим плямистим супіском, у якому знайдені численні уламки керамічних посудин: вінець кругових горщиків другої половини XI ст. – злам ХІ/ХІІ ст. та фрагменти стінок і донець світлоглинянистих посудин ХІ–ХІІ ст. (рис. 7). Серед інших артефактів, виявлених у канаві, – 8 невеликих за розміром фрагментів плінф ХІ ст. Ще далі від валу, на відстані біля 1,0 м на південь від об'єкта 2, прохо-



Рис. 6. Дренажні канали (об'єкти 2 та 2-А) у профілі східної стінки траншеї 1 по вул. Київській

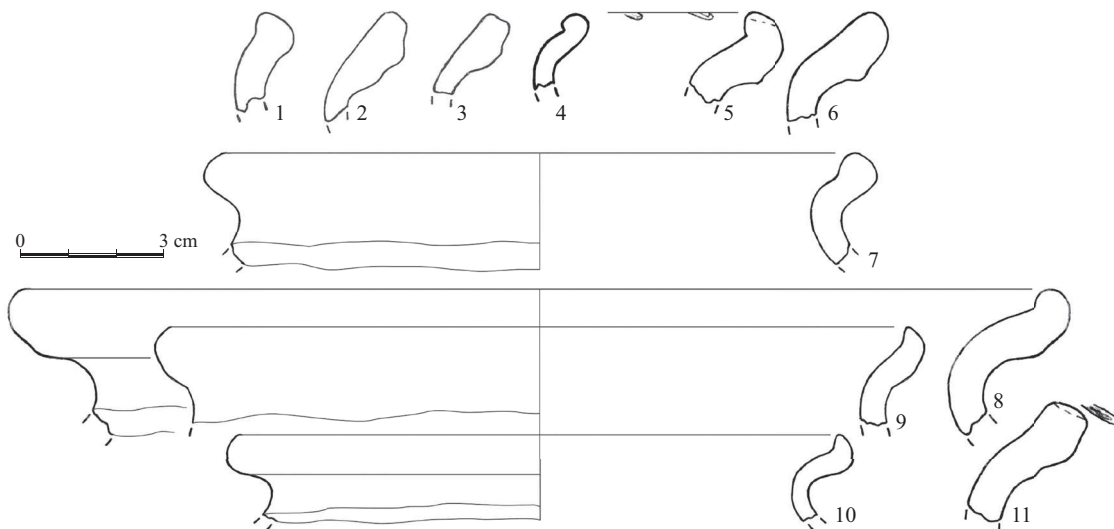


Рис. 7. Кераміка з культурного шару (1–7) та об'єкта 2 (8–11) по вул. Київській

дить друга канава (об'єкт 2-а). При менших розмірах (ширина 0,36–0,52 м, глибина від рівня материка 0,44–0,60 м), вона, як і попередня канава, має стрімкі стінки і пласке дно. У заповненні об'єкта знайдені уламки стінок гончарних посудин X – початку XI ст., XI–XII ст., а також 2 фрагменти плінф.

Описані вище канали слід вважати елементами фортифікаційної системи. Подібні об'єкти знаходили й раніше під час археологічних досліджень давньоруських фортець. Так, зокрема, на Верхньому Замку в Чернігові під час досліджень 1990–1991 рр. у розкопі 1, з тильного боку від насипу валу була виявлена дренажна канава (рів), що мала ширину 2,2–3,4 м при глибині 2,1–2,2 м. Дно канави пласке, стінки вертикальні. У заповненні виявлені артефакти X–XI ст. (Ігнатенко, Коваленко 1995). Схожий об'єкт розкопав київський науковець Я. Боровський під час археологічних розкопок у Києві в 1981 р. в районі тодішньої площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності). Дренажна канава проходила з внутрішнього боку валу міста Ярослава XI ст. й мала ширину у верхній частині 2,0 м і глибину 1,5–1,8 м (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59).

Також слід додати, що неподалік оборонного рову по вул. Київській, на південь від нього, у заповненні культурного шару та двох ямах траплялася кераміка доби Київської Русі.

Серед виявлених артефактів найбільш «вузьке» датування демонструють уламки плінфи. Усі фрагменти будівельної кераміки, винайдені під час розкопок у різних об'єктах, мають невеликі розміри, вони ідентичної цеглі Спаського собору у Чернігові, збудованого в 1030-х рр. На уламках плінф немає слідів вапна, також не знайдено шматків вапняного розчину, відтак підстав шукати тут невідомий давній цегляний храм наразі немає. Можна припустити, що уламки цеглин були завезені з Валу для будівництва печей, необхідних для опалення жител воїнів залоги й цивільних мешканців та для приготування їжі.

У питанні віднесення виявленого археологічного об'єкта до сфери фортифікації в авторів розвідки немає сумнівів, чого не можна сказати про прив'язку його до певного археологічного поселення. На питання, чи ця фортифікація являє собою частину давнього Чернігова, чи представляє окреме городище, дослідження відповідей не дало. Отож, спробуємо заповнити прогалини, використовуючи побіжні факти та логіку.

Основну частину артефактів, виявлених у районі укріплення, можна віднести до другої половини XI – початку XII ст. Плінфа дає ще більш вузьке датування. Дослідження укріплень Верхнього замку та Старої фортеці (Дитинця), вказують приблизно на цей самий час – середину XI ст. (Ігнатенко 2013), цим же століттям А. Казаков датував і укріплення «Окольного граду» (Казаков 1992, с. 20). Натомість час зведення зовнішньої укріпленої лінії навколо Чернігова досі невідомий (Ігнатенко 2018, с. 249). Літописи дають підказку щодо причини раптової появи кількох смуг фортифікації навколо Чернігова. Поштовхом до цього «будівельного буму», вірогідно, був прихід у Подніпровські степи половців, які представляли неабияку загрозу для місцевого осілого населення. Після поразки коаліції руських князів на Альті в 1068 р., князь Святослав Ярославич, повернувшись до Чернігова, дізнався про спустошливий набіг половців на околиці міста, й, наздогнавши кочовиків на переправі через р. Снов, розбив їх та звільнив полоняників (ПСРЛ 1908, с. 161). У наступні роки половецька загроза нікуди не поділася, отож саме вона могла бути поштовхом до активізації оборонного будівництва. Окрім захисту власне міста Чернігова, важливу роль відігравало прикриття переправ через р. Стрижень. В нижній течії цієї ріки умови для влаштування бродів і мостів були незадовільними, в районі Ялівщини брід прикривала фортеця, що може бути ототожнена із літописним Гуричевом (Ігнатенко 2019, с. 102). Однак, мали існувати переправи й розташовані ближче до Чернігова. Одним із зручних пунктів для влаштування броду чи мосту може бути район вул. Київської. Імовірно, в середині XI ст. ще не існувало великого укріплення навколо Передгороддя. Отож, форт по вул. Київській мав бути зведений цілеспрямовано, для прикриття броду. Подібний тип фортифікації, що слугував для захисту переправ, широко використовувався у середні віки й на французький манер іменувався «*tête de pont*» – передмостове укріплення (Виолле-ле-Дюк 2007, с. 20–21). Логічно було б припустити, що фортеця по вул. Київській стояла на дорозі, що з'єднувала Чернігів з синхронним поселенням – Гуричевом (Ялівщиною), саме вздовж цієї дороги стояли кургани, описані у середині XIX ст. А. Шамраєвським (Шамраевский 1862, с. 224) (рис. 8).

Після побудови зовнішньої лінії укріплень навколо чернігівського Передгороддя, форт на вул. Київській занепадає, оскільки в ньому зникає потреба. Поступово невисокий вал оплив, рови замулились і пам'ять про це городище повністю стерлася.

Ця знахідка не дає однозначних відповідей, а лише ставить нові питання перед вченими. Отож, розуміння ролі знайденого укріплення в історії міста і регіону потребує подальших досліджень.



Рис. 8. Реконструкція розташування городища на вул. Київська

Джерела та література

- Боровский, Я. Е., Сагайдак, М. А. 1985. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.*: Сб. науч. тр. Киев: Наукова думка, с. 38–60.
- Виолле-ле-Дюк, Э. 2007. *Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века*. Москва: ЗАО Центрполиграф.
- Ігнатенко, І. 2013. Вали як конструктивний елемент укріплень чернігівського дитинця XI–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ; Глухів, 6, с. 132–136.
- Ігнатенко, І. 2019. До питання про локалізацію Гуричева. *За покликом предків*: Зб. мат. п'ятих Самоквасівських чит., присв. пам'яті В. П. Коваленка. Чернігів, с. 96–102.
- Ігнатенко, І. 2018. Зовнішня лінія укріплень чернігівської фортеці. Спроба локалізації та атрибуції. *Чернігівські старожитності*: Зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф, 5, (8). с. 240–251.
- Ігнатенко, І. М., Коваленко, В. П. 1991. *Звіт про охоронні археологічні роботи 1990–1991 рр. на дитинці міста Чернігова. Вал /Цитадель/. Розкопи I, II, III*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/227.
- Казаков, А. Л. 1992. Оборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду. *Чернігівська старовина*: Зб. наук. пр., присвяч. 1300-літтю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, с. 15–21.
- Ласковский, Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России*. Ч. III: Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: тип. Императ. Акад. Наук.
- Мултанен, В. В. 2019. Розділ 3. Комплексна історико-культурна оцінка території м. Чернігів. 3.1.1. Археологічна спадщина. *Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів*. Київ, с. 138–169.
- ПСРЛ. 1908. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург: Наука.
- Стеценко, И. К., Трояновский, С. В. 1999. Архитектурно-археологическое изучение Ладужской крепости и Новгородского кремля (к проблеме методики полевых исследований). *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения*: Тез. докл. Санкт-Петербург, с. 107–111.
- Шамраевский, А. 1862. Статистическое описание Бобровицкой дачи. *Памятная книжка Черниговской губернии*. Чернигов: Тип. губ. и Ильин. монаст., с. 189–300.
- Шульга, О. С., Жаров, Г. В., Ігнатенко, І. М., Савченко, О. І. 2022. *Звіт за результатами археологічних робіт на території м. Чернігова у 2021 році*. НА ІА НАН України, ф. 64., 2021/без.
- Lawrence H. Keeley, Marisa Fontana, Russell Quick. 2007. Baffles and Bastions: The Universal Features of Fortifications. *Journal of Archaeological Research*, March, 15, 1, p. 55–95.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ЕПОХИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА ТА РАННЬОРИМСЬОГО ЧАСУ З БАТУРИНА ТА СЕДНЕВА

В публікації до наукового обігу вводяться нові матеріали раннього залізного віку, отримані під час досліджень Батуриної та Седнівської археологічних експедицій. Описуються та аналізуються знахідки, знайдені у процесі розкопок у 1995–2023 рр.

Ключові слова: Батурин, Седнів, ранній залізний вік, знахідки, кераміка.

За останні десятиріччя значно виросли обсяги археологічних досліджень, зокрема на таких відомих пам'ятках як Батурин та Седнів. Експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка за безпосередньої участі та під керівництвом Ю. М. Ситого, а також у співробітництві з науковцями з інших установ було розгорнуто широкомасштабні роботи по усій території вказаних населених пунктів. Розвідками було виявлено матеріали багатьох археологічних культур від неоліту до пізнього середньовіччя. Зважаючи на природно-географічні фактори та розміри пам'яток, що розглядаються, тривале заселення та інтенсивне використання цих територій є закономірним.

Обидві пам'ятки дуже схожі за топографічними умовами розташування на високих терасах великих магістральних річок (Сейму та Снову).

На жаль, найдавніші горизонти значно пошкоджені у наступні часи від давньоруського періоду – до сучасності. Проте знайдені у великій кількості, хоч і у перевідкладеному стані, матеріали мають значну кількість та наукову цінність, отже потребують введення до наукового обігу.

У загальному масиві знахідок помітно виділяються матеріали, що відносяться до I тис. до н. е. – початку I тис. н. е. Зокрема у Батурині – це старожитності скіфського періоду, а у Седневі – милоградської та пізньозарубинецької культур.

Батурин

Населений пункт розташований на лівому підвищеному (10–20 м) березі у пониззі р. Сейм, за 20 км від його впадіння у р. Десну. У I тис. до н. е. цей регіон був контактною зоною племен юхнівської та скіфської культур. Це зумовило наявність матеріалів, характерних як для першої чи другої культур, так і таких, що поєднують ознаки їх обох. Упродовж робіт 1995–2023 рр. знахідки, що відносяться до епохи раннього заліза, періодично зустрічалися практично на усіх ділянках досліджень. Здебільшого це фрагменти кераміки, знайдені у перевідкладеному стані у нашаруваннях та об'єктах пізніших часів. Крім фрагментів посуду, у невеликій кількості знайдено фрагменти глиняних грузил, неорнаментовані біконічні або сферичні пряслиця, які, зважаючи на їхню широку розповсюдженість на території всього Дніпровського Лівобережжя та широке датування, досить умовно можна віднести до скіфського періоду. Найбільш показові колекції кераміки зібрано при дослідженні Цитаделі та в ур. Гончарівка. Також поодинокі фрагменти посуду епохи раннього заліза знайдено на поселенні Батурин (Палац) та Дорога (на схід від московської траси) (рис. 1). У набір кераміки входять фрагменти вінець, стінок та придонних частин груболіпних горщиків. Здебільшого це частини банкоподібних або опуклобоких посудин (рис. 3–8). Верхні

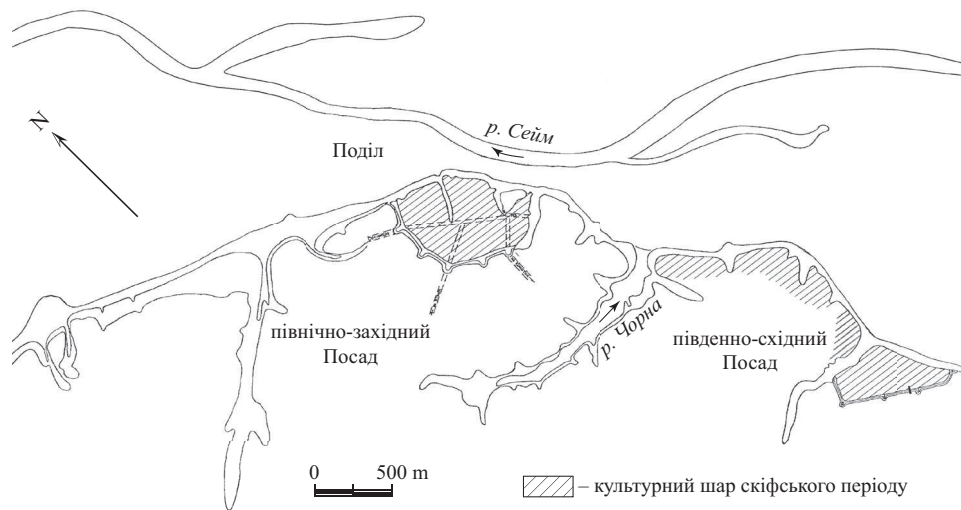


Рис. 1. План поширення культурного шару на території м. Батурина

частини горщиків слабопрофільовані, вінця дещо відігнуті назовні. Товщина черепка 0,6–1,0 см. У домішках – жорства та шамот у приблизно рівних пропорціях. Колір зовнішньої поверхні – це відтінки коричневого, бурий, відтінки сірого; внутрішньої – часто чорний. Випал неякісний, нерівномірний. Поверхня грубо заглажена (часто помітні сліди трави або соломи) (рис. 3–6). Орнаментация посудин типова для усіх культур скіфського періоду Дніпровського Лівобережжя. Це неглибокі горизонтальні навскісні вдавлення паличкою по краю вінця та по шийці і плічку горщика. Інколи присутній «перлинний» орнамент. У різних комбінаціях така орнаментация зустрічається на більшості фрагментів верхніх частин посудин (рис. 3–6). Більшість придонних частин має помітну закраїну (рис. 8). На денцях часто фіксується підсипка піску, жорстви. Інколи помітні сліди органіки – зокрема соломи або зерен. Діаметри горщиків, що вдалося зафіксувати: по вінцях – 17–23 см (в одному випадку – близько 30 см), по денцях – 6,0–13 см. Товщина донець в межах 0,6–1,8 см (Васюта та ін, 1996; Ситий та ін. 1997; 2006; 2012; 2013; 2020).

Крім фрагментів посуду, до вказаного періоду відносяться бронзові вістря стріл характерного скіфського вигляду (рис. 2). В процесі робіт 2006, 2012 та 2013 рр. їх знайдено 4 екз.: два вістря (рис. 2: 1, 2) – з культурного шару розкопу 1 (2012, 2013 рр.); одне вістря (рис. 2: 3) – з культур-

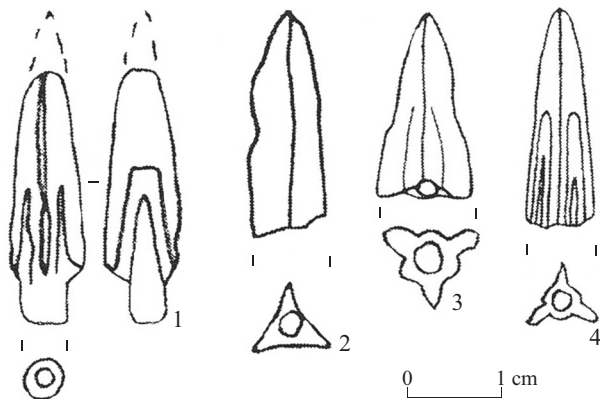


Рис. 2. Бронзові вістря стріл скіфського часу з території Батурина

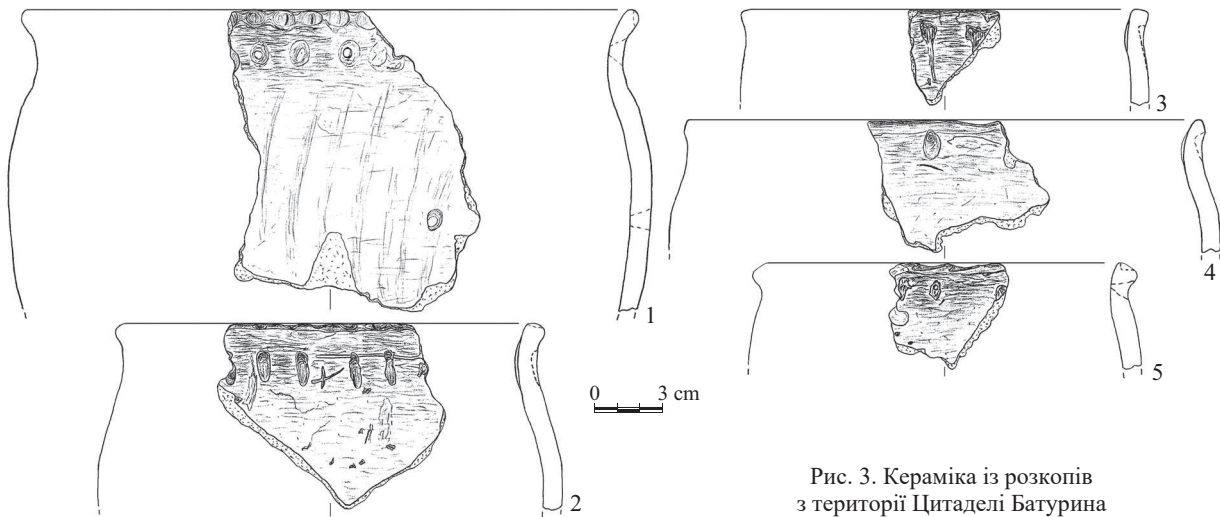


Рис. 3. Кераміка із розкопів з території Цитаделі Батурина

ного шару розкопу 4 (2012 р.) в ур. Гончарівка; одне вістря (рис. 2: 4) – з культурного шару розкопу 16 (2006 р.) на Цитаделі. Датування екземплярів (визначення Д. В. Каравайка) за позиціями на рис. 2: 1 – друга та третя чверть V ст. до н. е.; 2 – остання чверть V–IV ст. до н. е.; 3, 4 – остання чверть VI – перша чверть V ст. до н. е. (Ситий та ін. 2006; 2012; 2013).

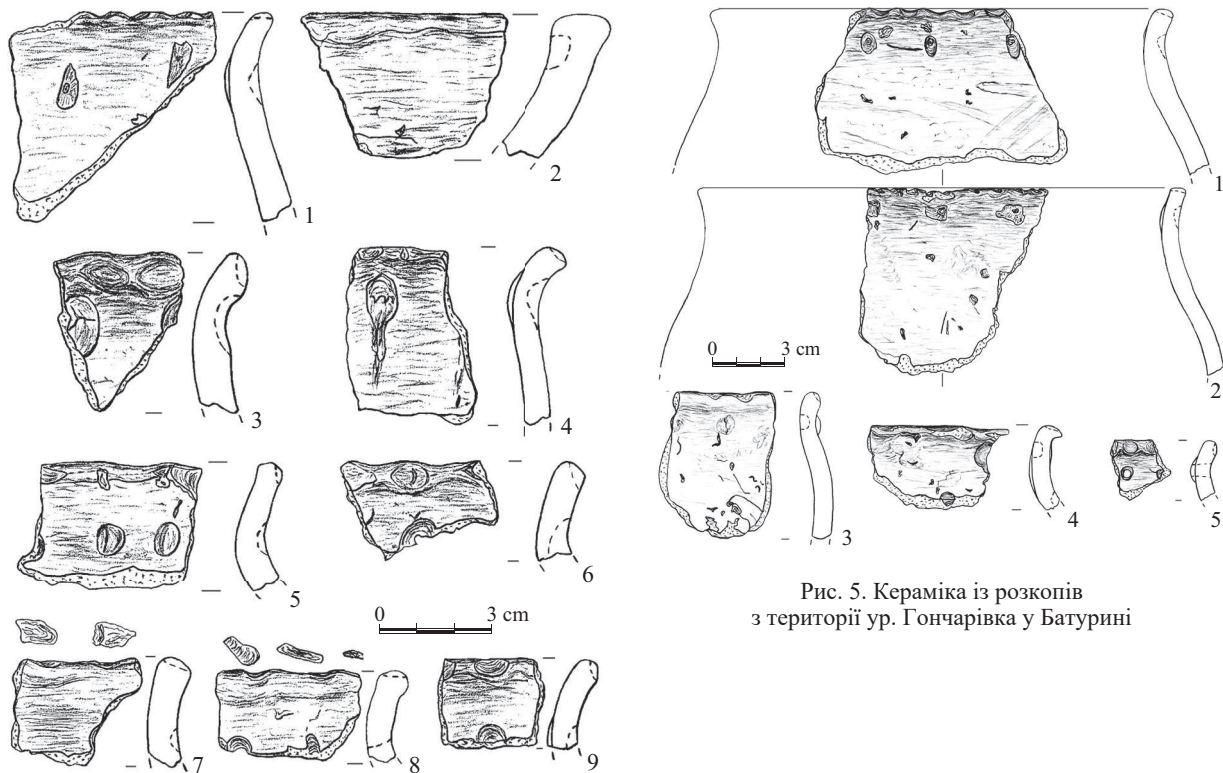


Рис. 5. Кераміка із розкопів з території ур. Гончарівка у Батурині

Рис. 4. Кераміка із розкопів з території Цитаделі Батурина

Рис. 6. Фрагмент вінця горщика з розкопу ур. Гончарівка у Батурині

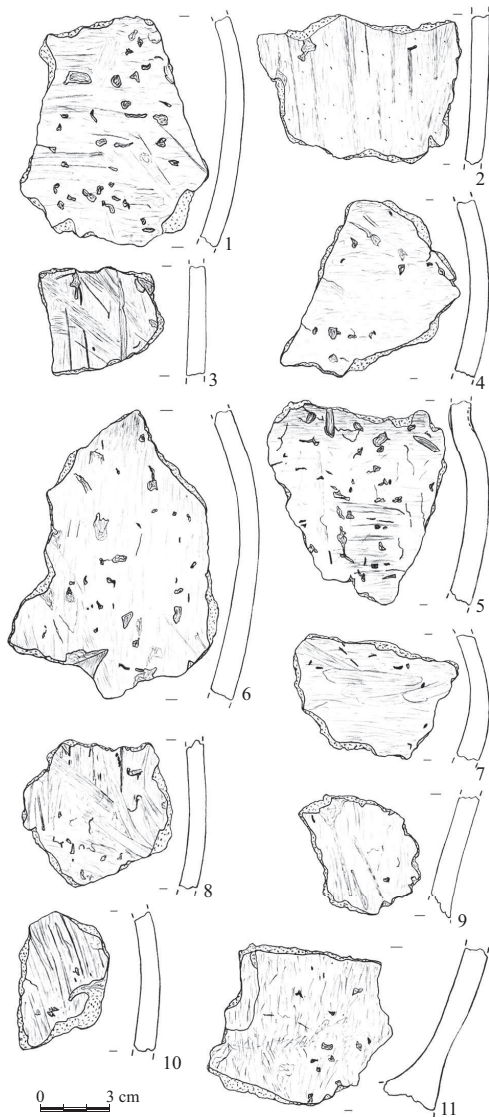
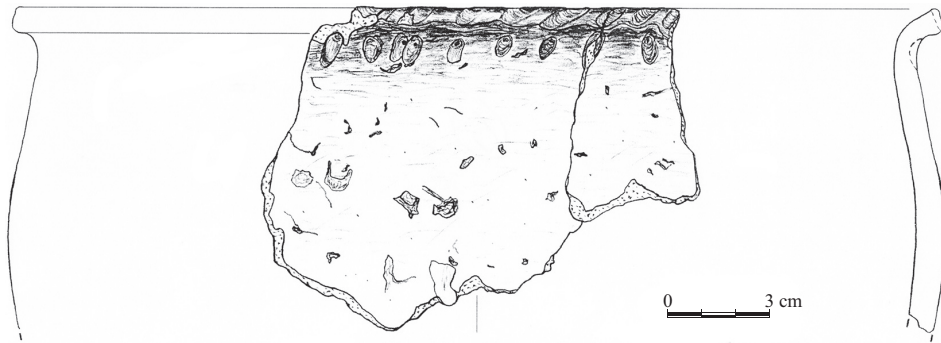


Рис. 7. Фрагменти стінок горщиків із розкопів з території ур. Гончарівка у Батурині

Необхідно зауважити, що представлені у статті матеріали не є повною збіркою знайдених за усі роки досліджень артефактів епохи раннього заліза з території Батурина. Подальші дослідження (як роботи у музейних фондах, так і розкопки нових ділянок) можуть суттєво доповнити викладені матеріали.

Седнів

Так само як і Батурин, Седнів розташований у дуже вигідних природно-географічних умовах. Висока (до 30 м) тераса правого берега р. Снов була заселена з найдавніших часів, та зокрема і в епоху раннього заліза та у ранньоримський час. Матеріали цього періоду у перевідкладеному стані, в нашаруваннях пізніших часів знайдені у процесі археологічних розвідок та розкопок в ур. Коронний Замок та його посаді (Окольне місто), що розташовані в центрі населеного пункту, городища Орешня 1 та Трифоновщина, поселеннях Околиця, Каразамки 1, Короткий Острів, Кучукалка, Орешня 4, Пасіка, Писаренкове, Підкова, Пекурина Гора, Церковище, Шпильок, що розташовані у різних частинах Седнева вздовж р. Снов (Звід пам'яток 2015, с. 111-120).

Найбільша колекція матеріалів милоградської культури та пізньозарубинецького типу зібрана у процесі розкопок багатoshарового поселення Орешня 2, що знаходиться у південній частині смт Седнів, та є частиною посаду городища Орешня 1. У 1975 р. поселення досліджувалося експедицією ІА НАН України під керівництвом Є. В. Максимова (Максимов 1975, с. 1-25). Впродовж 2017–2020 рр. роботи на пам'ятці проводила експедиція ІА НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Скороход та ін. 2017; 2018; 2019; 2020). У процесі цих

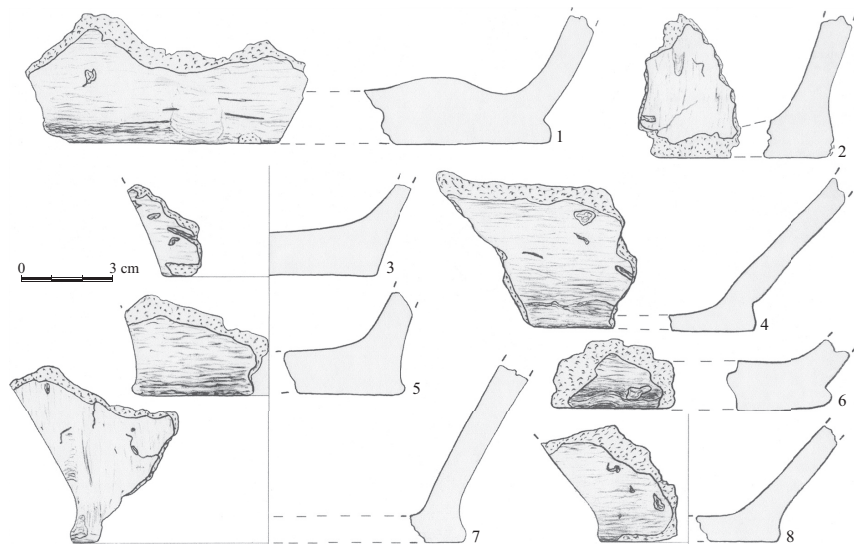


Рис. 8. Фрагменти донець горщиків із розкопів з території ур. Гончарівка у Батурині

розкопок було досліджено площу 177 м² та зафіксовано котловани (повністю або частково) 9 споруд та 54 господарських ям, що у переважній більшості відносяться до давньоруського часу (X ст.). Об'єктів милоградської культури та пізньозарубинецького типу не виявлено, вони знищені пізнішою щільною забудовою. Усі матеріали вище названих культур знайдено у перевідкладеному культурному шарі та у заповненні об'єктів давньоруського періоду. Матеріали, що відносяться до милоградської культури, представлені трьома глиняними біконічними пряслицями (2 цілих і 1 фрагмент), прикрашеними врізним геометричним орнаментом (рис. 9: 1-3), та бронзовим тригранним вістрям стріли скіфського вигляду (рис. 9: 4), що датується IV ст. до н. е. (визначення С. А. Скорого). Найбільш показовими у наборі кераміки є фрагменти вінець милоградських горщиків, яких знайдено більше десятка (рис. 10: 1-11). Здебільшого вони вертикальні або слабовідігнуті назовні, але інколи трапляються і сильнопрофільовані (рис. 10: 1, 6). У домішках у складі формувальної маси – велика кількість жорстви та піску. Поверхня посудин добре заглажена, але бугривата (завдяки домішкам), колір – жовто-сірий, відтінки сірого, чорний. Товщина черепка – 0,5–1,0 см. Деякі фрагменти орнаментовані вдавленням ззовні по шийці горщика. Зафіксовані діаметри посудин – 13–23 см. Крім фрагментів

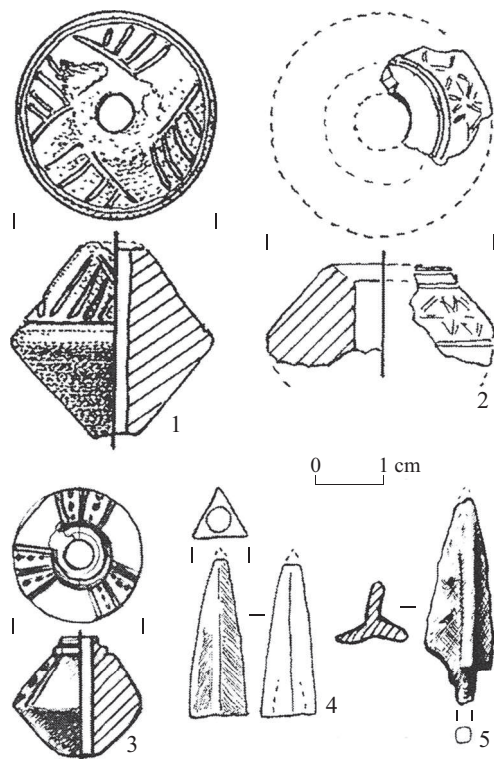


Рис. 9. Речі з поселення Орешня 2 у смт Седнів: 1–3 – глина; 4 – бронза; 5 – залізо

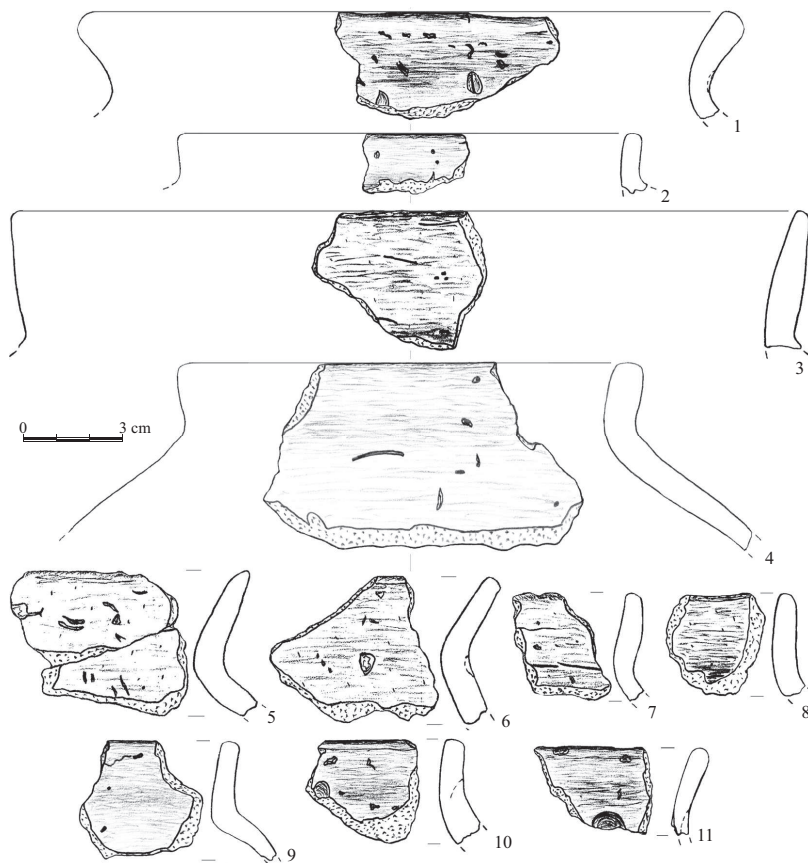


Рис. 10. Фрагменти вінець горщиків з поселення Орешня 2 у смт Седневі

вінець, знайдено невелику кількість фрагментів стінок та донець милоградських посудин, що визначено за фактурою та складом формувальних мас.

Старожитності пізньозарубинецького типу також наявні у невеликій кількості у культурному шарі та у перевідкладеному стані в об'єктах пізніших часів. Крім фрагментів кераміки, до пізньозарубинецького типу (досить умовно) можна віднести залізне трилопатеve вістря стріли сарматського вигляду (рис. 9: 5). Кераміка представлена фрагментами вінець, стінок та придонних частин сильнопрофільованих, опуклобоких горщиків. Верхні частини посудин мають здебільшого сильно відігнуті назовні вінця та S-подібний профіль. Формувальні маси мають значні домішки жорстви та піску. Трапляється також шамот, але в помітно меншій кількості. Поверхня посудин добре заглажена, колір – здебільшого відтінки брунатного. Товщина черепка – 0,5–0,8 см. Часто трапляється орнамент по краю вінець у вигляді пальцево-нігтьових вдавнень. Також зафіксовані вдавнення паличкою по шийці горщика (рис. 11: 13). Знайдені фрагменти стінок та придонних частин, що схожі за складом формувальної маси та іншими показниками на пізньозарубинецькі, мають досить невиразний характер та слабоінформативні.

Крім фрагментів груболіпних горщиків, в невеликій кількості знайдено фрагменти вінець та стінок чорно- або коричневолашених посудин (рис. 11: 7).

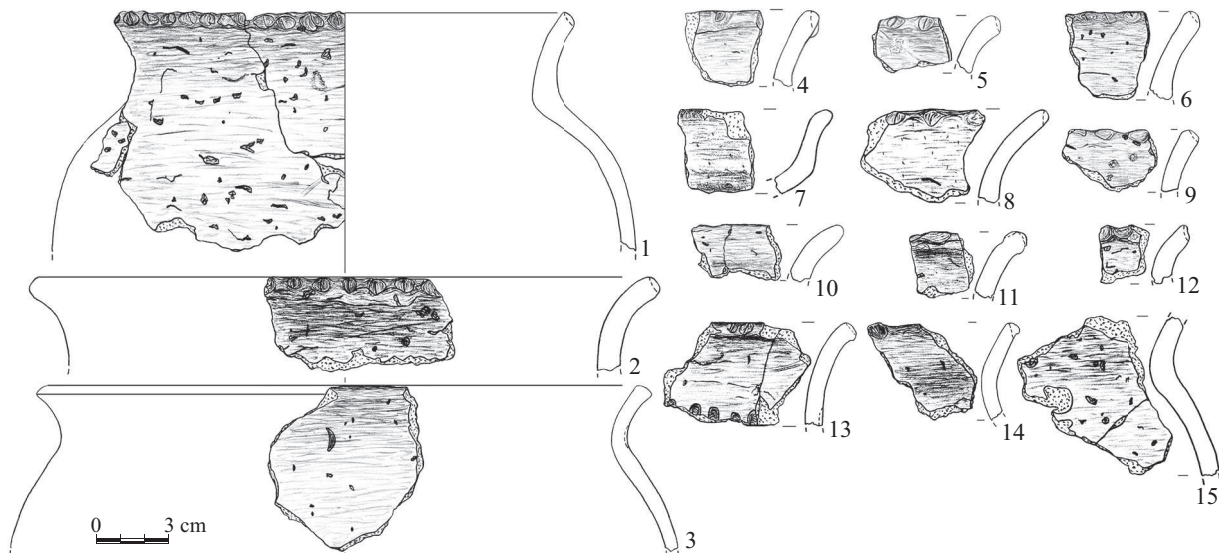


Рис. 11. Фрагменти вінець горщиків з поселення Орешня 2 у смт Седневі

Підсумовуючи, слід зазначити, незважаючи на те, що метою робіт Батуринської та Седнівської експедицій було, здебільшого, дослідження горизонтів пізнього середньовіччя та давньоруського часу, знайдені у процесі розкопок матеріали епохи раннього заліза та ранньоримського часу є достатньо інформативними та значно доповнюють загальну картину історичних процесів, що відбувалися на згаданих територіях.

Джерела та література

- Васюта, О. О., Коваленко, В. П., Кондратьєв, І. В., Коновченко, І. М., Моця, О. П., Овчаров, М. В., Парацій, В. М., Ситий, Ю. М. 1996. *Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/2.
- Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська обл. Чернігівський р-н. 2015. Чернігів.
- Максимов, Е. В. 1975. *Отчет о работе Среднеднестровской раннеславянской экспедиции в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/21.
- Ситий, Ю., Єгорова, Н., Коваленко, В., Мезенцев, В., Моця, О., Непомящих, В., Скороход, В., Сита, Л., Шарпата, Д. 2006. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2006 р.* Т. 1. Дослідження Литовського Замку. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/66.
- Ситий, Ю., Капустин, К., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Сита, Л., Сорокін, С., Терещенко, О. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020/14.
- Ситий, Ю., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Скороход, В., Терещенко, О. 2012. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2012 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2012/154.
- Ситий, Ю., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Скороход, В., Сита, Л., Терещенко, О., Цеков, А. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/110.
- Ситий, Ю., Васюта, О., Коваленко, В., Кондратьєв, І., Коновченко, І., Моця, О., Мудрицький, Г., Сорокін, С., Овчаров, М. 1997. *Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/130.

- Скороход, В. М., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2019. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2019 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2019/49.
- Скороход, В. М., Сита, Л. Ф., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/30.
- Скороход, В. М., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020/б.н.
- Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю., Терещенко, О. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2018/87.

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИКИ ІЗ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРИЗОНТУ СОФІЇВСЬКОЇ БОРЩАГІВКИ

Публікація присвячена виявленим у давньоруських нашаруваннях поселення Софіївська Борщагівка натільним хрестикам. Означені предмети репрезентовані доволі рідкісним на давньоруських землях стеатитовим хрестиком, походження якого пов'язане з відвіданням Святої Землі, виробами із пірофілітового сланцю та кольорових металів. Крім власне хрестів-тільників, до вказаної категорії речей віднесено і відлиту з бронзи круглу хрестовключену підвіску. Зібрана в ході робіт колекція характеризує специфіку релігійної свідомості мешканців осередку.

Ключові слова: Софіївська Борщагівка, стеатитові, пірофілітові, бронзові натільні хрестики, підвіска хрестовключена, давньоруське селище, християнство.

Серед елементів духовної культури давнього населення, що проявляються у зафіксованих розкопками матеріальних залишків, – ідеологічні погляди, естетичні уподобання, космогонічні уявлення тощо – чи не найважливішими видаються саме ідеологічні засади світосприйняття. Особливо яскраво це простежується за середньовіччя, коли панівною ідеологією виступала релігія. Сформульована свого часу Й. Хейзінгою теза, що у цей період *«Життя було пронизане релігією до такого ступеню, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним та духовним. І якщо, з одного боку, у святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, – з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю»* (Хейзінга 1988, с. 170), стала хрестоматійною і неодноразово наводилась з метою характеристики епохи. Конкретні прояви означеного явища описані у працях ювіляра за результатами польових робіт, цікаві матеріали з цієї проблеми простежені й при вивченні інших пам'яток названого періоду. Причому для висвітлення релігійних переконань давньої людності куди важливішим видається не виявлення церковного начиння, яке для пересічної людини доби середньовіччя було певною мірою привнесеним, а матеріальні прояви особистого долучення представників соціуму до віри (відомі випадки використання християнської символіки у комплексах язичницьких оздоб поодинокі і не спотворюють загальної картини світосприйняття крізь призму православ'я). Щодо таких речей О. Є. Мусін запропонував притаманне духовній літературі визначення *«предмети особистого благочестя»* (Мусін 1997), яке виявилось наскільки вдалим, що в археологічних працях практично відразу стало загальноновживаним (Ушаков, Яшаєва 2008; Веремейчик 2010, с. 344; Полочанська, Ситий 2012; Авласович 2013; Ситий 2013, с. 161-163; Кленов 2014; Івакін 2016; Дідух 2018, с. 100; Дідух, Осипенко 2021).

Нечисленну, але досить представницьку колекцію названих речей зібрано в ході розкопок розташованого у південно-західному передмісті Києва поселення Софіївська Борщагівка на р. Нивка / Борщагівка. Відкрита у 1956 р. В. Дяденком (правобережна частина) та у 1983 р. О. Серовим (лівобережна) пам'ятка з шарами доби каменю, Трипілья, палеометалів, початку I тис., Київської Русі, монгольсько-литовського періоду та часів козацтва вивчалась у 1992–1993, 1997 рр. О. Моцею та І. Готуном, у 1995 р. П. Покасом та Ю. Колосовим, у 1997 р. Р. Осадчим та О. Філюком. Впродовж 2008–2017 рр. під керівництвом авторів Борщагівський загін Північної експедиції Ін-

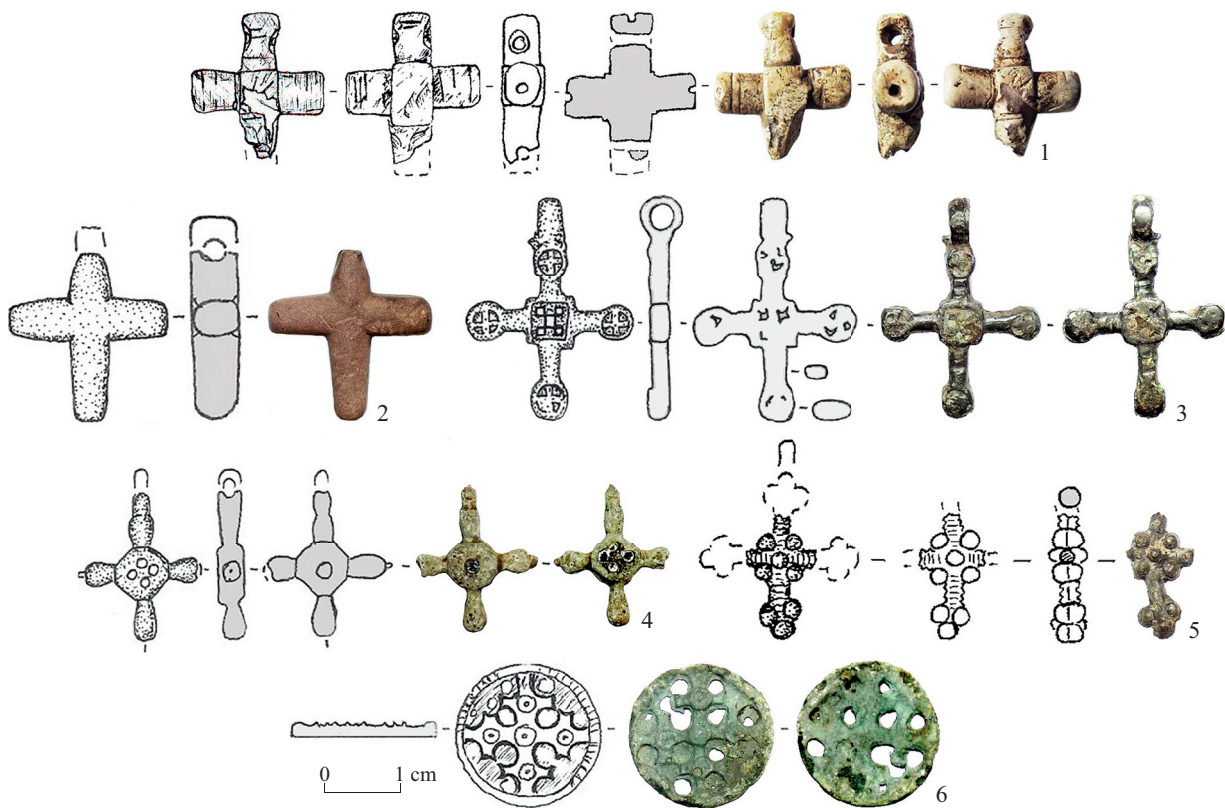


Рис. 1. Стеатитовий (1), пірофілітовий (2) та металеві (3–5) хрестики і хрестовключена підвіска (6) із Софіївської Борщагівки

ституту археології НАН України провів масштабні охоронні розкопки осередку, у ході яких зафіксовано доволі цікавий матеріал, передусім – щодо специфіки відкритих селищ давньоруської доби (детальніше: Казимір, Готун 2020, с. 386). Означена категорія знахідок з пункту представлена натільними хрестиками зі стеатиту та пірофілітового сланцю, трьома цілими і фрагментованим бронзовими (?) та хрестовключеною підвіскою із кольорового металу. Вочевидь, населення осередку могло послуговуватись і виготовленими із органічних матеріалів, а саме дерева чи шкіри, виробами названого призначення, приклади яких при розкопках траплялись неодноразово (Свешніков 1987, с. 97; 1988, с. 145; Гупало 2011, с. 407, 408, рис. 10; Нупало 2012, р. 604, 605, fig. 9: 6; Мусин та ін. 2015–2016, с. 159, 166, рис. 1; Курбатов 2017, с. 270, 278, 279, рис. 3, 14, 16; Сагайдак, Івакін, Сергєєва 2017), зокрема й серед пізніших речей (Івакін 1996, с. 238, 239, рис. 112), тому презентовану колекцію слід вважати вичерпною лише умовно, але специфіка ґрунтів на селищі практично не залишає сподівань на фіксацію подібних знахідок і в подальшому.

Серед перерахованих предметів найбільше уваги привертає виготовлений зі стеатиту рівнокінцевий хрестик з косим хрестом у квадратному середохресті та підокруглими у перетині раменами із незначними заглибленнями у бічних торцях (Казимір та ін. 2019, с. 96, 97, рис. 2: 1). Виявлена у культурних нашаруваннях знахідка заввишки близько 19 мм, завширшки 18 мм, з діаметром променів 6,0 мм мала отвір діаметром 1,0 мм у верхньому та сліди аналогічного по краю зламаного нижнього, завершення рамен оформлене неглибокими врізними паралельними кільцевими ліні-

ями (рис. 1: 1). Оскільки при використанні предмета основне навантаження припадало на місце підвішування, про що свідчить часта фіксація виробів з обламаними чи розірваними вушками, у цьому випадку пошкодження, ймовірно, також маркує верхню частину хрестика і подальше просвердлювання отвору для шнура на протилежному кінці.

Такі речі із перламутру та стеатиту фахівці традиційно відносять до реліквій прочанина, який відвідав пов'язані із земним життям Спасителя місця Палестини. Вже згадувалось, що знахідок означених виробів на Русі мізерно мало, траплялись вони також у Криму й Туреччині – на традиційному шляху із Русі до Палестини, два такі предмети виявлені на узбережжі Балтики, ще кілька експонуються у музеях Європи. У містах вони пов'язані із помешканнями священнослужителів, обійстями заможних верств посадського населення і, у дещо меншій кількості, поховальними комплексами (детальніше: Готун 2017, с. 112). У числі недавніх знахідок цієї категорії – речі з поселень «Палац» поблизу палацово-паркового ансамблю Кирила Розумовського у Батурині (Музей 2012–2023; Ситий та ін. 2013/110; Желіхівська 2014), що експонується у Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» (маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність завідувачу відділу археології установи п. Саєнко Наталії за консультації щодо названого артефакту) та біля Успенської церкви у Дорогобужі (Прищеп, Войтюк 2017, с. 478, рис. 6: 18). У останньому випадку торцеві площини бічних променів предмета також містять круглі заглиблення, подібні до простежених на знахідці із Софіївської Борщагівки.

Виробам властиві рівнокінцева форма, найчастіше відзначені їхні розміри – близько 15 × 20 мм, хоча відомі речі й з дещо іншими метричними показниками та наявність косого хреста в середохресті. Останню обставину вважають настільки визначальною, що предмет зі Старої Рязані без хреста у центрі був віднесений до місцевих реплік, тоді як аналогічно оформлені бурштинові вироби із Суздаля та Пскова – до імітацій цих престижних паломницьких реліквій. Виготовлення перламутрового варіанта означених предметів дослідники локалізують в Атліті – франкському замку хрестоносців неподалік Хайфи (Мусин 1999, с. 96, 97; 2009, с. 223; 2010, с. 221, 223, 224; Мусин, Петров 2006, с. 12), а поширення виробів пояснюють доступністю східносередземноморських територій після хрестових походів (Kvinto 1995, с. 103; Назаренко 1999, с. 184). Знахідки хрестиків із перламутру відомі й на сільських поселеннях Київської Русі, а саме Автунічах (Готун, Моця 1993, с. 69; Моця, Готун, Петраускас 2005, с. 251, 252; Спиргис 2017, с. 571–573, рис. 12: 6) і Ходосівці-Рославському (Готун 2017а с. 76, 77, рис. 5: 3; Готун та ін. 2018, с. 83, 84, рис. 1: 3), що дозволило розглядати названі осередки у контексті середньовічного паломництва на Святу Землю (Готун, Казимір 2019, с. 150; 2020, с. 58). Водночас перший із предметів був пласким, характеризувався широкими раменами і прокресленим на лицьовій поверхні зображенням хреста на Голгофі, другий виявився імітацією, виготовленою зі стулки прісноводного моллюска, поширеного у річках Північної Європи і атлантичного узбережжя Північної Америки. Відтак предмет із селища у Софіївській Борщагівці презентує чи не єдину знахідку «класичних» обрисів на пам'ятках сільського типу і дозволяє висловити припущення щодо долучення до паломницького руху і представника місцевого люду, особливо з урахуванням значного поширення цього явища: за спостереженнями дослідників, для періоду з XI до XVII ст. відомо більше 70 «ходінь» до православних святинь, тоді як раніше згадки Єрусалима, Палестини, Сирії були зведені до літературних ремінісценцій візантійських джерел (Назаренко 2001, с. 617, 618; Зайцев 2015, с. 60).

Показово, що середземноморське походження мали знайдені на території Русі хрестики, виготовлені не лише із мінеральної сировини. Так, зафіксований у Звенигороді виріб витесаний із ліванського кедра або середземноморської сосни, що дозволило дослідникам проводити паралелі-

лі з поширенням таких реліквій, як частинки дерева Животворящого Хреста (Гупало 2011, с. 408, 409).

Із мінеральної сировини був виготовлений ще один з натільних хрестиків із селища у Софіївській Борщагівці. Знахідка представляє категорію кам'яних речей, стосовно яких дослідники відзначали, що хрестики зі зміювика і, особливо, із порфіру, зазвичай мали оригінальну форму і були увінчані золотими або срібними наконечниками, у той час як ті, що походили із недорогих декоративних порід – пірофіліту, сланців – були чотирикінцевими, прямими, з наскрізним вушком для протягання шнура (Сидоренко 2003, с. 205).

Предмет із софіївськоборщагівського поселення має витягнуті по вертикалі пропорції, дещо звужені до завершень промені, із незначною втратою верхньої частини (зламаний на рівні отвору). Горизонтальна перекладаина виробу розділена навпіл, вертикальна, вочевидь, була симетричною лише з урахуванням завершення з отвором для шнура і за розмірами ледве переважала горизонтальну. Відтак уціліла висота речі складає 22,5 мм, ширина – 21 мм, товщина – 6,5 мм, причому за сталої товщини ширина променів зменшується від 5,5 мм у середохресті до 3,0–4,0 мм біля завершень (рис. 1: 2). Хрестик виявлений у заповненні ями для збіжжя біля однієї із житлових споруд (Казимір та ін. 2015, с. 92, 94, рис. 1: 24). Виготовлення таких речей простежене у ході дослідження виробничих об'єктів каменотесів на давньоруських промислових пунктах Овруцького князя (Павленко 2006; 2008), що остаточно зробило надбанням історіографії панівну впродовж тривалого часу думку про херсонеське походження зібраних на теренах Русі кам'яних хрестиків, за якими у початковий період археологічної фіксації вказаних виробів закріпилась назва «корсунчиків».

Знайдений у культурному шарі відлтий в однобічній формі бронзовий (?) рівнокінцевий хрестик характеризується квадратним середохрестям і увінчаними кружечками підпрямокутними у перетині променями. У середохресті і кружечках на завершеннях планувалося розміщення ажурних рівнокінцевих хрестиків, та за рахунок специфіки лиття ефекту ажурності досягнуто лише частково (Казимір та ін. 2015, с. 92, рис. 1: 26). Висота знахідки з урахуванням кільця для шнура становить 29 мм, ширина – 21 мм, товщина променів – 2,0 мм, завершень – 3,0 мм (рис. 1: 3).

Прямої аналогії виробу у доступній літературі знайти не вдалось, контекст його фіксації дозволяє віднести побутування предмета до XII ст.

Виявлений також у культурному шарі хрестик із олов'янисто-свинцевої бронзи (?) виготовлений у двобічній формі (Казимір та ін. 2015, с. 91, 92, рис. 1: 25). Рівнокінцевий, характеризується заокругленим восьмикутним середохрестям з чотирма крапками срібної (?) інкрустації навпроти кожного променя з лицьового боку, які утворюють своєрідний хрест, і дрібним рельєфним кружечком у центрі зворотного. Висота предмета з урахуванням зламаної вушка для підвішування – 19 мм, ширина – 16 мм, товщина – 4,5 мм. Діаметр округлих у перетині променів, бічні з яких увінчані на завершеннях дрібними конічними виступами (один із яких пошкоджений), зростає від 3,0 мм біля середохрестя до 4,5 мм по краях (рис. 1: 4).

Схожий виріб фахівці датують XI–XII ст., вбачаючи, що, правда, у нечіткому сюжеті на середохресті зображення неідентифікованого святого (Николаева 1997, с. 173, 349, рис. 103: 23).

Наступний із металевих хрестиків із селища, зафіксований у культурному шарі, дійшов до нас фрагментарно, у вигляді прикрашеного краплями псевдозерні середохрестя та аналогічно оздобленого, вочевидь, нижнього променя, поверхня якого вкрита дрібними насічками (Казимір та ін. 2018, с. 87, 88, рис. 1). Вилтий із олов'янисто-свинцевої бронзи (?) у двобічній формі предмет завтовшки 4,0 мм у висоту вцілів на 17 мм (рис. 1: 5).

За спостереженнями спеціалістів, побутування таких виробів припадає на XII–XIII ст. (Николаева 1997, с. 173, 349, рис. 103: 37).

З культурного шару осередку походив і наступний, вилитий із бронзи (?) в однобічній формі предмет, який на етапі виготовлення, вочевидь, планувався як досить поширена на Русі кругла хрестовключена ажурна підвіска, але в результаті репрезентує медальйон із зображенням хрестокінцевого хреста. Ажурність виробу частково досягнута шляхом просвердлювання кількох круглих отворів, мають у ньому місце і дефекти лиття (Казимір 2015, с. 92, рис. 1: 23). Діаметр виробу – 18 мм, товщина – 1,0 мм (по краю, за рахунок прикрашеного насічками бортика, – 1,5 мм), вушко для шнура не вціліло. Середохрестя і центри хрещатих завершень декоровані колами з крапкою посередині (рис. 1: 6).

Кругла прорізна підвіска із включеним хрестом дещо іншої конфігурації у Новгороді пов'язана з нашаруваннями XII ст., а загалом круглі хрестовключені підвіски серед старожитностей XII–XIII ст. відомі досить широко (Седова 1981, с. 40, 42, рис. 14: 1; 1997, с. 68, 299, рис. 53: 27; Николаева 1997, с. 173, 349, рис. 103: 43, 44, 47). Подібні речі виявлені і на пам'ятках півдня Русі, зокрема і в нашаруваннях неукріплених осередків регіону. Вироби траплялись, наприклад, Автунічах (Готун, Сухонос 2014, с. 64), Григорівці (Петрашенко 1997, с. 133, 134, рис. 53: 21; 2005, с. 92, 96, 261, рис. 47: 23), Кошіївці (Лысенко и др. 2012, с. 28, 31, 317, 327, рис. 183: 1–3, 212), на поселенні Зам'ятіно у Подонні (Тропин 2004, с. 156, 157, рис. 84: 1).

Картину релігійного світогляду мешканців осередку доповнюють виявлені у процесі досліджень елементи церковного начиння, а також речі, що засвідчують існування язичницьких пережитків у свідомості жителів селища.

Джерела та література

- Авласович, А. М. 2013. Предметы личного благочестия из курганных погребений Древней Руси Могилевского Поднепровья и Посожья. *Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук*: Сб. науч. статей Межд. научно-практ. конф., посв. 100-летию МГУ им. А. А. Кулешова (18–19 апреля 2013 г.). Могилев, с. 38–40.
- Веремейчик, Е. М. 2010. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*: Мат. Межд. науч. конф., посв. 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 344–354.
- Готун, І. А., Моця, О. П. 1993. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічч. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова*: Мат. іст.-археол. сем., присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14–16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський). Чернігів: Сіверянська думка, с. 68–71.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *АДІУ*, 1 (12), с. 55–67.
- Готун І. А. 2017. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*, 1–2, с. 111–130.
- Готун, І. А. 2017а. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *АДІУ*, 1 (22), с. 61–90.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2018. Десятий сезон розкопок поселення Ходосівка-Рославське. *АДУ* 2016, с. 82–84.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *АДІУ*, 1 (30), с. 140–171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2020. Матеріальна культура населення сільських передмість середньовічного Києва. *Археологія*, 3, с. 53–67.
- Гупало, В. 2011. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода. *МДАІВ*, 15, с. 397–414.
- Дідух, Л. 2018. Про один вид давньоруських амулетів Богородичного типу в зібранні Національного музею історії України. *НВ НМІУ*, с. 100–105.
- Дідух, Л., Осипенко, М. 2021. Предмети особистого благочестя XVIII–XIX ст. з Києва (за археологічними матеріалами Національного музею історії України). *Археологія & фортифікація України*: Зб. мат. X Всеукр. з міжнародною участю наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 130–141.

- Желіхівська, Н. 2014. Християнська кам'яна пластика. Слово «Гетьманької столиці»: Газета НІКЗ «Гетьманська столиця», 2 (41), с. 3-4.
- Зайцев, Д. М. 2015. К вопросу о развитии православного паломничества у восточных славян в XIII–XVII вв. *ВПГУ. Серия Е. Педагогические науки. Философия*, 15, с. 59-62.
- Івакін, В. Г. 2016. Предмети особистого благочестя з гончарного посуду давньоруського Вишгорода (за матеріалами археологічних досліджень 2015 р.). *Сівєричина в історії України*. Київ; Глухів, 6, с. 153-157.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.* (історико-топографічні нариси). Київ.
- Казимір, О. М., Готун, І. О., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Шахрай, Д. О., Осипенко, М. С., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2015. Розкопки південної частини Софіївсько-Борщагівського селища. *АДУ 2014*, с. 90-94.
- Казимір, О. М., Готун, І. О., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Шахрай, Д. О., Осипенко, М. С., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018. Охоронні дослідження південно-західної частини Софіївсько-Борщагівського поселення. *АДУ 2016*, с. 86-88.
- Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Синиця, Є., Бабенко, Р., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Борщагівка. *АДУ 2017*, с. 95-97.
- Казимір, О. М., Готун, І. О. 2020. Булавка із Софіївської Борщагівки. *АДУ*, 2 (35), с. 386-394.
- Кленов, М. В. 2014. Предметы личного благочестия XII–XVII вв. (к вопросу о становлении православия на европейском Северо-Востоке). *ВИКЕСТ*, 1 (25), с. 7-18.
- Курбатов, А. В. 2017. Монашеские пояса с клеймами и матрицы для их тиснения в средневековой Руси. В *камне и бронзе*: Сб. статей в честь Анны Песковой. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», с. 265-282.
- Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Материалы Фастовской археологической экспедиции*. Вып. 1: Многослойное поселение Кошечевка 8. Киев; Фастов.
- Моця, О. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В. 2005. Південний вектор зв'язків – один із показників неординарності селища Автунічі. *Сугдейский сборник*, II. Киев; Судак, с. 248-255.
- Музей археології Батурина. *Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»* [Електронний ресурс], 2012–2023. Режим доступу: <https://baturin-capital.gov.ua/museum/музей-археології-батурина/> [дата звернення – 31 жовтня 2017].
- Мусин, А. Е. 1997. *Христианские древности средневековой Руси IX–XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли)*: автореферат дис. ... к. и. н. Санкт-Петербург.
- Мусин, А. Е. 1999. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII–XV веках. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997)*, 35, с. 92-110.
- Мусин, А. Е., Петров, М. И. 2006. Комплекс христианских древностей с раскопа Посольский-2006 в Великом Новгороде и вопросы хронологии византийских изделий из стеатита. *ВНГУ*, 38, с. 10-14.
- Мусин, А. Е. 2009. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. *Новые Иерусалимы: Иеротопия и иконография сакральных пространств*. Москва: «Индрик», с. 221-255.
- Мусин, А. Е. 2010. *Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование*. Санкт-Петербург: Факультет философии и искусств СПбГУ.
- Мусин, А. Е., Тарабардина, О. А., Кокуца, Л. В., Кубло, Э. В. 2015–2016. Деревянные предметы с христианской и языческой символикой из раскопок в Новгороде и Старой Руссе. *РАЕ*, 5-6, с. 157-170.
- Назаренко, А. В. 1999. Русь и Святая Земля в эпоху крестовых походов. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997)*, 35, с. 179-196.
- Назаренко, А. В. 2001. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* Москва: Языки русской культуры.
- Николаева, Т. В., Недошивина, Н. Г. 1997. Предметы христианского культа. *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 166-178.
- Павленко, С. В. 2006. Изготовление бусин, крестиков и образков из пиррофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*: Мат. Международ. науч. конф., посв. 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 145-148.
- Павленко С. В. 2008. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки I). *Сельская Русь в IX–XVI веках*. Москва: Наука, с. 241-252.
- Петрашенко В. О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я. *Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)*, с. 114-143.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев.

- Полочанська, Т. О., Ситий, Ю. М. 2012. Знахідки предметів особистого християнського благочестя та предметів для їх виготовлення на території Чернігова. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*: Мат. Десятої Міжнарод. наук. конф. (30 травня – 1 червня 2012 р.). Київ, с. 15-19.
- Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2017. Дослідження середньовічного поселення поблизу Успенської церкви в Дорогобужі на р. Горині. *В камне и бронзе*: Сб. статей в честь Анны Песковой. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», с. 475-483.
- Сагайдак, М. А., Івакін, В. Г., Сергєєва, М. С. 2017. Давньоруський дерев'яний хрестик з Київського Подолу. *Возвзгль – Звягель – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 84-88.
- Свешніков, І. К. 1987. Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. *Археологія*, 57, с. 94-101.
- Свешников, И. К. 1988. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, 2. Київ: Наук. думка, с. 142-147.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука.
- Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. *Археологія. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63-78.
- Сидоренко, Г. В. 2003. Коллекция крестов-«курсничков» В. Е. Гезе – И. С. Остроухова в собрании Государственной Третьяковской галереи. *Ставрографический сборник*. Кн. II: Крест в православии: Сб. статей. Москва: Изд-во Московской Патриархии: «Древлехранилище», с. 201-206.
- Ситий, Ю. М. 2013. Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибаківа). *АДІУ*, 11, с. 152-164.
- Ситий, Ю., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Сита, Л., Скороход, В., Терещенко, О., Цеков, А. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2013 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2013/110.
- Спиргис, Р. 2017. Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII–XVII вв. на территории современных Латвии и Литвы. *В камне и в бронзе*: Сб. статей в честь Анны Песковой. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», с. 561-582.
- Тропин, Н. А. 2004. *Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли*. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та.
- Ушаков, С. В., Яшаева, Т. Ю. 2008. Предметы личного благочестия из раскопок жилого квартала в Северо-Восточном районе Херсонеса. *Религия в жизни человека и общества*: Тезисы докл. и сообщ. X Международ. Крымской конф. по религиоведению (г. Севастополь, 13–16.05.2008). Севастополь, с. 73-74.
- Хейзинга, Й. 1988. *Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах*. Москва: Наука.
- Hupaló, V. 2012. Christian Devotional Objects From Early Medieval Zvenigorod (now Zvenyhorod, Ukraine). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, II, p. 591-610.
- Kvinto, L. 1995. La nacre dans l'art decoratif de Tarnovo au XIV s. *La culture et l'art dans les terres Bulgares VI–XVII s.* Sofia, p. 101-108.

**СКАРБ ЗАЛІЗНИХ ПРЕДМЕТІВ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ
ІЗ ПОСЕЛЕННЯ КОТЕЛІВКА 6**

Під час археологічних розкопок на поселенні Котелівка 6, що на Полтавщині, був знайдений скарб залізних предметів часів Золотої Орди. Скарб складався з асиметричного лемеша, п'яти кіс-горбуш та тагана (підставки під казан). На думку авторів, скарб міг бути прихований у середині XIV ст.

Ключові слова: археологічні розкопки, Полтавщина, Золота Орда, сільськогосподарські знаряддя, скарб.

Не секрет, що сфера діяльності чернігівських археологів виходить за межі області. Лівобережна археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України проводить археологічні роботи майже по усій території колишньої Малоросійської губернії, адміністративним центром якої був Чернігів. Багатошарове поселення Котелівка 6, відкрите у 2013 р. Р. В. Терпиловським та Г. В. Жаровим, розташоване на території Полтавської області, на березі р. Котелівки (ліва притока р. Ворскли), поблизу с. Котельва. Багаторічна археологічна розвідка показала, що поселення має шари доби бронзи (II тис. до н. е.), скіфського часу (VI–IV ст. до н. е.), та черняхівської культури (III–V ст.) (Жаров, Терпиловський 2013, с. 5-6; 2016, с. 10-11). Лише завдяки охоронним археоло-



Рис. 1. Скарб із поселення Котелівка 6 «in situ», фото

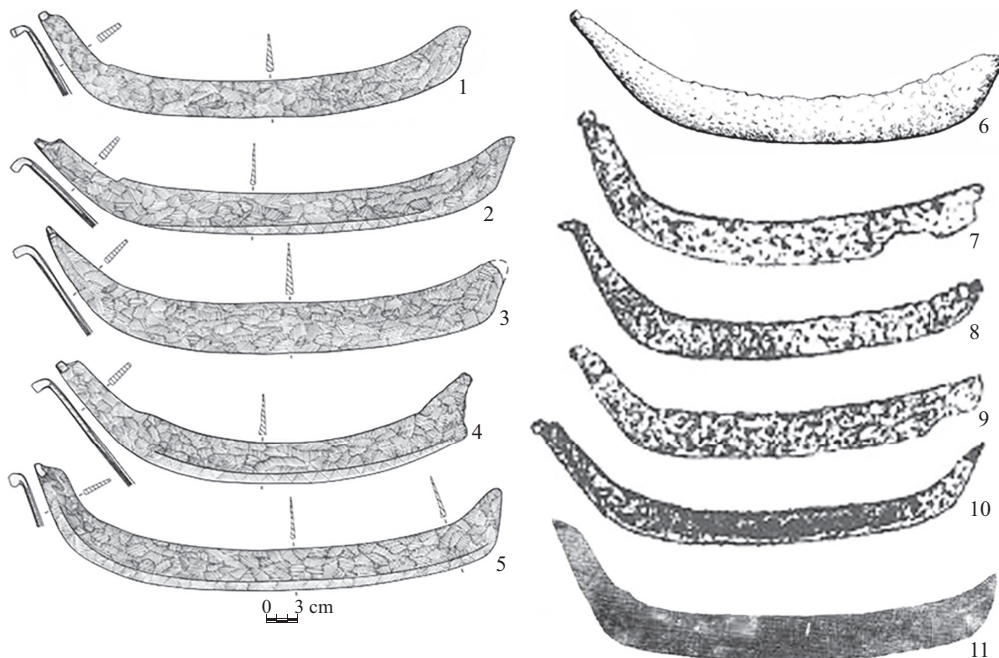


Рис. 2. Коси-горбуші: 1–5 – зі скарбу на поселенні Котелівка 6; 6 – з Камаєвського городища; 7–10 – з Райковецького городища; 11 – з Мінська

гічним розкопкам 2021 р. вдалося виявити культурний шар золотоординського періоду, який не «читався» при зборі підйомних матеріалів та шурфуванні.

Хоча пам'ятник називається поселенням, таке імення йому можна дати лише умовно, у якості юридичного терміну, оскільки на Котелівці 6 в ході розкопок досі не було виявлено класичних поселенських об'єктів і структур. Правильніше вважати пам'ятник стаціонарною «стоянкою» на шляху просування торговельних караванів та груп номадів. Це стосується як ранніх часів, так й періоду розвиненого середньовіччя.

При археологічних дослідженнях 2021–2022 рр. на пам'ятнику Котелівка 6 були знайдені артефакти, які однозначно атрибуують один із шарів золотоординським часом. Серед цих знахідок звертають на себе увагу: бронзові дзеркала, металеві прикраси, деталі ременів, інструменти, пов'язані з шитвом – кістяна гольниця, бронзові наперстки, свинцеві грузила (імовірно-пряслиця). У значній кількості трапляються уламки чавунних казанів. Одним із найбільш яскравих комплексів предметів цього періоду є скарб виробів із заліза.

Скарб знайдений на глибині 0,6–0,8 м від рівня денної поверхні, імовірно, він був закопаний на дні ями, обриси якої не проглядалися на тлі шару чорнозему. Предмети скарбу покладені в певному порядку: знизу лежав леміш плуга, над ним був поставлений таган (залізна підставка під казан), на яку ребром (лезами вниз) покладені полотна п'яти кіс-горбуш (рис. 1). Хоча скарб не супроводжувався монетами або речами, що мають точне датування, відсутність на поселенні шарів, хронологічно близьких до золотоординського часу, відкидає сумніви, щодо визначення епохи приховування скарбу.

Коси-горбуші є доволі рідкісними артефактами. Ці знаряддя різняться за зовнішніми ознаками, але наразі немає ґрунтовних праць, які б чітко визначали хронологічні рамки побутування різ-

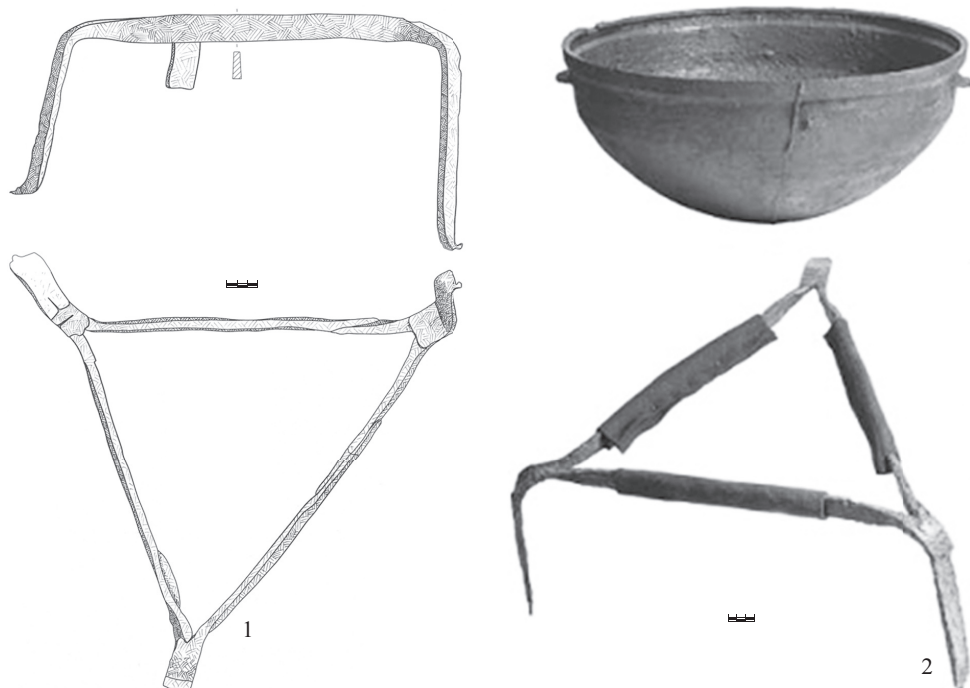


Рис. 3. Тагани: 1 – скарб на поселенні Котелівка 6; 2 – таган і казан з поселення Івченці

них типів цих інструментів. В результаті фактично однакові знаряддя, знайдені під час розкопок в різних регіонах, дослідники відносять до різних епох.

Коси-горбуші являють собою сільськогосподарські інструменти для косіння трав або збіжжя – замість серпів. Давні коси-горбуші мали короткі викривлені косовища, на це вказує як конструкція їх кріплення, так і окремі знахідки, де разом із клинками кіс були відкопані дерев'яні держакі. Клинки кіс-горбуш зазвичай мали ледь заокруглені полотна, що з обох боків загиналися у бік леза. Зовнішній край коси – дзьоб, заокруглений або слабко загострений. З внутрішнього боку полотна переходить у шийку, яка закінчувалася шипом, що входив у заглиблення в держаку. Для фіксації клинка на косовищі в заданому положенні на держак вдягалося залізне кільце (хомут), що притискало шийку коси. Інколи такі кільця знаходять під час розкопок разом із косами-горбушами. За етнографічними даними, замість залізних хомутів могли використовувати кріплення з органічних матеріалів.

Котелівські коси-горбуші мають довжину від 40,5 см до 47 см при ширині леза 3,5–5,0 см. Товщина полотна в районі «прутка» (спинки клинка) 4,5–6,8 мм. Шийки відігнуті від умовної осі полотна під тупим кутом, значення якого коливаються від 132 ° до 152 ° (рис. 2: 1-5). На спинках клинків деяких кіс помітні насічки, а самі леза інструментів з одного боку мають «доли», які утворилися після проковування полотен. У деяких випадках помітні нерівні хвилясті обриси «долів», що, можливо, вказує на непрофесійність «клепачів» кіс.

Близькі аналогії до кіс-горбуш з Котелівського скарбу можна спостерігати серед знахідок, виявлених на великих обширах Східної Європи. Подібні коси-горбуші траплялися на Камаєвському городищі (рис. 2: 6), що на Поволжі (Руденко 2015, с. 310), у Мінську (рис. 2: 11) (Загорульський 2001, с. 59), на Райковецькому городищі (рис. 2: 7-10) (Гончаров 1950, Табл. VII, 1-4) та побли-

зу Глухова¹. На жаль, не завжди можна встановити вік цих знахідок. Так, коса з Пovolжя була знайдена при розкопках городища золотоординської доби (Руденко 2015, с. 310). Імовірно, коси з Райковецького городища, походять з шару руйнації цього замку, в такому разі їх слід віднести до середини XIII ст. Загибель згаданого городища, зазвичай, пов'язують із нападом «монголів» взимку 1240/41 рр. (Кучера 2012, с. 124), однак автор археологічних розкопок городища у 1930-х рр. Т. Мовчанівський, вважав, що це могло статися пізніше, у 1257–1258 рр. (Мовчанівський 1935, с. 166). Коси-горбуші з експозиції Національного заповідника «Глухів» були знайдені місцевими мешканцями в околицях міста, відтак ми не можемо нічого сказати про їхній вік. На прилеглих до Глухова територіях відомо чимало поселень часів Київської Русі, також тут знаходять монети золотоординської доби (Коваленко 2012).

Таган зі скарбу був зроблений із залізних брусків, які у перетині мають розмір $2,5\text{--}3,0 \times 0,5\text{--}0,9$ см. Бруски зварені у формі трикутника зі сторонами $35\text{--}40$ см. Знизу по кутах трикутного каркасу приварені три ніжки, виготовлені з таких самих залізних брусків. Одна із ніжок зламана, збережені ніжки мають різну довжину. Загальна висота тагана складає $17\text{--}18$ копачами на території Полтавської області (рис. 3: 2). У 2013 р. ці предмети були передані до Національного історико-етнографічного музею (Кравченко 2022, с. 115). Таган був проданий у жовтні 2023 р. на аукціоні.

Леміш плуга з Котелівського скарбу має довжину 30,5 см, ширину 22 см. Цей наконечник орного знаряддя зварений з двох залізних пластин, що утворюють повздовжній шов майже посередині лемеша. Із зовнішнього боку до лопатей лемеша приварені посилюючі пластини. На ліву, більш широку, лопать леміша з внутрішнього боку наварена ще одна додаткова посилююча залізна пластина. Втулка для насаджування на полоз має форму, близьку до трапеції, її ширина по вну-

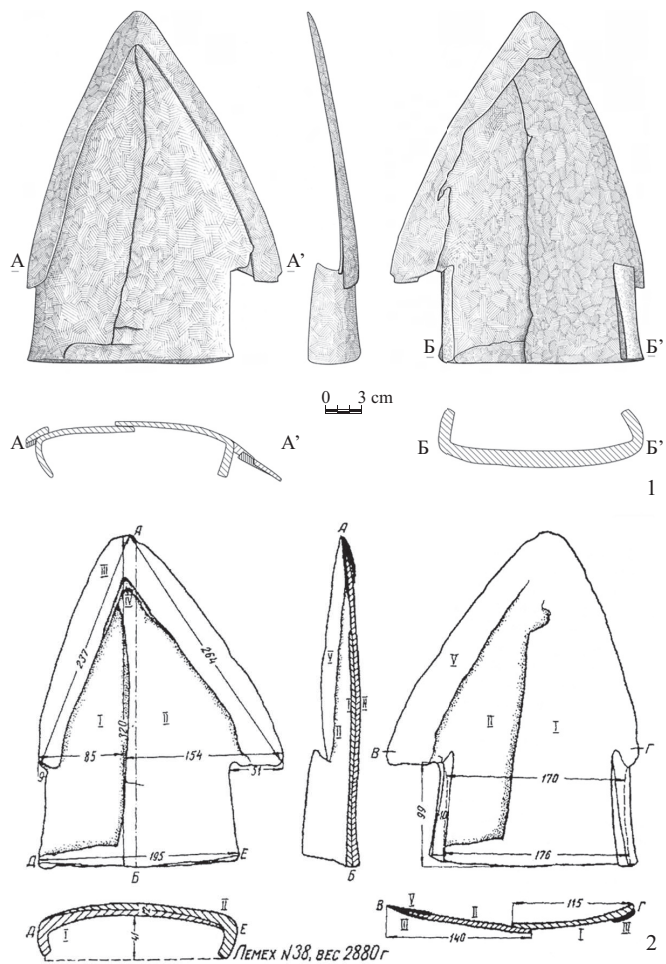


Рис. 4. Лемеші плугів: 1 – скарб на поселенні Котелівка 6;
2 – скарб на городищі Старий Орхей

¹ Висловлюємо подяку працівникам Національного заповідника «Глухів» Ользі Ляшко, Нелі Пінчук та Олександрю Мірошніченку за надану інформацію.

трішній стороні 17 см, висота до 4,0 см. Товщина металу леза знаряддя до 5,0 мм, а на окремих місцях втулки сягає 8,0 мм (рис. 4: 1).

За класифікацією Ю. О. Краснова, наконечник орного знаряддя відноситься до типу IV В 4. Плуги, обладнані такими асиметричними лемешами, не просто підрізали знизу верхній шар ґрунту, а й перевертали його. Подібні знаряддя оранки зробили революцію в землеробстві. На відміну від рал і сох, вони дозволяли розорювати цілину в місцевостях з важким суглинистим чорноземом (Краснов 1987, с. 141, 159). Подібні лемеші були знайдені на поселенні Комарівка, що на Київщині, яке має золотоординський шар XIII–XV ст. (Беляєва, Кубишев 1995, с. 42, 44), в Білій Церкві (Краснов 1987, с. 211–212). Особливо багато аналогічних лемешів походить зі скарбу сільськогосподарських знарядь, що був віднайдений в 1963 р. на городищі Старий Орхей у Молдові (рис. 4: 2), де їх датують серединою XIV ст. (Бырня, Рябой 2000, с. 10, 70). Питання про час появи важкого плуга з асиметричним лемешем остаточно не вирішене. Археологічні розкопки останніх десятиліть показують, що наконечники плуга цього типу масово з'являються саме в золотоординську добу.

На думку авторів розвідки, скарб може бути датований XIV ст., можливо, його відкладення якимось пов'язане з подіями «Великої замятні» в Золотій Орді. Положення предметів скарбу вказує, що їх ховали не похапцем, а спеціально поклали у певному порядку.

Таким чином, вивчення скарбу залізних виробів із поселення Котелівка 6, що пов'язаний із шаром золотоординського періоду, сприятиме розширенню уявлення істориків і археологів про матеріальну культуру цієї доби. Це дасть додаткову інформацію, яка в майбутньому може бути використана для створення хронологічної класифікації середньовічних сільськогосподарських знарядь.

Джерела та література

- Беляєва, С. О. Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст.* Київ: Наукова думка.
- Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 2000. Два клада из Старого Орхей. Кишинев: Высшая антропологическая школа.
- Гончаров, В. К. 1950. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УССР.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2013. *Отчет об археологических разведках в зонах объектов нефтегазодобычи на территории Полтавской области в 2013 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/131.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2016. *Отчет об археологических разведках в зонах объектов нефтегазодобычи на территории Полтавской и Сумской областей в 2016 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2016/б/н.
- Загорюльский, Э. М. 2001. *Археология Беларуси.* Минск: БГУ.
- Коваленко, Ю. 2012. Джучідські монети та їх сіверські наслідування з літописного Глухова і його округи. *Ніжинська старовина.* 14 (17), с. 128–133.
- Кравченко, Э. Е. 2012. Новые сведения о находках чугуна на золотоординских памятниках Донецкого региона. *Археология евразийских степей,* 4, с. 198–205
- Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.* Москва: Наука.
- Кучера, М. П. 2012. Райковецьке городище. *Енциклопедія історії України:* Т. 9. Прил. – С. Київ: Наукова думка.
- Мовчанівський, Т. 1935. Райковецьке городище XI–XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929–1934 рр.). *НЗІМК,* 5–6, с. 125–176.
- Руденко, К. А. 2015. Памятники эпохи Золотой Орды на Средней Волге (Болгарский улус Золотой Орды). *Генуэзская Газария и Золотая Орда.* Кишинев: Stratum Plus, с. 255–364.

ЦЕРКОВНЕ ЗОДЧЕСТВО У СТРУКТУРІ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ¹

Аналіз церковної топографії середньовічного міста на Русі, проведений на прикладах Києва з його околицями, Переяслава, Чернігова, Володимира, Новгорода, Ладоги, Смоленська, Полоцька і Галича, дозволяє виявити спільні риси і принципи розташування храмів на Дитинці (кремлі) та на посадах. Монастирі, зазвичай, перебували як серед щільної міської забудови, так і на міських околицях. Звичайним можна вважати розташування Дитинця із собором на високому плато або на горбистому місці, а також динаміку поширення церковного кам'яного будівництва від центру міської забудови у напрямку до країв та околиць. При цьому доводилося враховувати рельєф місцевості та вже існуюче міське планування з вулицями і житловою забудовою. Іноді будівельники-аристократи з якихось певних причин віддавали перевагу облаштуванню віддалених ділянок перед центром князівської столиці. Стає звичаєм оточення міста монастирями, які явно мали також оборонне значення. Типологія забудови, що включає церковне зодчество, не виключає елементів різноманіття. Візантійські майстри будували на Русі переважно у XI ст. та на початку XII ст. До середини XII ст. вже було створено національні кадри будівельників, а їхнє мистецтво на рубежі XII–XIII ст. досягало високого рівня розвитку.

Ключові слова: архітектура, Русь, міська топографія.

Питання церковної топографії в історії архітектури Русі XI–XIII ст. явно заслуговують на більшу увагу, ніж їм приділялося у спеціальній літературі до теперішнього часу. Вони набули актуальності після виходу друком роботи, присвяченої формуванню образу середньовічного міста (Александр (Федоров) 1999). На Русі місто мало значні відмінності від західноєвропейських міст, що є предметом пильного дослідження (Линч 1982). Завдяки археологічному вивченню, пов'язаному з широкомасштабними розкопками, на сьогодні реконструйовано основні етапи багатовікової історії найважливіших міст Русі (Куза 1985, с. 66-94). Питання поетапного формування та розвитку планувальної структури історично сформованих міст, які стали предметом спеціальної топографії, дозволяють досить чітко висвітлити витoki містобудування на Русі та його просторового зв'язку з ландшафтом (Лавров 1977, с. 7-25). Зрештою, поставлено питання про візантійський вплив на містобудівне мистецтво (Алферова 1973, с. 197-220), і зроблені окремі критичні зауваження щодо ступеня застосування на Русі Закону градського (Кудрявцева 1988, с. 144-155) ніяк не свідчать проти засвоєння занесених із Візантії традицій. Зрозуміло, їх було застосовано з максимальним урахуванням місцевих умов.

З'являлися також роботи, присвячені безпосередньо давньоруським церковним спорудам. Так, А. Н. Грабар у статті про багатопрестольні храми-собори показав їх принципову відмінність від європейських «кафедралів», які слугували зазвичай єпископськими храмами, причому починаючи вже з XI–XIII ст. київські пам'ятки були пов'язані із княжим двором чи монастирем (Grabar 1942, р. 91-120). Приділено увагу посвяченню храмів на Русі у XI–XIII ст. (Булкин 1992, с. 39-41; Пуцко 1995, с. 36-47). Розглянуто київську церковну топографію зазначеного періоду (Пуцко 2004, с. 239-247). Однак ці дослідження давньоруського церковного зодчества у різних аспектах були б аб-

¹ Стаття була надіслана у 2006 р.

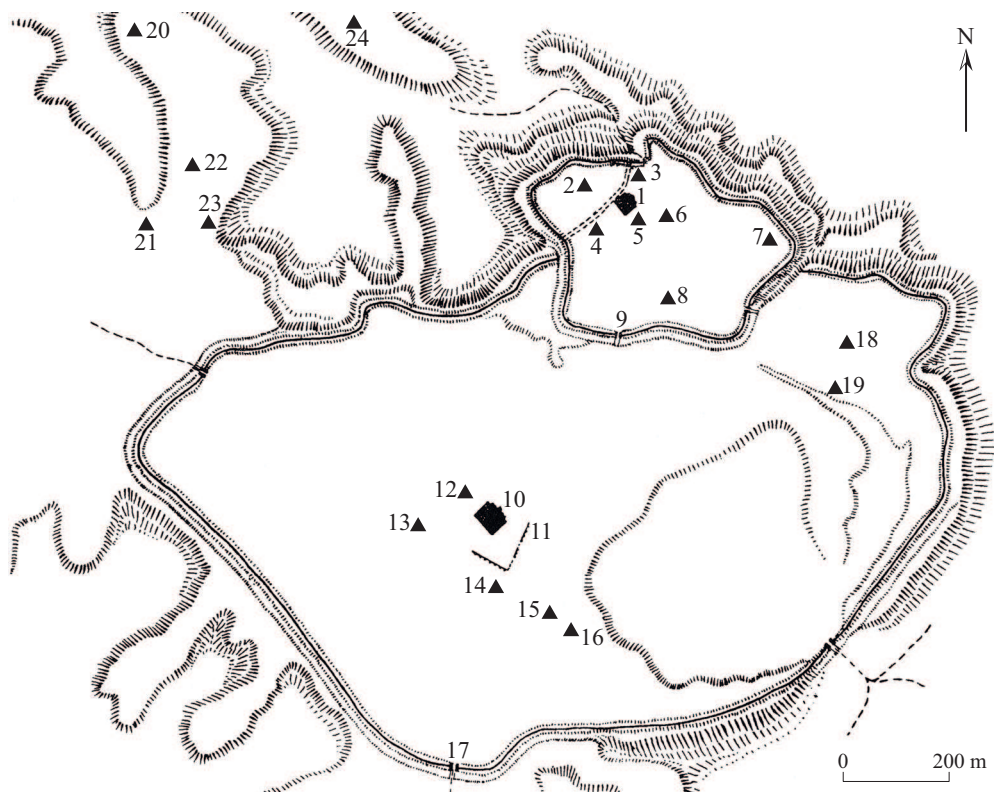


Рис. 1. Київ. Схема розташування церков та монастирів: 1 – ц. Богородиці Десятинна. 989–996; 6 – ротонда (ц. Діви Марії?). 1170–1172; 7 – ц. св. Василя (Трьохсвятительська). 1180–1183; 8 – ц. Федорівського монастиря. 1129–1133; 10 – Софійський собор. 1037–1043; 13 – ц. на митрополичій садибі (св. Ірини?). 1047–1050; 14 – ц. Георгія. 1050–1053; 15 – ц. по вул. Володимирській (Янчина монастиря?), 1057–1064; 17 – Золоті ворота з Благовіщенською ц. 1043–1045; 18 – ц. Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1108–1113; 19 – собор Дмитрівського монастиря. 1064–1068; 20 – ц. на Вознесінському узвозі. 1196–1199; 21 – ц. у Нестерівському провулку. Перша половина XIII ст. (?); 22 – ц. у садибі Художнього інституту. 1094–1097; 23 – ц. у Киянівському провулку. Не пізніше кінця XI ст.

солотно неможливі без фундаментальних досліджень П. О. Раппопорта (Раппопорт 1985, с. 154–167; 1986; 1993) і особливо складеного ним вельми інформативного каталогу пам'яток (Раппопорт 1982)². У запропонованому тексті статті йдеться не про усі відомі церковні споруди XI–XIII ст., а лише про ті з них, які характеризують місце храмів у міській забудові.

Літопис зберіг звістку про те, що князь Володимир, який прийняв хрещення, «повеле рубити церкви и поставляти по местомъ, идеже стояше кумиры и постави церковь святого Василя на холме, идеже стояше кумиры» (ПСРЛ, II, стб. 103). Згадану у літопису під 944 р. церкву св. Іллі прийнято локалізувати під існуючою спорудою 1692 р. на Подолі. Проте історія церковного зодчества Русі у народній свідомості та науковій традиції починається зі спорудження у 989–996 рр. церкви Богородиці Десятинної у «Місті Володимира» – Дитинці на Старокиївській горі (рис. 1). Будівлю зведено грецькими майстрами та оздоблено відповідно до візантійської традиції, хоча і з урахуванням місцевих умов (Церква Богородиці 1996). Місцем для будівництва був обраний християнський цвинтар (Мурьянов 1978, с. 171–175). Майже одночасно з'явилися палацові будів-

² Звідти взяті схеми розташування церков і монастирів, що наводяться, а також відповідно до даних каталогу визначено межі околиць, в яких розташовані церковні споруди.

лі, в результаті чого виник ансамбль, типологічно подібний до грецького монастиря (Пуцко 2003, с. 224-241). Ймовірно, тоді ж на північний захід від Десятинної церкви з'явилася споруда, визначена як палац княгині Ольги (Харламов 1985, с. 106-110, рис. 1-7), хоча ця фрагментарно збережена ротонда скоріше може бути ототожнена із Туровою божницею (Routske 1983, с. 363-385),

Стародавній Київ складався з Верхнього міста (міста Володимира, Ярослава та Ізяслава) та розташованого під ним Подолу, Копирів кінця, гір Замкової, Щековиці та Лисої, а також прилеглих околиць. На маленькому мисі, зайнятому містом Володимира, що перетворилося на фортецю-Дитинець, вже в XI ст. стало тісно, і незабаром поруч виникло просторе місто Ярослава. Тим не менш, церковне будівництво на Старокиївській горі триває, до того ж князівське. Неповдалі Десятинної церкви в 1129 р. «заклади Мстислав церкву кам'яну святого Федора», а його нащадки незабаром при ній заснували свій «Вотчий» монастир Мстиславичів (Закревский 1868, с. 222-225; Кириєвич, Харламов 1989, с. 180-187). Ймовірно, попередню дерев'яну церкву замінила збудована князем Святославом Всеволодовичем кам'яна, освячена в 1183 р. церква св. Василя і пізніше відома як Трьохсвятительська, на княжому дворі (Каргер 1961, с. 454-462; Грабар 1996, с. 9-17). Тим більш загадковим є виникнення близько 1170–1172 гг. у безпосередній близькості від Десятинної церкви великої двоповерхової ротонди, яку, ймовірно, можна ототожнити з латинською церквою Діви Марії (Іоаннісян 1994, с. 110-111, рис. 16, 17). Слід зазначити, що 1170-ті роки виявилися буремним часом у житті Києва, і саме на 1171 р. припадає розгром, вчинений сином Андрія Боголюбського Мстиславом після штурму міста.

Внаслідок розширення укріпленої частини Києва вже у першій половині XI ст. створено місто Ярослава, композиційним центром якого стає грандіозний Софійський собор, оточений галереями та оздоблений всередині із можливою розкішшю (Кресальний 1960; Каргер 1961, с. 38-206; Комеч 1987, с. 178-232; Пуцко 2005, с. 50-53). Він стає і головним храмом усієї великої Київської митрополії. Неповдалі від собору один за одним виникають навколишні храми, з яких треба виділити церкву св. Георгія (Каргер 1961, с. 232-237; Боровский, Сагайдак 1985, с. 52-57), іменовану «перед брамою святої Софії», освячення якої відзначено у церковному календарі під 26 листопада. На певній відстані зведені Золоті ворота з Благовіщенською церквою над ними (Каргер 1961, с. 52-57; Высоцкий 1982). Здійснене у середині XIX ст. перепланування вулиць у межах розширеного Ярослава Мудрим міста частково зберегло давнє планування, проте залишки давніх валів зникли, особливо у південно-східній частині. Тільки у результаті проведених археологічних досліджень вдалося конкретизувати місцезнаходження ряду храмів, атрибуція яких на сьогоднішній день не є остаточною (Сагайдак 1982).

У третій чверті XI ст. з'являється місто Ізяслава, власне заснований сином Ярослава Мудрого в 1051 р. Дмитрівський монастир (Закревский 1868, с. 293-296), в який був поставлений ігуменом виведений волею князя з Печерського монастиря преп. Варлаам; у 1060-х рр., там споруджено собор, прикрашений шиферними рельєфами, що розпочав нову серію київських храмів (Асеев 1961, с. 291-296). За кілька років син Ізяслава князь Ярополк заклав кам'яний храм апостола Петра і там, біля церкви, «юж бе сам почав здати», похований у 1087 р. Поряд у 1108–1113 рр. князем Святославом зведено велику церкву Михайлівського Золотоверхого монастиря (Каргер 1961, с. 273-282). За 30 м від цього храму виявлено кам'яну браму з надбрамною церквою 1170–1180-х рр. (Івакін та ін. 1999, с. 92-94). Таким чином, Михайлівська гора була досить щільно забудована, і ототожнення відкритих руїн будівель з відомими з писемних джерел залишається альтернативним (Івакін, Козюба 2002, с. 71-88). Залишки храму другої половини XI ст. виявлено у садибі Художнього інституту (Каргер 1961, с. 391-402), храму пізнього XI ст. – у Киянівському провулку (Кар-

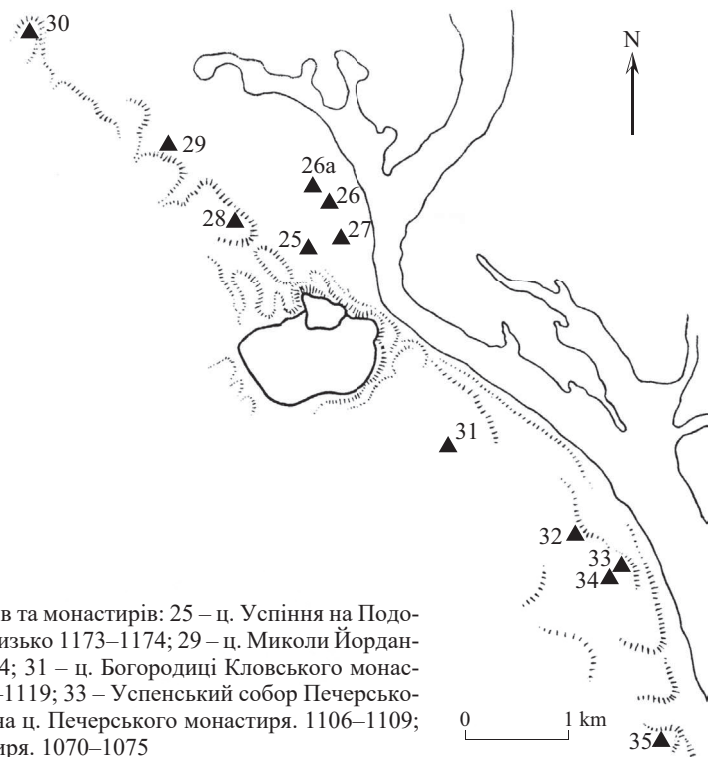
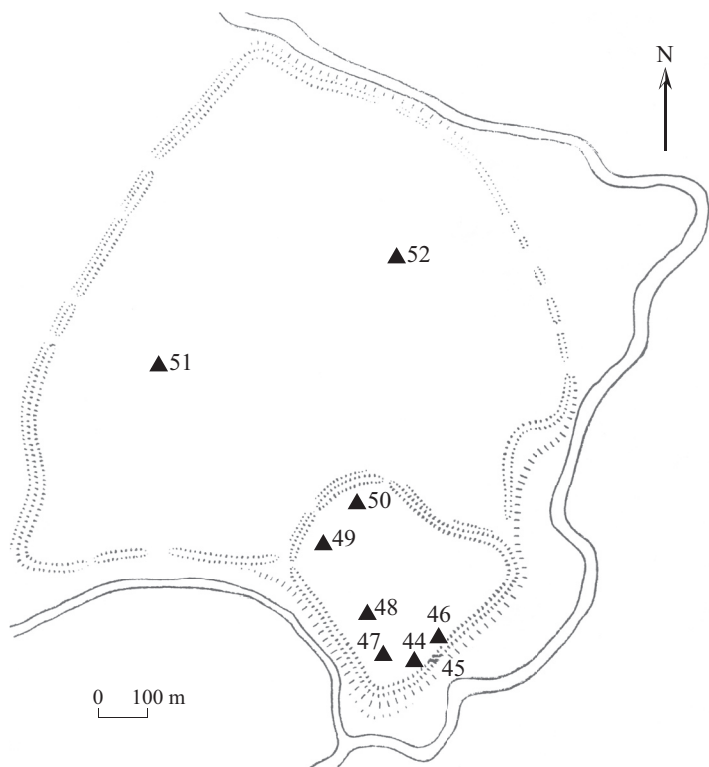


Рис. 2. Околиці Києва. Схема розташування церков та монастирів: 25 – ц. Успіння на Подолі (Пирогоща). 1131–1136; 28 – ц. на Шекавиці, близько 1173–1174; 29 – ц. Миколи Йорданського. 1097–1100; 30 – Кирилівська ц. 1140–1144; 31 – ц. Богородиці Кловського монастиря. 1078–1083; 32 – ц. Спаса на Берестові. 1115–1119; 33 – Успенський собор Печерського монастиря. 1073–1077; 34 – Троїцька надбрамна ц. Печерського монастиря. 1106–1109; 35 – ц. Архангела Михаїла Видубицького монастиря. 1070–1075

гер 1961, с. 402-407), церкви першої половини XIII ст. – у Нестерівському провулку (Толочко, Асеев 1972, с. 80-87). Церква на Вознесенському узвозі ототожнена з присвяченою св. Василеві, бо була зведена князем Рюриком Ростиславовичем 1197 р. на своєму «Новому дворі» (Каргер 1961, с. 462-473). Щоб уявити щільність розташування у межах зазначеної території, треба ще врахувати існування дерев'яних храмів, що не збереглися. Останній із них, Іоанна Золотоуста, споруджений у 1768 р., достояв до 1874 р. З'явиться у самому центрі Києва у другій половині XVIII ст. він міг лише на місці більш раннього.

Решта церковних споруд розташована вже за межами стародавнього Києва, в його околицях. Серед них насамперед слід згадати розташовану на Подолі церкву Успіння Богородиці Пирогощі, збудовану у 1131–1136 рр. князем Мстиславом (завершена його братом Ярополком) (Каргер 1961, с. 434-442; Ивакин 1989, с. 168-180; 1996, с. 51-53). Вона знаходиться на північ від Верхнього міста (рис. 2), а за нею, послідовно віддаляючись, ще три церкви. Найближча з них, датована 1170-ми рр., виявлена на Шекавиці, священик якої у 1182 р. був обраний ігуменом Печерського монастиря. За нею на деякій відстані відомий вже з 1027 р. храм Миколи Йорданського (початково дерев'яний), при якому в середині XI ст. виник жіночий монастир. Найдалша за місцем розташування Кирилівська церква, побудована у 1140–1144 рр., при якій князь Всеволод Ольгович заснував свій «Вотчий» монастир (Каргер 1961, с. 442-453; Марголіна 2001). На південний схід від міста знаходився Кловський монастир, заснований печерським ігуменом Стефаном, з церквою Богородиці, спорудженою між 1078–1083 рр. та 1108 р. (Мовчан, Харламов 1979, с. 70-84). Існував «Отній» монастир Мономаховичів при церкві Спаса на Берестові, причому до зведення кам'яної її споруди Володимиром Мономахом у 1115–1119 рр. (Каргер 1961, с. 374-391; Асеев,

Рис. 3. Переяслав. Схема розташування церков: 44 – ц. Архангела Михаїла. 1089–1093; 45 – єпископська брама з ц. Феодора. 1093–1095; 46 – ц. Андрія. 1095–1097; 48 – ц. на Радянській вул. 1104–1107; 49 – Успенська (?) ц. Кінець XI ст.; 50 – ц. на пл. Воз'єднання. Кінець XI ст.; 51 – Спаська ц. 1106–1110; 52 – Воскресенська ц. 1130–ті роки

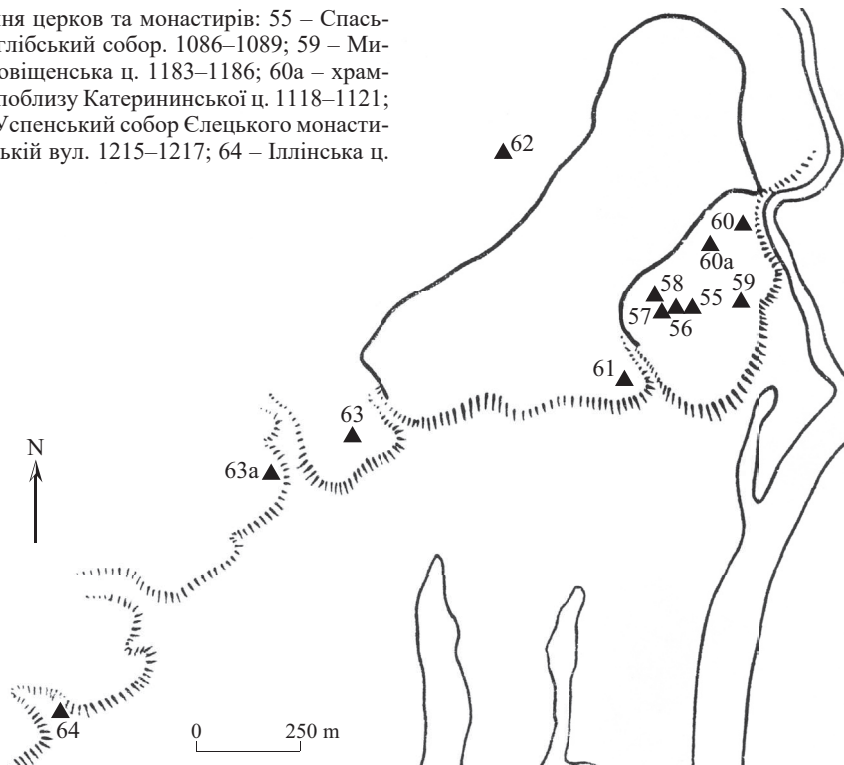


Харламов 1979, с. 84-90). Поряд знаходиться знаменитий Печерський монастир, Успенський собор якого з прибудованою до нього церквою Іоанна Предтечі, споруджений у 1073–1077 рр., а надбрамна Троїцька церква – у 1006–1109 рр. (Каргер 1961, с. 337-373; Холостенко 1975, с. 107-170; 1976, с. 131-165). Найпівденніший у цій групі – розташований на терасі високої гори Видубицький монастир зі спорудженою у 1070–1075 рр. церквою Архангела Михаїла, котра, незважаючи на зведену у 1199–1200 рр. підпірну стіну, обвалилася у своїй значній частині у Дніпро (Каргер 1961, с. 287-310; Раппопорт 1982, с. 26-27).

Не можна оминати увагою ту обставину, що усі найбільш значні церковні споруди у Києві та його околицях створені у XI ст. і в першій половині XII ст., і кожна з них вміло вписано у міську забудову та чудово узгоджено з рельєфом місцевості. Особливо це стосується ансамблів монастирів.

Переяслав-Південний розташований на досить рівній місцевості, біля злиття річок Альти та Трубежу. Наприкінці XI ст. він перетворюється на основний оплот, що захищав Київ та Середнє Подніпров'я від половецьких вторгнень. Саме в цей час тут завдяки митрополиту Єфрему розпочинається широке церковне будівництво. За відносно короткий період один за одним виникають храми (рис. 3), головним чином іншого типу, ніж у Києві (Харламов, Трофименко 1996, с. 47-51; Коринний 1992, с. 210-225). Більша їх частина зосереджена на Дитинці. Найбільш примітною спорудою був собор Архангела Михаїла, збудований у 1089–1093 рр., зі своєрідною схемою плану – п'ятинефного, з однією великою апсидою, з притворами, що примикали до порталів, і з незабаром прибудованими поховальними каплицями (Малевская, Раппопорт 1979, с. 30-39). Неподалік знаходилася єпископська брама з надбрамною церквою в ім'я мученика Федора, 1093–

Рис. 4. Чернігів. Схема розташування церков та монастирів: 55 – Спаський собор. 1033–1038; 58 – Борисоглібський собор. 1086–1089; 59 – Михайлівська ц. 1174–1177; 60 – Благовіщенська ц. 1183–1186; 60а – храм-усипальниця. 1080–1084; 61 – храм поблизу Катерининської ц. 1118–1121; 62 – П'ятницька ц. 1211–1214; 63 – Успенський собор Єлецького монастиря. 1115–1119; 63а – ц. по Сіверянській вул. 1215–1217; 64 – Іллінська ц. 1121–1123



1095 рр. На північний схід від собору церква св. Андрія, безстовпна, з трьома апсидами та галереями. Церква по кол. Радянській вулиці, у центральній частині Дитинця, безстовпна, квадратна у плані з напівциркульною апсидою, збудована на самому початку XII ст. Безстовпна такого ж типу і невелика церква під більш пізньою Успенською, датована тепер кінцем XI ст. (Іоаннісян 2005, с. 165-177). Церква на площі Воз'єднання, у північній частині Дитинця, збереглася частково: була невеликою, чотиристовпною, можливо, являє залишки церкви Богородиці, побудованої Володимиром Мономахом у 1098 р. Спаська церква вже на території Окольного міста представляє теж величезну, майже квадратну двостовпну будівлю з апсидою вельми своєрідної форми, дещо повернутою на південь, слугувала усипальницею. Датується 1106–1110 рр. Воскресенська церква також розташована в Окольному місті. Це шестистовпний храм із трьома апсидами, з хорами, куди вели сходи у північній частині західної стіни. Донедавна датувалась серединою XII ст., доки не було запропоновано віднести до 1130-х рр. (Іоаннісян 2005, с. 167, рис. 2, 3).

Подібно до Києва і Переяслава, у Чернігові більшість церков зосереджена на Дитинці (рис. 4), котрий височіє над навколишньою місцевістю, у гирлі р. Стрижня, що впадає у р. Десну. Спаський собор частково було збудовано вже до 1036 р., коли помер князь Мстислав. Це велика тринефна будівля у традиціях константинопольської архітектури, увінчана п'ятьма куполами, з прилеглими до північно-східного та південно-східного кутів невеликими каплицями і до південно-західного кута двоповерховою хрещальною, а біля північно-західного кута знаходиться кругла сходовая вежа (Моргилевський 1928, с. 169-183; Макаренко 1928, с. 184-196; 1929; Комеч 1975, с. 9-26; Холостенко 1990, с. 6-18) Поряд наприкінці XI ст. збудовано Борисоглібський собор, який спочатку мав галереї і трохи пізніше прибудовану південну каплицю (Холостенко 1967, с. 188-210). На схід зна-

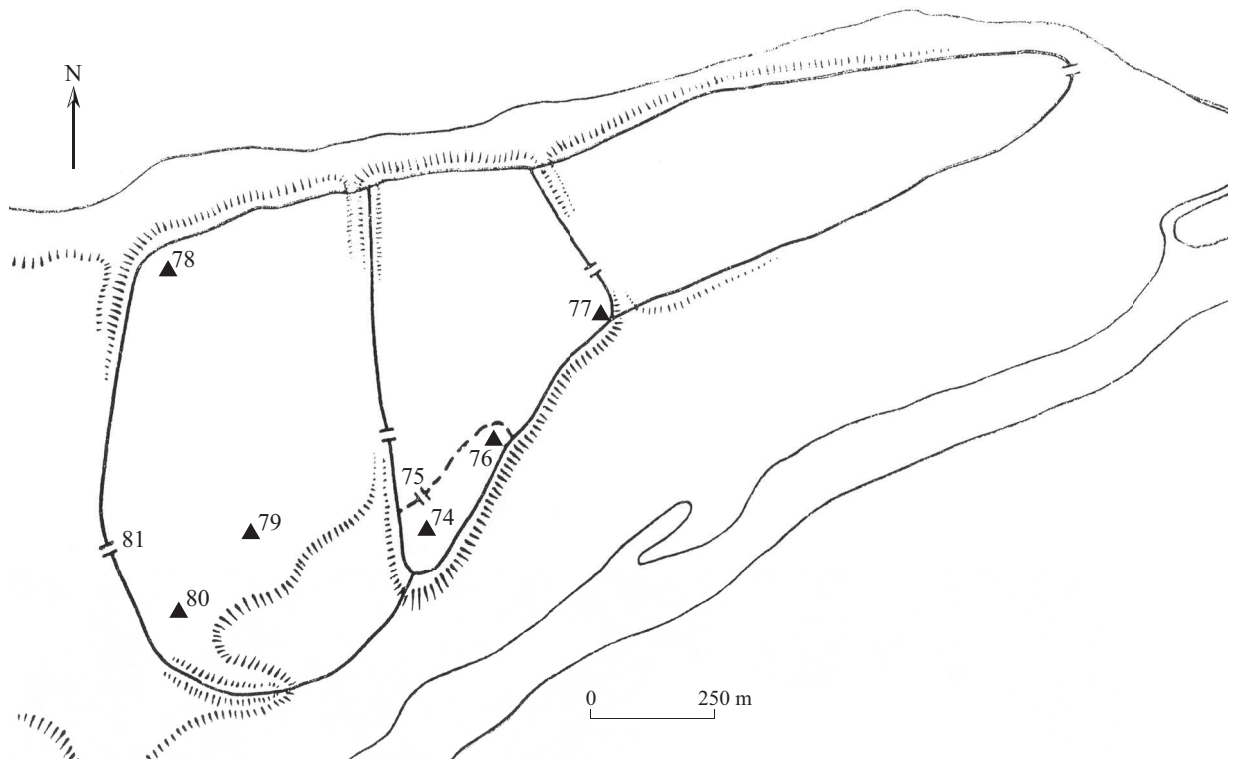


Рис. 5. Володимир. Схема розташування церков та монастирів: 74 – Успенський собор. 1158–1160, галереї – 1185–1189; 76 – Дмитрівський собор. 1191–1195; 77 – собор Різдяного монастиря. 1192–1196; 78 – Успенський собор Княгиніна монастиря. 1200–1202; 79 – ц. св. Георгія. 1157–1163; 80 – ц. Спаса. 1164–1166; 81 – Золоті ворота з ц. Положення риз Богоматері. 1162–1164

ходила Михайлівська церква, побудована князем Святославом Всеволодовичем «на княжому дворі» у 1174–1177 рр. (Беляев 1974, с. 3-18). У північній частині Дитинця виявлено церкву, ідентифіковану з Благовіщенською і зведену тим самим князем у 1183–1186 рр. (Рыбаков 1949, с. 60-93). Там само, у північно-східній частині Дитинця, виявлена невелика чотиристовпна двоповерхова церква-усипальниця, 1080–1084 рр. (Коваленко, Раппопорт 1991, с. 142-157). Залишки невідомого храму, збудованого близько 1118–1121 рр., виявлено біля існуючої церкви св. Катерини рубежу XVII–XVIII ст. Широко відома П'ятницька церква, 1211–1214 рр., прикметна конструкцією арок завершення, що підвищуються до центру, знаходиться вже за межами Дитинця, на Посаді біля торгу (Барановський 1948, с. 13-34; Холостенко 1956, с. 271-292). На західному відрозі гори розташований Єлецький монастир, заснування якого традиційно відносять до 1060 р. Існуючий Успенський собор, побудований між 1115–1119 рр., за своєю типологічною схемою подібний до Великої церкви Печерського монастиря, маючи однакове і посвячення (Холостенко 1961, с. 51-67). До 1215–1217 рр. віднесено церкву по Сіверянській вулиці. Ще далі знаходився древній Богородицький монастир, пізніше відомий як Троїцько-Іллінський, з відомим печерним комплексом (Руденок 1990, с. 135-138; Руденок 1992, с. 42-50). З ранніх монастирських споруд вціліла лише Іллінська церква, що датується 1121–1123 рр. (Холостенко 1972, с. 88-103). Слід зазначити, що після відкриття раніше невідомих архітектурних споруд у Чернігові значно краще можна уявити ранню забудову Дитинця (Коваленко 1990, с. 15-23).

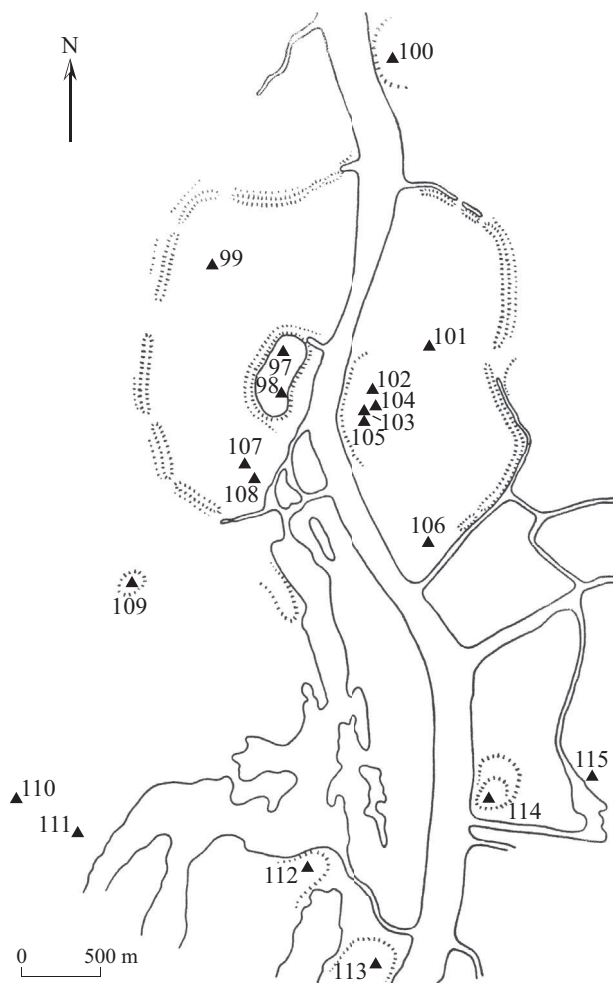


Рис. 6. Новгород. Схема розташування церков та монастирів: 97 – Софійський собор, 1045–1050; 98 – ц. Бориса та Гліба на Дитинці. 1167–1172; 99 – ц. Феодора Стратилата на Софійській стороні. Кін. XII – поч. XIII ст.; 100 – ц. Різдва Богородиці в Антонієвому монастирі. 1117–1119; 101 – ц. св. Феодора Стратилата на Ручаї. Близько 1115 (?); 102 – ц. Іоанна на Опоках. 1127–1130; 103 – П’ятницька ц. 1204–1207; 104 – ц. Успіння на Торгу. 1135–1144; 105 – Микільський собор на Ярославовому дворі. 1113–1116; 106 – ц. Іллі на Славні. 1198–1202; 107 – ц. Воскресіння, 1195–1196; 108 – ц. Варвари. 1218–1220; 109 – ц. Петра та Павла на Синичій горі. 1185–1192; 110 – ц. Успіння в Арказькому монастирі. 1185–1192; 111 – ц. Благовіщення на Мячині. 1179–1182 (?); 112 – ц. Пантелеймона. 1206–1207; 113 – Георгіївський собор Юр’євого монастиря. 1119–1123; 114 – ц. Благовіщення на городищі. 1103–1107; 115 – ц. Спаса на Нередиці. 1198

Київське містобудування значною мірою зумовило характер м. Володимира, що зайняв оточене ярами високе плато, з якого розпочалася забудова міста (рис. 5). Початок будівництва покладено Володимиром Мономахом. Однак свій неповторний архітектурний вигляд місто набуло лише за Андрія Боголюбського і князя Всеволода. Центральний храм Володимирського князівства – білокам’яний Успенський собор, зведений у 1158–1160 рр., і після пожежі оббудований галереями у 1185–1189 рр., був перетворений з одноголового на п’ятиголовий (Воронин 1961, с. 149–186, 354–375). Палацовий Дмитрівський собор, зведений поблизу попереднього, при-

йнято датувати 1191–1195 рр. (Воронин 1961, с. 396–437). На певній відстані було споруджено Різдвяний монастир, собор якого створений у 1192–1196 рр. (Воронин 1961, с. 378–395). Близько 1200 р. дружина Всеволода III княгиня Марія Шварнівна у північно-західній частині міста заснувала Успенський Княгинин монастир, в якому протягом 1200–1202 рр. збудовано собор, що слугував у XIII ст. усипальницею володимирських княгинь (Воронин 1961, с. 438–445). Слід зауважити, що будівництво церков поза міськими укріпленнями почалося у Володимирі досить рано: на захід від Середнього міста у 1157–1163 рр., ще за Юрія Долгорукого, збудовано церкву св. Георгія (Воронин 1961, с. 91–100); у 1164–1166 рр. «у Золотих воріт» створено церкву Спаса (Воронин 1961, с. 39–44, 197–200). Власне Золоті ворота з надбрамною церквою Положення риз Богоматері збудовані Андрієм Боголюбським у 1162–1164 рр. (Воронин 1961, с. 128–148). По суті, на створення всіх згаданих церковних будівель пішло менше половини століття. Середньовічна топографія Володимира добре відома, як і відокремлення його княжої частини (Воронин 1946, с. 145–174).

Інша справа з церковним зодчеством була у Новгороді, який формувався у природних умовах рівнинного ландшафту берегів р. Волхова (рис. 6). Організуючим ядром міста став Дитинець, у якому у 1045–1050 рр. побудований великий п’ятиголовий Софійський собор з прилегли-

ми галереями (Штендер 1977а, с. 30-54; 1982, с. 6-27; Комеч 1987, с. 236-254). Під 1146 р. літописець повідомляє про спорудження на Дитинці церкви Бориса і Гліба, очевидно дерев'яної, оскільки вже в 1167–1172 рр. зведено нову, велику шестистовпну (Строков 1945, с. 65-73). Церковне будівництво на Софійській стороні Новгороду явно залишалося переважно дерев'яним, і кам'яні споруди у XII–XIII ст. були нечисленні. Під 1185 р. літопис повідомляє про закладення церкви Вознесіння на Пруській вулиці, під 1195 р. – надбрамної церкви Покладення пояса Богородиці, на Дитинці. Там само, на Пруській вулиці, 1219 р. заклали кам'яну церкву Архангела Михаїла (Булкін 1997, с. 377-392). Наприкінці XII – на початку XIII ст. було збудовано церкву Федора Стратилата на Щирковій вулиці (Штендер 1977, с. 435-444; Булкін, Турова 1997, с. 118-120). Церква Воскресіння, 1195–1196 рр., пізніше перебудована та відома як Увірування апостола Хоми у Воскресіння Христа, знаходилася у жіночому монастирі на Мячині. Церква св. Варвари, 1218–1220 рр., поблизу попередньої проіснувала до XVIII ст. Не менш інтенсивно розвивалося церковне будівництво у XII–XIII ст. на Торговій стороні. У 1113–1116 рр. зведено Микільський собор на Ярославовому дворі (Комеч 1987, с. 299-305). Біля нього з'являються: у 1127–1130 рр. церква св. Іоанна на Опоках («на Петрятині дворі»), у 1135–1144 рр. церква Успіння на Торгу, у 1204–1207 рр. П'ятницька церква, яку «свѣршиша... заморьскіи купци». На деякому віддаленні від них виникають церква Федора Стратилата на Ручаї – попередниця існуючої 1360–1361 рр., та церква Іллі на р. Славні, що замінила у 1198–1202 рр. відому з 1105 р. дерев'яну. Ще у 1092 р. засновано Петропавлівський монастир на Синичій горі (або «на Сильниці»), де кам'яна церква, однак, збудована лише у 1185–1192 рр. Тоді ж споруджено й церкву Успіння в Арказькому монастирі (Орлов, Красноречев 1967, с. 69-76), яка іноді датується 1188–1189 рр. На невеликій відстані від попереднього дещо раніше, у 1170 р., засновано Благовіщенський монастир на Мячині, церква якого, зведена через кілька років потому, збереглася разом з фресками, що її прикрашають. Пантелеймонів монастир заснований, мабуть, 1134 р., а його кам'яна церква збудована у 1206–1207 рр. Від перерахованих невеликих замських новгородських монастирів своїми великими соборами відрізняються монастирі Антоніїв і Юр'єв. Перший із них, собор Різдва Богородиці в Антонієвому монастирі, споруджений у 1117–1119 рр.; другий – Георгіївський собор у Юр'євому монастирі, у 1119–1123 рр. (Комеч 1987, с. 305-314). До складу замських ансамб-

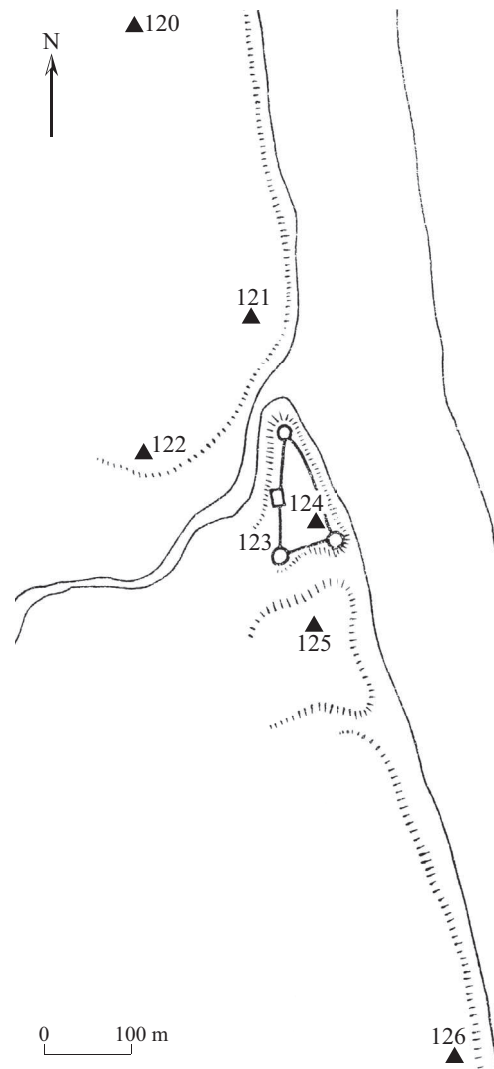


Рис. 7. Ладозька. Схема розташування церков: 120 – Успенська ц. 1156–1159; 121 – Спаська ц. 1159–1161; 122 – ц. на р. Ладозькій. 1161–1163; 124 – ц. Георгія. 1163–1166; 125 – ц. Климентія. 1153–1156; 126 – собор Микільського монастиря. 1209–1210

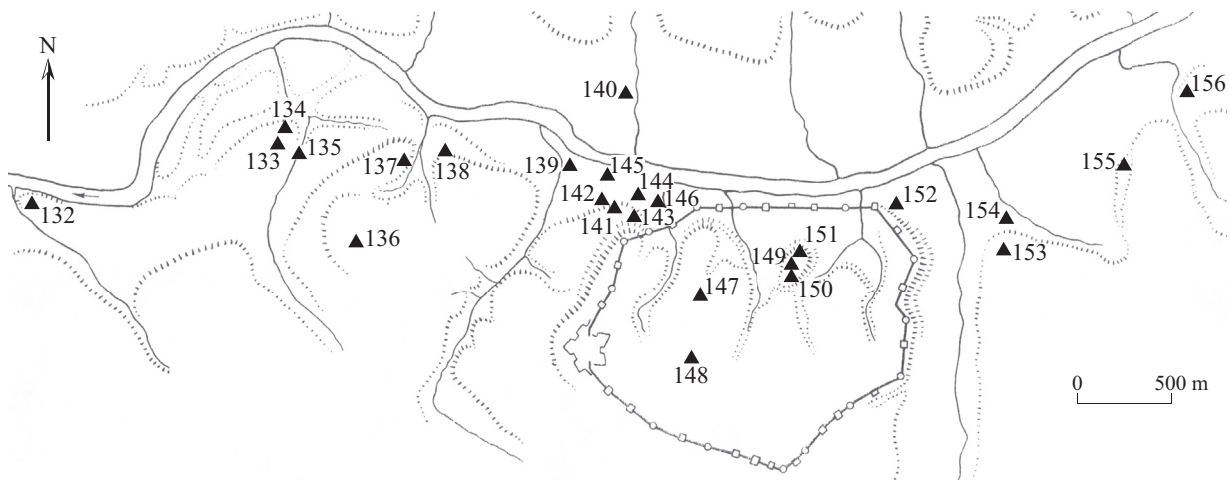


Рис. 8. Смоленськ. Схема розташування церков та монастирів: 132 – собор Троїцького монастиря на Кловці. 1196–1200; 133 – Борисоглібський собор Смядинського монастиря. 1145–1148; 134 – ц. Василя на р. Смядині. 1180 – 1183; 136 – Спаський монастир біля села Чернушки. 1117–1120; 137 – ц. Архангела Михаїла. 1187–1193; 138 – ц. по Великій Червонофлотській вул. 1193–1195; 139 – ц. біля гирла р. Чурилівки. 1201–1204; 140 – ц. Петра та Павла, 1153–1156; 141 – ц. Іоанна Богослова. 1166–1169; 142 – Німецька божниця. 1173–1177; 143 – храм поблизу ц. Іоанна Богослова. XII ст.; 146 – П'ятницька ц. 1213–1215; 147 – ц. на Воскресенській горі. 1207–1210; 149 – Успенський собор закладено 1101, перебудовано бл. 1150; 150 – безстовпна ц. на Дитинці. 1157–1161; 153 – ц. у Перекопному провулку. 1149–1153; 154 – ц. на р. Малій Рачівці. 1193–1196; 155 – ц. на Окопному цвинтарі. 1201–1204; 156 – собор на Протоці. 1196–1200

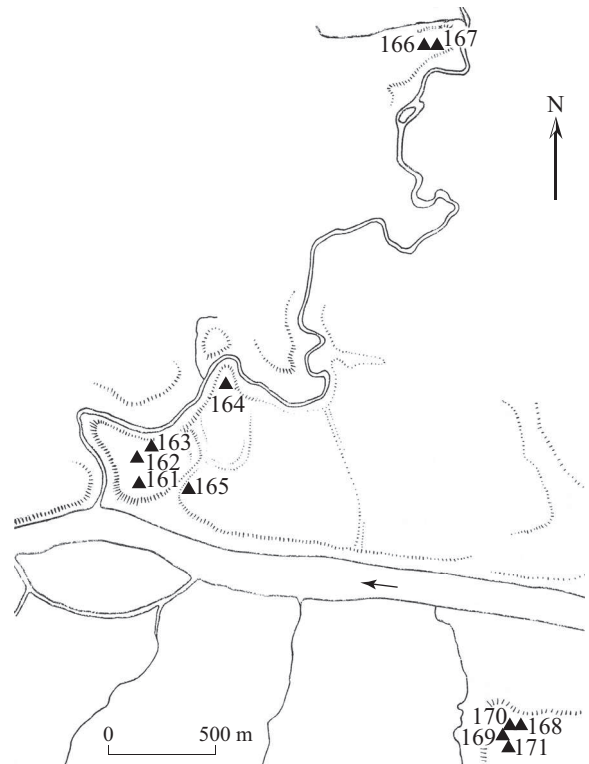
лів входили зведена у 1103–1107 рр. князівська церква Благовіщення на Городищі і збудована у 1198 р. церква Спаса Преображення на Нередиці – дивом збереглася протягом століть, зруйнована, але згодом відновлена (Церковь Спаса 2005).

У Ладозі все значно простіше: усі відомі кам'яні церкви були споруджені між 1153–1210 рр. і розташовані майже у ряд на березі р. Волхов (рис. 7). Стародавнє городище тут займає мис при впадінні у р. Волхов р. Ладожки, і на стрілці знаходиться фортеця з церквою св. Георгія, що датується 1163–1166 рр. (Мильчик 1979, с. 101-116). На південь знаходилася найбільш рання з відомих тут, споруджена новгородським архієпископом Ніфонтим у 1153–1156 рр., церква св. Климента (Сабанєєв 1886, с. 1-6). За нею хронологічно слідують збережена колишня монастирська Успенська церква «на посаді», що датується нині 1156–1159 рр., найпівнічніша із середньовічних у Старій Ладозі. Ще існували Спаська церква, що знаходилася ближче до фортеці, 1159–1161 рр., і стояла на березі р. Волхова, і церква на березі р. Ладожки, 1161–1163 рр. Схоже, що будівництво храмів від 1153 до 1166 рр. тут практично не припинялося. Найпізніша із згадуваних будівель – собор розташованого на південь від Старої Ладogi Микільського монастиря, що датується 1209–1210 рр. (Гусева, Иоаннисян, Стеценко 1982, с. 70-74). Розкиданість храмів, що здається довільною, явно обумовлена вже існуючою до середини XII ст. забудовою, і не випадково монастирі, які передбачали комплекс споруд, виникли за її межами.

Винятково багатим на муровані храми XII – початку XIII ст. виявився середньовічний Смоленськ (рис. 8). Місто займає місце на високих пагорбах, розділених глибокими ярами, перебуваючи у верхній течії р. Дніпра. Соборна гора, на якій у 1101 р. Володимир Мономах заклав перший Успенський собор (Воронин, Раппопорт 1979, с. 25-36), не стала, проте, центром стольного міста. Князі заснували свою резиденцію у торговому передмісті на р. Смядині, в гирлі якої, на місці вбивства у 1015 р. князя Гліба, виник монастир. У 1145–1148 рр. тут князем Ростиславом

Рис. 9. Полоцьк. Схема розташування церков та монастирів: 161 – Софійський собор. 1053–1056; 162 – ц. на Дитинці. 1168–1172; 164 – ц. на Нижньому замку 1146–1149; 165 – ц. на рові. 1165–1168; 166 – храм-усипальниця в Єфросинівському монастирі. 1144–1146; 167 – Спаська ц. Єфросинівського монастиря. 1153–1155; 168 – Великий собор Бельчицького монастиря. 1139–1143; 169 – Борисоглібська ц. Бельчицького монастиря. 1149–1151; 170 – П'ятницька ц. Бельчицького монастиря. 1161–1163; 171 – храм із бічними апсидами у Бельчицькому монастирі. 1164–1165

Мстиславичем збудовано великий Борисоглібський собор із галереями (Воронин, Раппопорт 1979, с. 37-63). Незабаром, у 1149–1153 рр., на східній околиці Смоленська зведено невелику церкву у Перекопному провулку (Воронин, Раппопорт 1979, с. 109-115), а у 1157–1161 рр. – безстовпний храм на Дитинці, на майданчику Соборної гори (Воронин, Раппопорт 1979, с. 91-102). У 1153–1156 рр. споруджена збережена церква Петра і Павла на правому березі р. Дніпра, у давнину оббудована галереями (Воронин, Раппопорт 1979, с. 64-90). Подібним чином була оббудована також збережена церква Іоанна Богослова, 1166–1169 рр., що розташована поза валами смоленських укріплень XII ст., на лівому березі р. Дніпра (Воронин, Раппопорт 1979, с. 116-139). На схід від неї виявлено руїни ще одного храму, за типом цегли та кладки датованого XII ст. (Воронин, Раппопорт 1979, с. 339). На захід від церкви Іоанна Богослова виявлена датована 1173–1177 рр. ротонда – Німецька божниця (Воронин, Раппопорт 1979, с. 140-150). Найбільш відомою із смоленських споруд є розташована на західній околиці міста побудована в 1187–1193 рр. церква Архангела Михаїла, що була переконливо реконструйована С. С. Під'япольським (Воронин, Раппопорт 1979, с. 163-195). Безпосередньо слідом за нею, у 1193–1196 рр., збудовано чотиристовпну церкву із галереями на р. Малій Рачівці (Воронин, Раппопорт 1979, с. 221-227). У 1196–1200 рр. на східній околиці Смоленська з'явився великий чотиристовпний собор із галереями, на Протоці, пізніше відомий під народною назвою Великого Спаса на Окопах (Воронин, Раппопорт 1979, с. 300-329). Чотиристовпна церква з галереями на Окопному цвинтарі датується вже 1201–1204 рр. (Воронин, Раппопорт 1979, с. 287-299). Сучасною їй виявляється невелика чотиристовпна церква на правому березі р. Чурилівки біля її впадіння у р. Дніпро (Воронин, Раппопорт 1979, с. 228-238). У 1196–1200 рр. на західній околиці Смоленська був побудований за типом подібний до церкви Архангела Михаїла собор Троїцького монастиря на Кловці (Воронин, Раппопорт 1979, с. 196-220). Залишки невеликої церкви, 1193–1195 рр., з плоскими із зовні апсидами, виявлені на Великій Червонофлотській вулиці (Воронин, Раппопорт 1979, с. 280-286). На території Окольного міста у 1207–1210 рр. навпроти Соборної гори збудували великий шестистовпний храм з галереями на Воскресенській горі (Воронин, Раппопорт 1979, с. 239-253). Невелика чотиристовпна П'ятницька церква, на схід від церкви Іоанна Богослова, датована 1213–1215 рр., виявляється найпізнішою у цьому ряду побудов (Воронин, Раппопорт 1979, с. 274-279). Залишається ще зга-



дати ранній, 1117–1120 рр., чотиристовпний з каплицями собор Спаського монастиря біля села Чернушки, яке нині увійшло у міську межу Смоленська (Воронин, Раппопорт 1979, с. 254–273), а також відзначити невеликий чотиристовпний храм св. Василя, споруджений у 1180–1183 рр. у Борисоглібському монастирі на Смядині (Воронин, Раппопорт 1979, с. 151–162). Динаміка розвитку смоленської церковної архітектури окреслена чітко і виразно (Воронин, Раппопорт 1979, с. 384–408). Можна лише дивуватися з того, наскільки вдало був майже скрізь використаний складний рельєф місцевості та наскільки послідовно застосовано два улюблені типи церков.

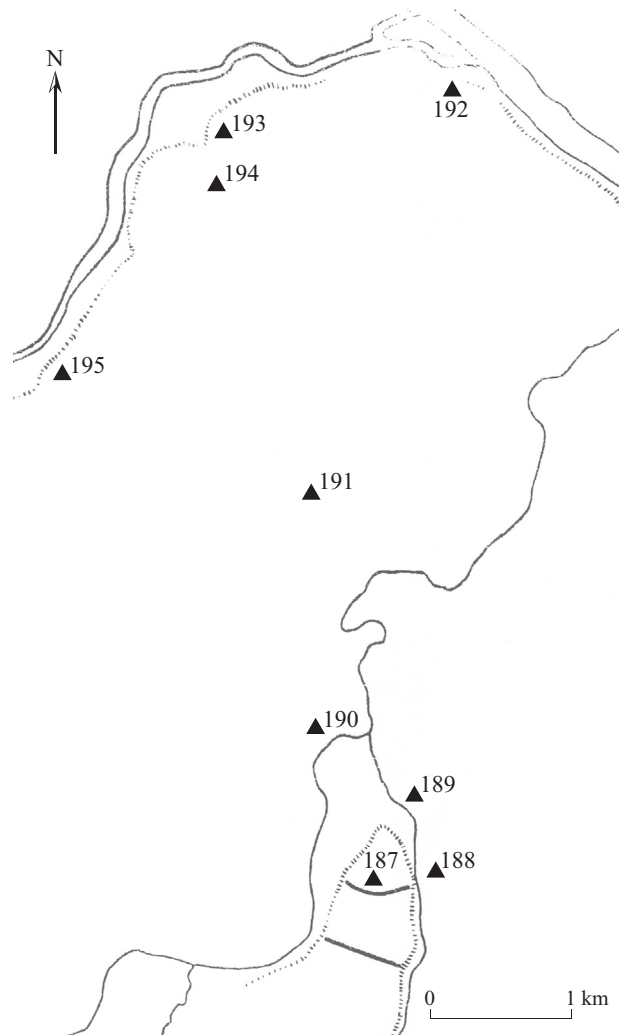
Полоцьк знаходиться на правому, північному, березі р. Західної Двіни при впадінні в неї р. Полоти (рис. 9). Тут, на височині біля злиття цих річок, на Верхньому замку у 1053–1056 рр. був побудований великий п'ятинефний Софійський собор, повністю перебудований у 1750 р. (Булкин 2000, с. 132–138). Найближчим до нього є шестистовпний храм на Дитинці, споруджений у 1168–1172 рр. (Каргер 1972, с. 202–209). Дещо раніше, у 1146–1149 рр., збудовано церкву на Нижньому замку (Раппопорт 1980, с. 142–181). Незадовільний стан збереженості її залишків, за відсутності апсидної частини, дозволяє лише сказати, що споруда чотиристовпна. Церква на рові, 1165–1168 рр., вирізнялася однією дуже великою і надзвичайно сильно виступаючою апсидою (Раппопорт 1980, с. 155–156). Наступні споруди, від зазначеної групи церков відокремлені великим простором, знаходилися на території Єфросинівського монастиря. Перша з них – храм-усипальниця, 1144–1146 рр., чотиристовпний, з галереями та невеликими каплицями (Каргер 1977, с. 240–247; Раппопорт 1980, с. 143–150). Друга – відома Спаська церква, збудована «приставником над делателями церковними» Іваном у 1153–1155 рр. (Раппопорт, Штендер 1980, с. 459–468). Також полоцьким замиським був Бельчицький монастир, що знаходився у Задвінській частині, з його чотирма храмами (Воронин 1956, с. 3–20). Великий собор, 1139–1143 рр., являв собою шестистовпний триапсидний храм з трьома притворами. Борисоглібська церква, 1149–1151 рр. – тринефний храм, з вузькими бічними нефами. Мала П'ятницька церква, 1161–1163 рр., – довга та вузька, можливо, з прямокутним віктарним виступом. Найбільш оригінальним був храм із бічними апсидами, 1164–1165 рр., із квадратними стовпами та однією широкою віктарною апсидою (Воронин 1962, с. 102–104). Навряд чи можна сумніватися у тому, що ще не усі полоцькі храми відкриті археологами, їх значно більше, а топографія розміщення ніяк не могла обмежуватися Верхнім та Нижнім замками.

Галич займає горбистий мис, утворений р. Луквою та її притокою р. Потік, недалеко від її впадіння у р. Дністер (рис. 10). Дитинець з південного боку укріплений двома лініями валів з ровами між ними, з південного заходу примикає Окольне місто, відокремлене від берегового плато смугою із трьох паралельних валів. Центральною церковною спорудою був зведений князем Ярославом Осмомислом на Дитинці у 1147–1152 рр. великий чотиристовпний триапсидний з галереями Успенський собор, збудований з каменю (Пастернак 1944, с. 82–131, табл. 1–10). На схід, в ур. Прокаліїв сад, існував монастир св. Іллі, церква якого, 1163–1165 рр., тричастинна у плані, з прилеглою до ротонди із заходу основою вежі (Каргер 1960, с. 70–74; Иоаннисян 1988, с. 50). Церква в ур. Воскресенське, 1171–1174 рр., можливо, була ротондою (Пастернак 1944, с. 78–79). Благовіщенська церква, 1217–1219 рр., на околицях Галича, на лівому березі р. Лукви, є невеликою безстовпною (Pelensaki 1914, с. 78–80). Церква в ур. Цвинтариски, 1159–1162 рр., виявилася чотиристовпною, з апсидами (Иоаннисян 1996, с. 82–86). Церква св. Пантелеймона, 1201–1203 рр., чотиристовпна, триапсидна, з порталами, із добре обтесаних квадратів вапняку, – єдина, що збереглася у своїй значній частині (Pelensaki 1914, с. 1–39, 166–207; Моги́тыч 1982, с. 65–74). Церква Спа-са, умовно датована 1142–1144 рр., була чотиристовпною, триапсидною, з білокам'яними дета-

Рис. 10. Галич. Схема розташування церков: 187 – Успенський собор. 1147–1152; 188 – Іллінська ц. 1163–1165; 189 – ц. в ур. Воскресенському. 1171–1174; 190 – Благовіщенська ц. 1217–1219; 191 – ц. в ур. Цвинтариска. 1159–1162; 192 – ц. Пантелеймона. 1201–1203; 193 – ц. Спаса. 1142–1144 (?); 194 – ротонда-квадрифолій («Полігон»). 1153–1155 (?); 195 – ц. «над Борщовом» (Кирилівська). 1156–1157

лями (Іоаннісян 1986, с. 102-109, 169-173). Загадковий «Полігон» на околицях Галича, на правому березі р. Лімниці, неподалік від церкви Спаса, насправді виявився ротондою-квадрифолієм, приблизно 1153–1155 рр. (Іоаннісян 1983, с. 231-244). У живій традиції збереглася пам'ять як про Кирилівську церкву, 1156–1157 рр. – чотиристовпну триапсидну, теж на правому березі р. Лімниці, в урочищі з назвою «під дібровою» або «над Борщовом»³ (Pelensaki 1914, с. 74-76, рис. 48). Принагідно слід зауважити, що на околицях Галича є ще одна ротонда-квадрифолій, 1166–1169 рр., біля села Побережжя поблизу Єзуполя (Каргер 1976, с. 53-59), і що вона разом із «Полігоном» належить до центричних споруд, які були монастирськими храмами і типологічно відповідали романській будівельній традиції (Іоаннісян 1982, с. 39-46; 1999, с. 210-222).

Викладений фактичний матеріал, за всієї своєї вибіркової, виявляє певні закономірності. Звичайним можна вважати розташування Дитинця із собором на високому плато або на мисі, як і поширення церковного мурованого будівництва від центру міської забудови до околиць. Проте не скрізь є однаковий рельєф місцевості, тому часом важко було знайти для конкретного храму належне місце, тим паче зважаючи на вже існуючу забудову. Інколи несподівано, на перший погляд, аристократа-замовника побудови храму приваблює більш віддалена ділянка. Входить у звичай оточення міста монастирями, які явно мали також оборонне значення. Типологія забудови, що формувалася, включаючи церковне зодчество, не була позбавлена проявів різноманіття, і, по суті, кожне з представлених міст унікальне. О. І. Некрасов наголошував, що «створена в античному світі ідея цілісно-пластичного простору була перенесена до Візантії, а звідти – до Давньої Русі, поєднавшись з особистим досвідом останньої та з ідеєю вертикальної спрямованості» (Некрасов 1994, с. 113). Важко також не помітити, що візантійські майстри будують переважно у XI та на початку XII ст. в основному у Києві та південних князівських містах (Раппопорт 1984, с. 185-191; 1994, с. 197-205). За цей період було



³ Усі наведені датування належать П. О. Раппопорту (Раппопорт 1993, с. 259-272). До списку літератури включені лише найбільш інформативні роботи.

створено національні кадри будівельників. У церковній архітектурі Русі із середини XII ст. дедалі частіше зустрічаються принципово нові композиційні рішення, і на межі XII–XIII ст. вона досягає значних висот (Раппопорт 1977, с. 12-29). Відобразилося це, безумовно, і у ролі храмів у системі забудови давньоруського міста.

Джерела та література

- Александр (Федоров), игумен. 1999. *Образно-символическая система композиции древнерусского города*. Санкт-Петербург.
- Алферова, Г. В. 1973. Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов. *Византийский временник*, 35, с. 197-220.
- Асеев, Ю. С. 1961. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве. *Советская археология*, 3, с. 291-296.
- Асеев, Ю. С., Харламов, В. О. 1979. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові. *Археологія Києва: дослідження і матеріали*. Київ, с. 84-90.
- Барановский, П. Л. 1948. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове. *Памятника искусства, разрушенные немцами захватчиками в СССР*. Москва; Ленинград, с. 13-34.
- Беляев, Л. А. 1974. Из истории зодчества древнего Чернигова. *Проблемы истории СССР*, 4, с. 3-18.
- Боровский, Я. Е., Сагайдак, М. А. 1985. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.*, с. 38-60.
- Булкин, Вал. А. 1992. О посвящении ранних черниговских храмов. *1000 років Чернігівської єпархії: Тези доп. конф. Чернігів*, с. 39-41.
- Булкин, В. А. 1997. Церковь Михаила Архангела на Прусской улице в Новгороде и новгородское зодчество начала XIII в. *Древнерусское искусство; Русь, Византия, Балканы, XIII век*, с. 377-392.
- Булкин, Вал. А., Турова, Е. А. 1997. Церковь Федора Стратилата на Софийской стороне в Новгороде: Архитектурно-археологические исследования 1988–1991 гг. *Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии. Памяти В. Д. Белецкого*, 1.
- Булкин, Вал. А. 2000. Полоцкий Софийский собор в XI веке. *Гісторично-археологічний збірник*, 15, с. 132-138.
- Воронин, Н. Н. 1946. Социальная топография Владимира XII–XIII вв. и «чертеж» 1715 г. *Советская археология*, 8, с. 145-174.
- Воронин, Н. Н. 1956. Бельчицкие руины (к истории полоцкого зодчества XII века). *Архитектурное наследство*, 6, с. 14-17.
- Воронин, Н. Н. 1961. *Зодчество Северо-Восточной Руси*. Москва.
- Воронин, Н. Н. 1962. К истории полоцкого зодчества XII века. *Краткие сообщения института археологии*, 87, с. 102-104.
- Воронин, Н. Н., Раппопорт, П. А. 1979. *Зодчество Смоленска XII–XIII вв.* Ленинград.
- Высоцкий, С. А. 1982. *Золотые ворота в Киеве*. Киев.
- Грабар, А. 1996. Трьохсвятительська церква в Києві. *Архітектурна спадщина України*, 3 (2).
- Гусева, О. Г., Иоаннисян, О. М., Стеценко, И. К. 1982. Исследование Никольского собора в Старой Ладогге. *Краткие сообщения Института археологии*, 172, с. 73-75.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва.
- Ивакин, Г. Ю. 1989. О церкви Успения Богородицы Пирогощей. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, с. 168-180.
- Ивакин, Г. Ю. 1996. Еще раз о датировке церкви Успения Пирогощей. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург, с. 51-53.
- Ивакин, Г. Ю. 1999. Раскопки Михайловского Златоверхого собора в Киеве. *Средневековая архитектура и монументальное искусство*. Санкт-Петербург, с. 172-174.
- Ивакин, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Е., Чекановський, А. А. 1999. Нова надбрамна церква XII ст. у Києві. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999*, с. 11-13.
- Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К. 2002. Історична топографія Михайлівської гори в Києві в XI–XIII ст. *«А се его серебро». Збірник праць на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ, с. 71-88.
- Иоаннисян, О. М. 1982. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. *Краткие сообщения Института археологии*, 172, с. 39-46.
- Иоаннисян, О. М. 1983. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII в. (т. н. «Полигон»). *Советская археология*, 1, с. 231-244.

- Иоаннисян, О. М. 1986. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР* (Гос. Эрмитаж). Ленинград, с. 102-109, 169-173.
- Иоаннисян, О. М. 1988. Основные этапы развития древнего зодчества. *Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII в.* Москва, с. 41-63.
- Иоаннисян, О. М. 1994. Храмы-ротонды в Древней Руси. *Иерусалим в русской культуре.* Москва, с. 102.
- Иоаннисян, О. М. 1996. К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвянтариски в окрестностях древнего Галича. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*, с. 64.
- Иоаннисян, О. М. 1999. Деятельность романских мастеров на Руси в XI–XIII вв. *История и культура древних и средневековых славян* (Труды VI Международного Конгресса славянской археологии, 5), с. 210-222.
- Иоаннисян, О. М. 2005. О двух памятниках переяславского зодчества и об их месте в общей картине развития архитектуры Руси конца XI – первой трети XII века. (Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород и Псков в их архитектурном взаимодействии). *Наукові записки з української історії*, 16, с. 165-177.
- Каргер, М. К. 1960. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году. *Краткие сообщения Института археологии*, 81, с. 70-71.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, II, Москва; Ленинград.
- Каргер, М. К. 1972. К истории полоцкого зодчества XII в. (руины вновь открытого храма та Верхнем замке). *Новое в археологии*. Москва, с. 202-209.
- Каргер, М. К. 1976. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 146, с. 53-59.
- Каргер, М. К. 1977. Храм-усыпальница в Евфросиевском монастыре в Полоцке. *Советская археология*, 1, с. 240-247.
- Кириличев, С. Р., Харламов, В. А. 1989. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, с. 180-188.
- Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, с. 15-23.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1991. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце. *Южная Русь и Византия*. Киев, с. 142-157.
- Комеч, А. И. 1975. Спасо-Преображенский собор в Чернигове. (К характеристике начального периода развития древнерусской архитектуры). *Древнерусское искусство: Зарубежные связи*. Москва, с. 9-26.
- Комеч, А. И. 1987. *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*. Москва.
- Коринный, Н. 1992. *Переяславская земля. X – первая половина XIII века*. Киев.
- Кресальний, М. Й. 1960. *Софійський заповідник у Києві*. Київ.
- Кудрявцева, Т. Н. 1988. Древнерусский город и византийское законодательство. *Архитектурное наследие*, 36, с. 144-155.
- Куза, А. В. 1985. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь: Город, замок, село*. Москва, с. 66-94.
- Лавров, В. А. 1977. *Развитие планировочной структуры исторически сложившихся городов*. Москва.
- Линч, К. 1982. *Образ города*. Москва.
- Макаренко, М. 1928. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923). *Чернігів і північне Лівобережжя*. Київ, с. 184-196.
- Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас. Археологічні досліді року 1923*. Київ.
- Малевская, М. В., Раппопорт, П. А. 1979. Церковь Михаила в Переяславле. *Зограф*, 10, с. 30-39.
- Марголіна, І. 2001. *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*. Київ.
- Мильчик, М. И. 1979. Церковь Георгия в Старой Ладоге. *Советская археология*, 2, с. 101-116.
- Мовчан, І. І., Харламов, В. О. 1979. Стародавній Клов. *Археологія Києва: дослідження і матеріали*. Київ, с. 70-84.
- Могытыч, И. Р. 1982. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича. *Краткие сообщения Института археологии*, 172, с. 65-70.
- Моргилевский, І. 1928. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. *Чернігів і північне Лівобережжя*. Київ, с. 169-183.
- Мурьянов, М. Ф. 1978. О Десятинной церкви князя Владимира. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, с. 171-175.
- Некрасов, А. И. 1994. *Теория архитектуры*. Москва.

- Орлов, С. Н., Красноречьев, Л. Е. 1967. Археологические исследования на месте Аркажского монастыря под Новгородом. *Культура и искусство Древней Руси*. Ленинград, с. 69-72.
- Пастернак, Я. 1944. *Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.* Краків; Львів, с. 82-131.
- Полное собрание русских летописей*. 1843. II, Санкт-Петербург.
- Пуцко, В. Г. 1995. О посвящении церквей Древней Руси XI–XIII вв. *Городецкие чтения*: Мат. науч. конф. Городец.
- Пуцко, В. Г. 2003. Архитектурный ансамбль княжеского двора в Киеве. *Кремль России*. Москва, с. 224-241.
- Пуцко, В. 2004. Церковная топография древнего Киева (храмы и реликвии). *Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення*: мат. Другої міжн. наук.-практ. конф. «Софійські читання». Київ.
- Пуцко, В. Г. 2005. Древнейшее изображение Киевской Софии. *Московский журнал*, 11, с. 50-53.
- Раппопорт, П. А. 1977. Русская архитектура на рубеже XII и XIII веков. *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции*. Москва, с. 12-29.
- Раппопорт, П. А. 1980. Полоцкое зодчество XII в. *Советская археология*, 3, с. 142-161.
- Раппопорт, П. А. 1982. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. *Свод археологических источников*, Е 1-47.
- Раппопорт, П. А. 1984. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры. *Византийский временник*, 45, с. 185-191.
- Раппопорт, П. А. 1985. Архитектура. *Древняя Русь: Город, замок, село*. Москва, с. 154-167.
- Раппопорт, П. А. 1986. *Зодчество Древней Руси*. Ленинград.
- Раппопорт, П. А. 1993. *Древнерусская архитектура*. Санкт-Петербург.
- Раппопорт, П. А. 1994. О деятельности византийских зодчих на Руси в XI в. *Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. Сборник к 75-летию В. Д. Белецкого*. Санкт-Петербург, с. 197-205.
- Раппопорт, П. А., Штендер, Г. М. 1980. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке. *Памятники культуры. Новые открытия*. 1979. Ленинград, с. 459-468.
- Руденок, В. Я. 1990. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, с. 135-138.
- Руденок, В. Я. 1992. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові. *Чернігівська старовина*. Чернігів, с. 42-49.
- Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, с. 7-93.
- Сабанеев, Д. А. 1886. Заметка о древней Климентовской церкви близ Старой Ладogi. *Записки Русского археологического общества*, 1, с. 1-6.
- Сагайдак, М. А. 1982. *Великий город Ярослава*. Киев.
- Строков, А. А. 1945. Раскопки в Новгороде в 1940 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 11, с. 65-73.
- Толочко, П. П., Асеев, Ю. С. 1972. Новый памятник архитектуры древнего Киева. *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, с. 80-87.
- Харламов, В. А. 1985. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Киев, с. 106-120.
- Харламов, В. А., Трофименко, Г. В. 1996. Архитектура Переяславля Русского XI – первой половины XII века. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург, с. 47-51.
- Холостенко, Н. В. 1956. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове. *Советская археология*, 26, с. 271-292.
- Холостенко, Н. В. 1961. Архитектурно-археологические исследования Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*, 3, с. 51-67.
- Холостенко, Н. В. 1967. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188-210.
- Холостенко, Н. В. 1972. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов. *Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, с. 88-103.
- Холостенко, М. В. 1975. Успенський собор Печерського монастиря. *Стародавній Київ*. Київ, с. 107-170.
- Холостенко, М. В. 1976. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, с. 131-165.
- Холостенко, Н. В. 1990. Исследования Спасского собора в Чернигове. *Реставрация и исследования памятников культуры*, 3, с. 6-18.
- Церква Богородиці Девятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. 1996. Київ.
- Церковь Спаса на Нередице; от Византии к Руси. К 800-летию памятника*. 2005. Москва.

- Штендер, Г. М. 1977. О ранних Федоровских храмах древнего Новгорода. *Памятники культуры. Новые открытия*. с. 435-437.
- Штендер, Г. М. 1977а. Первичный замысел и последующие изменения галерей и лестничной башни Новгородской Софии. *Древнерусское искусство: проблемы и атрибуции*, с. 30-54.
- Штендер, Г. М. 1982. К вопросу о галереях Софии Новгородской (по материалам археологического исследования северо-западной части здания). *Реставрация и исследования памятников культуры*, 2, с. 6-27.
- Grabar, A. 1942. Cathedrales multiples et groupements d'églises en Russie. *Revue des études slaves*, XX. Paris, p. 91-120.
- Pelensaki, J. 1914. *Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków.
- Poutske, B. 1983. Les martyrs varegues de Kiev (983). *Analecta Bollandiana*, 101.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ
ТА ВИСТАВКОВО-ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»**

У публікації аналізується склад археологічних колекцій НІКЗ «Гетьманська столиця». Вказано на її формування на основі матеріалів знайдених Бату́ринською археологічною експедицією. Матеріали, отримані в процесі розкопок, дозволили сформувати експозицію Музею археології Бату́рина.

Ключові слова: музейна справа, археологічні колекції, експозиційна діяльність, Бату́рин.

Археологічне вивчення пам'яток Бату́рина, започатковане у 1995 р., суттєво збагатило історичну науку та українську культуру. Віднайдені археологами речові пам'ятки (артефакти), що сьогодні зберігаються у фондах заповідника, є предметом вивчення, збереження і демонстрації. Це артефакти з глини (кераміка), скла, металу, каменю, дерева, шкіри, тканини та кістки. Значну їх частину було виявлено і опрацьовано старшим науковим співробітником Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Ю. Ситим.

Найбільшу групу становить кераміка: архітектурно-декоративна, будівельна кераміка, керамічний посуд та дрібна керамічна пластика. До будівельної кераміки належить звичайна і фігурна цегла, плитки підлоги та черепиця із будівель Бату́рина. Серед архітектурно-декоративної кераміки найбільше пічних кахлів. Значно менше декоративних деталей із оздоблення печей та із оздоблення екстер'єрів споруд. Керамічний кухонний і столовий посуд був широко розповсюджений у матеріальній культурі батуринців. До дрібної пластики належать люльки та іграшки. Кераміці із зібрання заповідника присвячене дисертаційне дослідження Л. Мироненко (Мироненко 2017). Родзинкою унікальної колекції пічних кахлів є зразки із геральдичними сюжетами, що містять елементи гербів гетьмана Івана Мазепи (кахля з гербом гетьмана Івана Мазепи (фрагмент). Друга половина XVII – початок XVIII ст. Бату́рин, Гончарівка. НІКЗ «Гетьманська столиця», інв. № KB-12-7325/Арх-1-238.), генерального писаря Пилипа Орлика (Кахлі з гербом Пилипа Орлика (фрагменти). Початок XVIII ст. Бату́рин, Побожовка. НІКЗ «Гетьманська столиця», інв. № KB-16-8684/Д-6-2789, № KB-14-7656/Д-4-2222), гетьмана Івана Брюховецького (Кахлі з гербом гетьмана Івана Брюховецького. XVII ст. Бату́рин, Литовський Замок. НІКЗ «Гетьманська столиця», інв. № KB-4-2829/Арх-1-41, KB-8-5178/Арх-1-186).

За кількістю та інформативністю не поступаються кераміці археологічні знахідки із металу. Ці артефакти дозволяють історикам змодельовати уявлення про життя наших предків у сферах побуту, культури, віруваннях. Серед металевих знахідок зустрічаємо ядра, які підтверджують архівні джерела про хід штурму Бату́рина 1708 р., монети XVI–XIX ст. елементи вбрання, прикраси, культові речі, предмети повсякденного вжитку. Масовими знахідками з металу є різного розміру та форми цвяхи, підкови, стремена та інше.

Матеріал, що майже не піддається руйнації під дією атмосферних явищ та в ґрунті, – скло. У фондовій збірці зберігаються фрагменти посуду, скляних ядер, віконниць, прикрас.

Серед археологічних знахідок є і предмети з каменю. Це молотки, сокири, пряслиця, вістря стріл та списів, скребачки, нуклеуси, прикраси та інше.

У 2008 р. археологами відкрито рів Цитаделі, схили якого були обкладені дерев'яними колодами і обабочами XVII–XVIII ст. Нині вони також зберігаються у фондовій колекції заповідника.

Окремої уваги заслуговують знахідки з кістки. Це остеологічні залишки – кістки і зуби велетенського оленя та мамонта, а також виготовлені із кістки руків'я, проколки, гребінь тощо.

Знахідки речей з інших природних чи створених людиною матеріалів досить рідкісні. Тим не менш, у фондовій колекції заповідника є предмети зі шкіри (сумка-гаман, чобіт, чохла для ножів та ложок, знайдені на місці битви 1651 р. під Берестечком) та тканини (вінець нареченої). Серед знахідок із природного матеріалу на особливу увагу заслуговує фрагмент писанки із яєчної шкарупи.

Археологічні знахідки є одним із вагомих джерел щорічного наукового комплектування фондової колекції заповідника. У травні 1997 р. було запроваджено нові інвентарні книги для реєстрації археологічних знахідок, що створили нову групу зберігання – «Археологія». Станом на 1 січня 2023 р. ця група нараховує 3115 одиниць зберігання, а саме: 333 музейні предмети (од. зб.), що є надбанням Музейного фонду України, та 2782 предметів (од. зб.) науково-допоміжного фонду.

Маючи значне археологічне зібрання, керівництво заповідника та керівництво Батуринської археологічної експедиції ще у 2001 р. ухвалили спільне рішення популяризувати його, відкривши на базі заповідника новий музей – Музей археології Батурина. Відтак постало завдання знайти для нього приміщення. За клопотанням генерального директора заповідника Н. Ребрової, 19 квітня 2005 р. на баланс заповідника було передано пам'ятку архітектури кінця XIX – початку XX ст. – Воскресенську парафіяльну школу (Рішення Батуринської 2012, с. 682). Будівля, яка до того використовувалася як дитячий садок, потребувала комплексних ремонтно-реставраційних робіт. Ці роботи велися з травня 2005 р. по лютий 2008 р. Київським ремонтно-реставраційним виробничим підприємством ТОВ «Сучасник» за проєктом Українського державного науково-дослідного та проєктного інституту «УкрНДПроектреставрація».

Паралельно велося наукове проєктування майбутньої експозиції. Її концепцію та тематико-експозиційний план підготував науковий колектив заповідника на чолі з Н. Ребровою та Л. Кіяшко. Наукові консультації надавали фахівці Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка – к.і.н., професор О. Коваленко, к.і.н., доцент В. Коваленко та старший науковий співробітник Ю. Ситий.

Грунтовну роботу із підготовки музейних предметів до експонування виконали художники-реставратори заповідника Н. Кривуля та В. Авула. Вони провели реставраційно-консерваційні заходи і надали експозиційного вигляду численним предметам з кераміки та металу. Також археологічні знахідки із зібрання заповідника «Гетьманська столиця» реставрували фахівці Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, Національного науково-дослідного реставраційного центру України та його Харківської філії, Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Було проведено аналіз археологічного зібрання заповідника та визначено датування знахідок. Щоб проілюструвати всі періоди історії Батурина (від часу появи на його теренах людини до 1708 р.), було ухвалено рішення доповнити експозицію матеріалами із музейних і приватних колекцій. Від українських музеїв і благодійників заповідник отримав у дар, на тимчасове або постійне зберігання цінні експонати. Рівненський обласний краєзнавчий музей (директор О. Булига) передав на постійне зберігання 95 предметів – археологічних знахідок з місця битви під Берестечком, зокрема із шкіри та дерева. Національний заповідник «Хортиця» (директор М. Остапенко)

Табл. 1. Етапи наукового комплектування групи зберігання «Археологія» у фондівій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця» у 1997–2022 рр.

Рік надходження	Основний фонд			Науково-допоміжний фонд		
	Кількість, од. зб.	Походження	Предметний ряд	Кількість, од. зб.	Місце знаходження	Предметний ряд
1997	2	Індивідуальні знахідки	Цвях, кахля	5	Фортеця (знахідки 1997 р.)	Фр. кахлів, цегли та скляної посудини
1998	36	Литовський Замок, Фортеця (знахідки 1996 р.)	Фр. кахлів, плитка для підлоги, фр. кругових посудин, цегла, монета	-	-	-
1999	8	Литовський Замок (знахідки 1996 р.)	Фр. кахлів	29	Литовський Замок (знахідки 1996 р.)	Цегла
2001	12	Литовський Замок, Фортеця (знахідки 1996 р.)	Фр. кахлів	50	Гончарівка: Мазепина гора (знахідки 1995 р.)	Фр. кахлів та цегли, цвяхи, фр. керамічного посуду
2002	11	Миколаївський Крупицький монастир (знахідки 2001 р.)	Фр. черепиці, фр. скляного та керамічного посуду	36	Миколаївський Крупицький монастир (знахідки 2001 р.)	Фр. кахлів, черепиці, голосників, плитка для підлоги, цвяхи
2003	104	Фортеця (знахідки 2001 р.)	Фр. кахлів	40	Фортеця (знахідки 2001 р.)	Фр. кахлів, скляного та керамічного посуду, віконного скла
2004	1	Литовський Замок (знахідка 2003 р.)	Хрестик натільний	-	-	-
2005	-	-	-	11	Кочубеївщина (знахідки 2005 р.)	Фр. кахлів
2006	36	Литовський Замок, Фортеця (різні роки: 1996, 1997, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005)	Фр. кахлів, фр. бронзового пояса та персня, гудзики, фр. скляного та керамічного посуду, люльки	1044	Охоронні зони НІКЗ «Гетьманська столиця» (знахідки різних років)	Фр. кахлів, черепиці, керамічного та скляного посуду, кінської зброї, прикраси, цвяхи, підкови
2007	13	Індивідуальні знахідки	Прикраси, керамічні статуетки та посуд	636	Індивідуальні знахідки, археологічні знахідки с. Мньов Чернігівського р-ну, с. Підлипне Конотопського р-ну	Гачки рибальські, прикраси та фрагменти прикрас, крем'яні вироби, фр. ліпної гребінчастої кераміки та інше
2008	11	Фортеця, Посад, пос. Липовка (знахідки 2006, 2007 рр.)	Фр. керамічних кахлів, черепиці та посуду	582	Охоронні зони НІКЗ «Гетьманська столиця» (знахідки різних років), територія «Поле Берестецької битви»	Фр. скляного та керамічного посуду, кахлів, віконниць, металеві прикраси та зброя, кулі, ядра, хрестики натільні, шкіряні вироби та інше
2009	-	-	-	1	Миколаївський Крупицький монастир	Фр. керамічного горщика

Рік надходження	Основний фонд			Науково-допоміжний фонд		
	Кількість, од. зб.	Походження	Предметний ряд	Кількість, од. зб.	Місце знаходження	Предметний ряд
2010	-	-	-	15	Гончарівка, Палац (знахідки 2009 р.)	Фр. кахлів
2011	11	Гончарівка (знахідки 2010 р.)	Фрагменти кахлів та ін. керамічних виробів, монети, гудзик	18	Фортеця (знахідки 2005-2006 рр.), собор Живоначальної Трійці (знахідки 2008–2009 рр.)	Цвяхи, фр. кахлів, цегла
2012	2	Фортеця (знахідки 2002, 2005 р.)	Кохлі	76	Фортеця, Гончарівка (знахідки 2005, 2007, 2011, 2012 р.)	Монети, фр. скляного та керамічного посуду, люльок, кахлів, кулі мушкетні, ядра, колоди та бруси з укріплень оборонних споруд
2013	2	Випадкові знахідки	Керамічна посудина, цегла	78	Собор Живоначальної Трійці, Гончарівка, Литовський Замок, (знахідки різних років)	Фр. скляного та керамічного посуду, кахлів, люльок, монети, вістря стріли, куля
2014	-	-	-	34	Охоронні межі НІКЗ «Гетьманська столиця»	Фр. кахлів та керамічного посуду, накладки на ремінь, хрестик натільний, мундштук, монета, вістря стріли
2015	2	Фортеця (знахідки 2004, 2014 р.)	Фр. керамічного посуду	86	Гончарівка, Фортеця, (знахідки 2009, 2013, 2014 рр.)	Фр. кахлів, скляного та керамічного посуду, накладки та пряжки ремінні, кулі, гудзики, іграшки керамічні
2016	8	Фортеця, Кочубеївщина (знахідки 2015 р.)	Фр. керамічного посуду, монети, каблучка, хрестик натільний	13	Палац, Кочубеївщина, Фортеця (знахідки 2015 р.)	Монета, фр. керамічного та скляного посуду, кахлів, пряжки та накладки ремінні, хрестик натільний
2017	7	Фортеця	Накладки ремінні, прясельце, хрестик натільний, гудзик, обручка	7	Парк Кочубея (знахідки 2015 р.)	Фрагменти кахлів та браслетів
2018	15	Фортеця, Посад (знахідки 2017 р.)	Прикраси, гудзики, хрестик натільний, монети, прясло	16	Фортеця, Посад, Кочубеївщина (знахідки 2017 р.)	Прикраси, фр. люльок, дитячих іграшок, кахлів, ядра
2019	-	-	-	1	Палац (знахідки 2005 р.)	Фр. кахлі
2020	52	Фортеця (знахідки 2008 р.)	Фр. кахлів, серезка, деревина з укріплення рову фортеці	4	Посад, Фортеця (знахідки 2018 р.)	Фр. кахлі, керамічного посуду
Всього	333					

передавав на постійне зберігання гарматні ядра та якорі XVIII–XX ст. З метою тимчасового експонування матеріали із власних колекцій надавали Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (директор С. Лаєвський) та Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (директор В. Панченко) (Ярмак 2008, с. 2).

До формування експозиції Музею археології долучилися українські і закордонні благодійники. Так, Р. Безсмертним було подаровано повстанську зброю XVII ст. І. Вардинцем – козацький пістоль початку XVIII ст., Жаном Робером Жуе – турецьку шаблю XVIII ст. Громадянка США, урожденка України Є. Даллас (1925–2014) подарувала польську шаблю XVII–XVIII ст., М. Косинський – картину художника А. Івахненка «Різня в Батурині» (2004 р.). Громадянин США, уродженець Батуринщини М. Кочерга подарував картину М. Данченка «Батуринські яблука (Меншиков у Батурині)» (1995 р.). В. Недяк люб'язно надав зібрані ним матеріали для художнього оформлення експозиції. З цією ж метою було використано матеріали аерофотозйомки Батурина, надані українським і канадським істориком В. Мезенцевим.

Дизайнерський проєкт експозиції розробив у 2007 р. архітектор О. Антонєць та його творчий колектив, який сьогодні об'єднаний під назвою «Майстерня музейних проєктів Олександра Антонця». «Дизайн для нас не самоціль, а спосіб вирішення всього комплексу питань під час створення нового музейного середовища» – гасло цього колективу (Майстерня музейних 2023). У проєкті експозиції Музею археології Батурина було враховано співвідношення обладнання до об'ємно-просторових характеристик приміщення та особливостей розміщення експонатів: експозиційні площини, спеціальне освітлення, кольорова гама, а також перспектива розвитку експозиції. Встановлення обладнання, художнє оформлення і монтаж експозиції було здійснено у 2008 р. (Олефіренко 2008, с. 18-19).

Експозиція Музею археології Батурина розгорнута в трьох залах за хронологічно-тематичним принципом. Її основу склали знахідки археологічної експедиції. Дані предмети належать до різних груп. Найбільш чисельною є група виробів з кераміки. Це ліпний посуд доби неоліту, бронзового, залізного віку та доби слов'ян, гончарний посуд давньоруського та часу XVII–XVIII ст. В експозиції вдалося відобразити й дрібну керамічну пластику – трипільські фігурки, іграшки, люльки тощо. Особливе місце у розкритті історії Батурина посіла архітектурна кераміка: цегла, черепиця, плитки підлог, пічні кахлі, а також декоративні деталі оздоблення споруд – керамічні розетки, деталі капітелей.

Другу категорію склали знаряддя праці та речі особистого вжитку різних періодів: від обробленого за доби неоліту кременю та кістки до гравірованих келихів та окладів книг XVII–XVIII ст.

Третя група представлена зброєю від найдавніших її видів: бойові сокири і молоти, кам'яні і металеві вістря стріл і списів, гарматні ядра, фрагмент гармати, шаблі, пістолі.

Четверта група знахідок – це різноманітні жіночі та чоловічі прикраси: персні, обручки, металеві частини поясів, скляні браслети, сережки, гудзики, намистини, кам'яні та металеві натільні хрестики, іконки тощо. Особливої уваги в експозиції заслуговують персні-печатки, що демонструють шляхетне походження української еліти доби Гетьманщини та особливе місце, яке вони посідали у владній ієрархії.

П'ята категорія знахідок – монети XVII–XVIII ст., серед яких швейцарський талер 1622 р., європейські, турецькі і російські монети.

Найменшу групу в музеї склали твори сучасного мистецтва – картини, художні панно та ілюстрації. Вони використані для візуалізації історичних подій, споруд, розвитку Батурина. У кожному із 3-х залів представлені художні панно роботи українського графіка Б. Туліна (1938–2015),

створені ним для цього музею. Темі Батуринської трагедії 1708 р. присвячено картини «Різня в Батурині» та «Батуринські яблука».

Відкриття Музею археології Батурина відбулося 22 січня 2009 р. Відтоді щороку його відвідувало біля 15 000 людей.

З метою ознайомлення з результатами нових археологічних відкриттів у 2012–2018 рр. у музеї діяла щорічна змінна виставка «Історія, збережена землею». Саме тут було вперше представлено випадкову знахідку – фрагмент кахлі з гербом П. Орлика «Новина» (2014 р). Привертали увагу відвідувачів фрагмент керамічної закладної дошки домової церкви із резиденції Івана Мазепи, знайдені там саме фрагменти імпортих скляних келихів, шахова кістяна фігурка та кістяний мундштук, деталі окладів книг та багато іншого. Ці предмети у 2019 р. увійшли до основної експозиції, яка була розширена до 500 експонатів.

Археологічні знахідки з Батурина були презентовані і на виїзних виставках. У 2008 р. в Національному музеї історії України пройшла Міжнародна виставка «Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)» (Каталог міжнародної 2008, с. 91-93), а у 2010 р. ця виставка діяла в Українському Музеї у Нью-Йорку (США). Вона стала титульною подією низки державних заходів, присвячених 300-літтю укладання українсько-шведського союзу і воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи та 300-літтю Конституції Пилипа Орлика. Світовій спільноті було продемонстровано символи масакри Батурина 1708 р. – ікону «Богоматір з Немовлям», фрагмент розбитого дзвона, обпалені у пожежі гетьманського палацу кахлі.

Джерела та література

Каталог міжнародної виставки «Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)». 2008. Київ: «Такі справи», с. 91-93.

Майстерня музейних проектів Олександра Антонця. 2023. Режим доступу (на 07.06.2023): <https://museum-design.com.ua/about>.

Мироненко, Л. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.* Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. Київ.

Олефіренко, Н. 2008. Відкриття Музею археології Батурина. *Музеї України*, 5/6, с. 18-19.

Рішення Батуринської селищної ради про передачу історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» будівлі Воскресенської церковнопарафіяльної школи 2012. *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., с. 682.

Ярмак, Н. 2008. Велика подяка колегам. *Слово «Гетьманської столиці»*, 2 (9), с. 2.

ШЛЯХИ ЧЕРНІГІВ – СЕДНІВ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

У статті розглядаються основні шляхи X – XIII ст., що з'єднували такі давньоруські міста як Чернігів та Сновськ. На основі літописних, топографічних та археологічних даних вдалося виділити три основні дороги. Перший шлях був водним та пролягав по річках Десні та Снову. Два інші були суходільними.

Ключові слова: шляхи, Чернігів, Сновськ, X–XIII ст.

У давньоруський час Чернігово-Сіверська земля мала дуже розвинену систему міст та невеликих «градів». Найбільшими серед них були Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч та Сновськ. Функціонування таких центрів неможливо уявити без існування розгалуженої мережі шляхів та доріг. По-перше, вона була потрібна для торгівлі, по-друге, – для швидкого пересування та маневрування військ і, по-третє, – для зв'язку з центром князівства у Чернігові. На жаль, письмові джерела, представлені літописами, історико-географічними описами арабських, візантійських та західноєвропейських авторів, зафіксували лише основні шляхи Давньої Русі, такі як шлях «Із Варяг у Греки», «Київ – Булгар» та ін. Регіональні шляхи ними не описувались, а згадки про такі дороги в кращому випадку обмежувались короткими повідомленнями про пересування військ з одного міста в інше. Для відтворення напрямків таких доріг застосовується комплексний підхід до вивчення наявних джерел – письмових, археологічних, топографічно-геологічних та картографічних.

Один із таких шляхів Чернігівської землі пролягав між Черніговом і Сновськом (сучасне смт Седнів). Невелика відстань між літописним центром Сновської тисячі і Черніговом обумовлювала постійний зв'язок між ними будь-якої пори року. Найдревнішими вважаються шляхи по річках, як, наприклад, такий шлях пролягав по р. Снов та р. Десні. Так, мандрівник міг на човні зі Сновська спочатку по р. Снов доплисти за течією до р. Десни до городища XI–XIII ст. «Ляхове место» (район сучасного с. Брусилів) (Пильник 1990, с. 35), а далі по Десні до самого Чернігова. Цей шлях не вимагав великих зусиль, на відміну від зворотного напрямку, і становив приблизно 40–42 км в один бік.

У літописних згадках про Чернігів і Сновськ фігурує й інший суходільний шлях. Перший натяк про нього відноситься до 1068 р., коли чернігівський князь Святослав Ярославич швидким, неочікуваним для половців, маневром перемістив трьохтисячне військо від Чернігова до Сновська, що і вирішило долю битви. Власне шлях тут не згадується, але для переміщення великого війська потрібна була проторена і облаштована дорога. Літописне ж повідомлення під 1234 р. вже чітко вказує на існування такої дороги: «Данило, отож, пішов до Володимира і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшовши до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю (Чернігівську), і взяли багато городів по Десні. Тоді ж узяти вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів і прийшли знову до Чернігова» (Літопис Руський 1989, с. 391).

Літописна згадка Чернігова, Сновська, Сосниці та Хоробора не лише маркує суходільний шлях, що йшов на Новгород-Сіверський і далі у в'ятичі, а й вказує на визначне місце Сновська на цьому

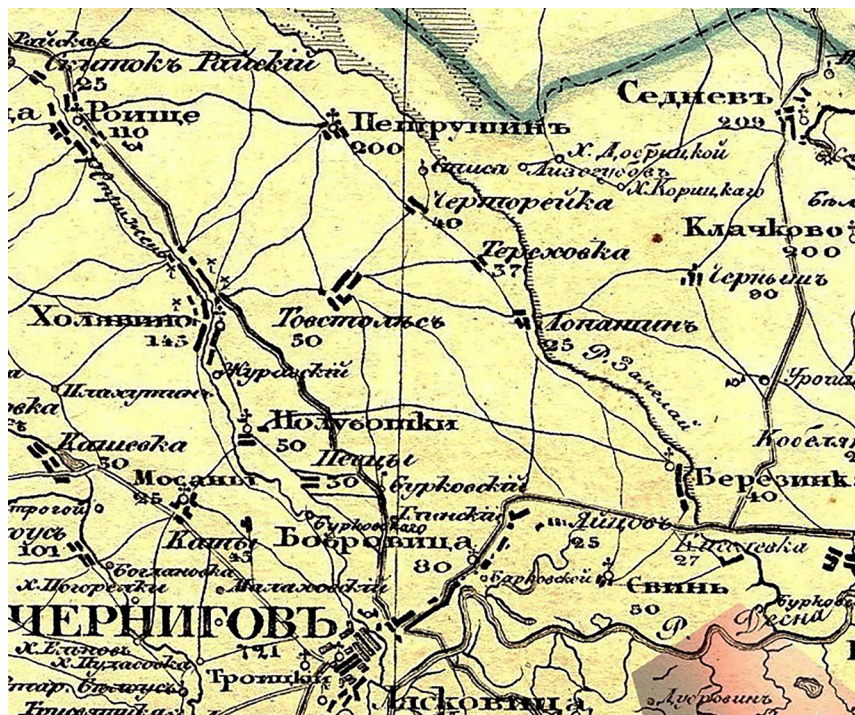


Рис. 1. Розташування поселень та доріг на карті XVIII ст.

шляху. Проте, окрім факту існування цієї дороги, літопис не надає жодної інформації. Для вирішення цього питання слід, як вже зазначалось, звернутись до комплексного вивчення джерел.

Сучасна дорога Чернігів–Сенів не є найкоротшою. Вірогідно, в давньоруський час такі важливі міста як Сновськ та Чернігів з'єднувалися не одним, а кількома шляхами. Це дозволяло дістатись до міст протягом всього року та за будь-яких природних умов.

Реконструкцію ймовірного стародавнього шляху слід починати від укріплень чернігівського Передгороддя, дорога від якого проходила вздовж курганного могильника на «старому кладовищі в Берізках» у північно-східному напрямку. Вже у топографії самого курганного могильника – у його витягнутих обрисах – помітна причетність до напрямку давнього шляху, що йшов з міста. Перший з курганів зберігся в межах укріпленої частини Передгороддя, серединою групи слід вважати кургани на території кладовища, а найдаліші з північного краю кургани зафіксовані в районі школи № 5. По краю тераси р. Стрижень дорога доходила до городища в ур. Ялівщина (Коваленко, Скороход, Терещенко 2009, с. 165-166) і далі через поселення Олександрівка (район сучасного військового аеродрому) по вододілу – до с. Товстоліс. О. В. Шекуном біля цього села було розкопано курган, який містив поховання X ст. (Шекун, Сита 2011, с. 52). Такі поховання належали елітному прошарку давньоруського суспільства. Могильник та розташоване поряд поселення X–XIII ст. дозволяють впевнено маркувати існування дороги у цьому місці. Окремо зазначимо, що і сучасна дорога проходить поряд із курганним могильником у тому ж напрямку. Далі вона повертала на схід до р. Замглай, в район зараз вже не існуючого с. Лопатин. Саме в Лопатині на картах XVIII – кінця XIX ст. позначено брід через р. Замглай. Поряд із бродом знаходилося поселення, культурні шари якого відносяться до XI – XIII ст. Після переправи через р. Замглай дорога пряму-



Рис. 2. Ймовірні напрямки давньоруських шляхів Чернігів – Седнів

вала на північний схід до поселення Вербівщина біля сучасного с. Черниш (Пильник 1990, с. 35). Сама дорога на цьому відтинку шляху могла проходити лише по природному підвищенню серед заболоченої території. Від Черниша дорога прямувала до Сновська. На південній околиці Седнева і сьогодні височать залишки великих курганів, подібних до тих, що на «старому кладовищі в Берізках» на околиці Чернігова.

Загальна довжина реконструйованого шляху складає 24–25 км:

Чернігів – Товстоліс – 7,5 км;

Товстоліс – Лопатин – 5,5 км;

Лопатин – Черниш – 7,0 км;

Черниш – Седнів – 4,0 км.

Переправа через р. Замглай та прохід по невеликому підвищенню біля с. Черниш весною вимагало значних зусиль. Тому існував довший, але менш залежний від природних умов шлях – уздовж краю тераси р. Десни. Розпочинався він від Погорілих воріт Дитинця Чернігова, проходив територією Окольного міста, повертаючи на Застриження (приблизно в районі сучасного Красного мосту). Вийшовши з Передгороддя, укріплення якого, на думку дослідників, виникли не раніше XII ст. (Коваленко 1988, с. 31), дорога проходила по краю тераси через розташоване майже впритул до Передгороддя поселення Кордівка, котре далі на схід переходило у поселення Стадіон (Шекун, Веремейчик 1988, с. 97). Через невеликий розрив культурний шар давньоруського часу з'являється на території сучасної військової частини. З цієї ділянки культурного шару дослідники пов'язують існування літописного Гуричева (Коваленко 1990, с. 205). Далі на схід по краю тераси культурний шар давньоруського часу фіксується на кладовищі Бобровиці (Шекун, Вер-

мейчик 1988, с. 97). Першою невеликою перешкодою на цьому шляху було гирло Яцевського рівчака, але слід зауважити, що ширина його русла становить всього близько 20 м, а водотік є лише навесні та під час злив. Наступна пам'ятка – Яцевська гора розташована між двома рівчакми і могла знаходитися біля дороги, а не безпосередньо на ній. Її стратегічне розташування та природні умови дозволяли тримати у цій найвищій точці місцевості малочисельну сторожу, яка постійно спостерігала за дорогою, а в разі потреби могла попередити про наближення військової загрози до Чернігова. Після Яцевської гори дорога розгалужувалася: перший напрямок – на сучасне с. Вознесенське (колишнє с. Свинь), де знаходилася Свинська переправа на лівий бік р. Десни; другий – на поселення Киселівка у бік Сновська (Шекун, Веремейчик 1988, с. 97). Сторожа, яка знаходилася на Яцевій горі, скоріше за все, була розселена у найближчій окрузі. Так, на поселенні Березанка, розташованому за 3,3 км від Яцевської гори, розкопками О. М. Веремейчик досліджені поховання ковуїв, які були на службі у чернігівських князів (Веремейчик, Коваленко 1992, с. 66-72). Розташування загонів чернігівських ковуїв на території князівства вказує, що їх поселення виникають біля місць проходження шляхів, що вели до столиці князівства (Ситий 2010, с. 42-43). Виявлені поховання та знайдені на поселенні деталі спорядження вершника дозволяють впевнено проводити шлях на Сновськ поряд із поселенням Березанка.

Ще однією перешкодою на цій дорозі було русло р. Замглай. Слід зазначити, що ближче до її гирла вода величезного болота Замглай прорізала лише вузьке заглиблення з досить високими берегами. В районі сучасного с. Киселівка виявлено поселення Заплава, де фіксуються матеріали XII – XIII ст. (Шекун, Веремейчик 1988, с. 98). В окрузі Сновська, з півдня від нього, в околицях с. Клочків (мікротопоніміка якого зберігає пам'ять про ковуїв у вигляді топоніму Колчев), виявлені два давньоруські поселення.

Отже, дорога, перетнувши русло р. Замглай, виходила на край тераси р. Снов і вздовж неї підходила до укріплень Сновська. Дорога проходила повз городище в ур. Орешня та давньоруське поселення, розташоване на місці більш раннього посаду. Загальна довжина цього реконструйованого шляху складає 27–28 км:

Дитинець Чернігова – Гуричев – 3,8 км;
Гуричев – Яцева гора – 3,6 км;
Яцева гора – поселення Киселівка – 4,5 км;
Киселівка – Клочків – 12,7 км;
Клочків – Сновськ – 3,6 км.

Усі наведені відстані вкладаються в норму одноденного пішого переходу, що в давньоруський час коливався від 25 до 45 км (Моця 2010, с. 30-42).

Шлях на Сновськ мав продовження у східному напрямку на Новгород-Сіверський і витoki р. Десни, а також на північ уздовж краю тераси р. Снов – до території радимичів та сіверян. Після підкорення останніх – до дружинного табору біля с. Левенка та літописних Синіна Мосту та Стародуба.

Щодо часу виникнення першого суходільного шляху, то можна припустити, що його формування розпочалося у X ст., а в XI ст. він вже активно використовувався. Проіснував цей шлях, судячи з картографічних матеріалів, до кінця XIX ст., хоча з кінця XVIII ст. він відігравав другорядно-допоміжну роль у зв'язку з існуванням сучасної дороги Чернігів – Седнів. Другий шлях, ймовірно, формувалася синхронно першому.

Таким чином, розглянуті три дороги Чернігів – Сновськ являли собою лише невелику частку шляхів, що з'єднували різні землі Давньоруської держави. Розташування Сновська саме на пере-

хресті шляхів сприяло тому, що він вже в X ст. мав значну заселену територію та складну забудову. Перша згадка про Сновськ під час військових дій 1068 р. вказує на важливе місце, яке він займав в обороні Чернігова і території навколо нього, названої у XII ст. в Іпатіївському літописі «всією жизню чернігівських князів».

Джерела та література

- Веремейчик, О. М., Коваленко, В. П. 1992. Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова. *Чернігівська старовина*. Чернігів, с. 66-72.
- Коваленко, В. П. 1990. Гуричев. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник*. Київ, с. 205.
- Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Чернігів, с. 31.
- Коваленко, В. П., Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2009. Розвідкові дослідження на городищі Ялівщина в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр.*, с. 165-166.
- Літопис Руський*. 1989. Київ.
- Моця, О. П. 2010. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях». *Археологія*, 2, с. 30-42.
- Пильник, А. Г. 1990. Правобережне Поснов'я в X–XIII ст. *Минуле Сосниць та її околиць*, с. 31-35.
- Ситий, Ю. 2010. Формування системи оборони території Чернігівського князівства у XI–XII ст. *Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини*. Київ, с. 42-43.
- Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Чернігів, с. 97-98.
- Шекун, О. В., Сита, Л. Ф. 2011. Дослідження давньоруських курганів експедицією Чернігівського історичного музею у 1970-х – 1980-х роках. *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*, 13, с. 48-59.

ПОСЕЛЕНСЬКИЙ КОМПЛЕКС «ТРИФОНОВЩИНА» У СЕДНЕВІ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИЦАРСЬКИХ ЗАМКІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

В публікації звертається увага на комплекс пам'яток на території урочища Трифоновщина у Седневі. Вказано на її унікальність та запропоновано нове бачення окремих складових цього комплексу.

Ключові слова: Седнів, городище, посад, пам'ятки традиції *motte and bailey*, XIV–XV ст.

Масштабні розкопки Юрія Ситого у Чернігові, Батурині, Шестовиці та багатьох інших пунктах загальновідомі. Не менший інтерес являють його розвідкові роботи на території Задесення. Великий досвід польових робіт виробив у дослідника наукове чуття на нові пам'ятки не тільки у кількісному плані, але і у якісному.

Роботи ювіляра автору дуже імпонують, оскільки середньовічний період є об'єктом і його вподобань, а Чернігово-Сіверщина розміщена у схожих фізико-географічних умовах і у пізньому середньовіччі мала багато схожих рис історичного розвитку з Волинню. І саме з групою нових пам'яток, нещодавно виділених на Волині, пов'язане одне із відкриттів, зроблених групою дослідників, до якої входить Ю. М. Ситий, у Седневі в ур. Трифоновщина.

Там була досліджена нова пам'ятка, яка, очевидно, стане еталонною – невелике вузько датоване городище, виявлене В. В. Мултанен та А. А. Мултанен у 1993 р. Польові роботи на пам'ятці проводились у 2015, 2017–2018 рр. О. П. Моцею, В. М. Скороходом, Л. Ф. Ситою, Ю. М. Ситим та О. В. Терещенком.

Пам'ятка «розташована у південно-східній частині селища, за 100 м від краю правобережної тераси (висота 20 м) р. Снов, на стріліці мису, утвореного ярами урочища Трифоновщина. Із західного боку городище відрізане ровом, шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м, та валом, висотою до 1,5 м (із західного боку майданчика). Майданчик городища має підтрикутну в плані форму. З напільного (західного) боку валу посередині його довжини, з дна рову на північний схід простежується пандус довжиною до 30 м» (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 125).

На окремому рисунку подано план городища, посаду, що прилягає до нього, та навколишньої території (Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1). На цьому плані на південний схід від посаду городища нанесений «курган», про який мова піде нижче.

Зважаючи на наявність кількох добре морфологічно виражених складових частин, виправданим буде розгляд пам'ятки в ур. Трифоновщина не просто як городища, а як поселенського комплексу (рис. 1).

Датування знахідок з цього комплексу вказує на, принаймні, два періоди його заселення: наприкінці X – на початку XI ст., коли тут розміщувалась невелика садиба, укріплена дерев'яним частоколом, та у XIV–XV ст. період функціонування на цьому місці городища (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 131). При цьому дослідники точніше визначають час спорудження укріплень городища кінцем XIV ст., а його загибелі у пожежі – першою половиною XV ст. (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 137). Вже сам факт такого вузького датування городища у зоні литовської експансії у північній частині території України становить неабиякий інтерес. Тим більше, що цей період прийнято вважати «темними віками» у її історії.

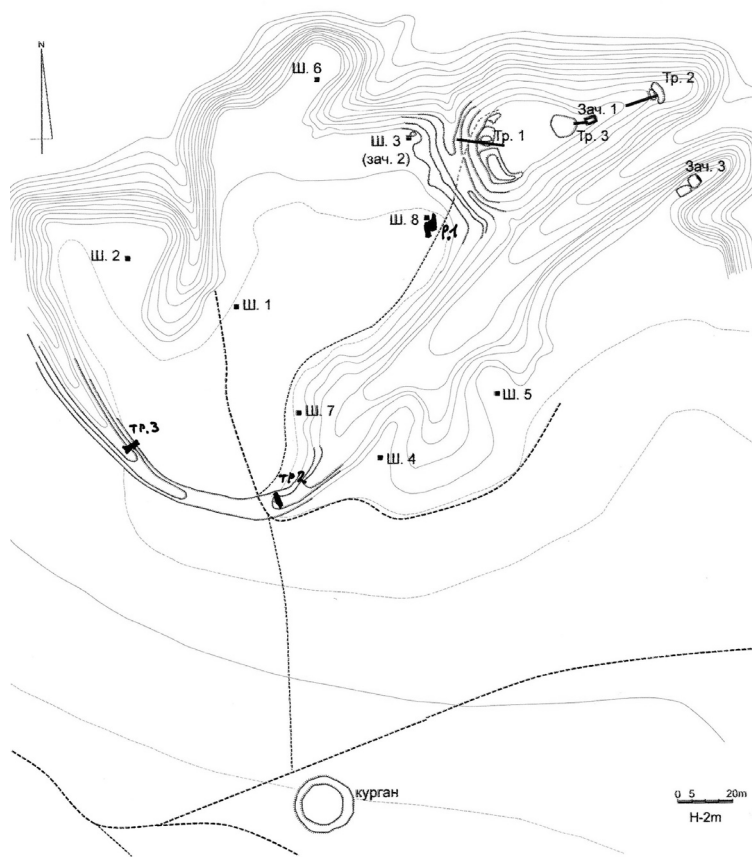


Рис. 1. Поселенський комплекс в урочищі Трифоновщина (за: Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1)

Окреслення часу існування городища за археологічними джерелами дозволило дослідникам використати писемні повідомлення, зокрема «Список городов, дальних и ближних» (1375–1382 рр.) та «Список міст Свидригайла» (1432 р.), де згаданий Сновськ, а також писемні повідомлення від 1621 р., де на території сучасного Седнева згадано 2 слободи (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 125).

Таке співставлення дало змогу суттєво уточнити історичну топографію Седнева впродовж XIII–XVII ст. У цей час один із міських осередків локалізувався, вірогідно, навколо городища в ур. Трифоновщина, і тут же розмішувалась одна зі слобод, згадана у 1621 р.

Багато у чому унікальність цього поселенського комплексу очевидна вже нині. Особливої уваги заслуговує відносно вузьке датування городища XIV – початком XV ст. та характер знахідок на ньому. Останні вказують на заможність та військовий характер занять його мешканців.

Так, на території городища знайдено металеві пластини із заклепками та кольчужне кільце від захисного спорядження воїна, арбалетний болт, свинцеву кулю, фрагменти прикрас з кольорового металу, кілька посріблених півсферичних прикрас, вірогідно від кінського спорядження. Про відносно високий майновий стан частини мешканців городища свідчать знахідки двох монет: денарія з «колюмною» та «зі списом» кінця XIV ст. та золотординської денге хана Тимур-Кутлука, відкарбованої у Криму у 1393–1394 рр. (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 128-134).

Вже при першому погляді на це пізньосередньовічне городище звертають на себе увагу незначні розміри його укріпленої площі, що не характерно для цього періоду. Дослідники відзначили, що його оборонний вал з напільного боку насипався на схилі крутизною не менше 30 градусів (Сита, Ситий 2018, с. 100). Складається враження, що будівельники городища одночасно вирішували дві задачі: максимально скоротити периметр укріплення та надати фасу його валу максимальної крутизни.

На схемі нівелювання поверхні городища та рівня материка у розкопах добре видно значну потужність культурного шару на майданчику городища (Сита, Ситий 2018, рис. 6). Надзвичайно детальна фіксація вертикальної стратиграфії у ході археологічних досліджень дозволяє говорити про культурний шар потужністю близько 1,0 м.

За умови вузького датування пам'ятки та відсутності свідчень про інтенсивну господарську діяльність на внутрішньому майданчику така стратиграфічна ситуація могла, принаймні, частково скластись внаслідок цілеспрямованого підсипання його поверхні. Звичайно, такі підсипки могли формуватись внаслідок насипання валів з напільної сторони та на стрілці мису. Однак не виключено, що підсипалась уся площа захищеного мису з метою надання його природним схилам іще більшої стрімкості.

На території історичного Сновська – Седнева було три укріплені осередки: Коронний Замок, Орешня і Трифоновщина. У другій половині XIII ст. наявність кількох городищ у межах одного населеного пункту не було чимось винятковим. Таку ситуацію ми бачимо у Болохівських містах, зокрема у Звягелі і Городську, коли неподалік від міських центрів функціонували менші укріплення, вірогідно, місця проживання бояр, місцевих управлінців. Аналогії можна знайти і у частковій укріпленості посадів багатьох синхронних городищ східної частини Волині.

Такі городища були відносно великими, містили чіткі сліди ремісничого виробництва, там знайдені коштовні речі (Звіздецький 2008, с. 91-92; Іванченко 2015, с. 77-81).

Городище Трифоновщина було зовсім невеликим, зі слабкими слідами ремісничого виробництва, натомість із досить багатою матеріальною культурою військового спрямування. Такий характер пам'ятки зближує його із класичним європейським лицарським замком. І це не дивно, зважаючи на час його функціонування – входження Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського.

Дослідники не обмежилися розкопками власне городища, укріпленого земляним валом, а розглядають його як частину комплексу, що включав і посад, охоплений природними схилами глибоких ярів та зафіксованими слідами тимчасових дерев'яних фортифікацій. Встановлено, що посад був заселений у XIV–XV ст. Тут також трапились цінні знахідки, які можна пов'язати з воїнським спорядженням. Це дві залізні шпори, пряжка від підпруги, свинцева куля, а також пряме свідчення заможності частини мешканців посаду – празький гріш Кала I (1346–1378 pp.) (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 135, 137, рис. 13).

Всі ці результати досліджень дуже важливі, оскільки дають уяву про новий тип городища, що з'явився на Чернігово-Сіверщині у XIV ст. Воно було невеликим за площею та мало добре інженерно облаштований (підсипаний?) майданчик. Матеріальна культура такої пам'ятки вирізнялась відносним багатством та військовою орієнтацією при певних ознаках ремісничого виробництва. Ці риси, зважаючи на нещодавнє входження регіону до складу Великого князівства Литовського, можуть вказувати на інтерпретацію городища в ур. Трифоновщина як раннього лицарського замку європейського вигляду. Принаймні, автор не вбачає суттєвих заперечень такому висновку.

Але основним аргументом на користь наведеної вище інтерпретації городища в ур. Трифоновщина є наявність на території поселенського комплексу об'єкта, який має всі морфологічні ознаки класичного західноєвропейського укріплення типу «Motte».



Рис. 2. Плаский курган. Вигляд із заходу (за: Скороход та ін. 2020, рис. 82)

Цей об'єкт під назвою «курган» був нанесений на плані археологічної пам'ятки в урочищі Трифоновщина, показаної у підсумовуючій публікації (Моця, Скороход, Сита 2021, рис. 1). З плану видно, що «курган» розміщений за 100 м на південь від посаду.

Характеристика цієї пам'ятки (рис. 2), означеної як «Копаний курган», подається у відповідному томі Зводу пам'яток історії та культури України. Там сказано наступне: «*Курган копаний (археол.). У південно-східній частині селища, в урочищі Орешня. Відомий за матеріалами Д. Самоквасова 1874, 1886, М. Бранденбурга 1888 і 1992. Насип (вис. 2 м, діам. 22 м) має форму зрізаного*



Рис. 3. Ю. М. Ситий на фоні Плаского (Копаного) кургану. Вигляд з півночі. Фото автора



Рис. 4. Реконструкція зовнішнього вигляду «Motte» у час його функціонування як лицарського замку

конуса. Оточений ровиком. Поверхня щільно задернована. Розкопки не проводились» (Мултанен 2015, с. 115).

У науковому звіті про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р. В. М. Скороход, Ю. М. Ситий, С. О. Сорокін, О. В. Терещенко подають інформацію про обстеження частково пошкодженого «Плаского кургану», додаючи фото загального вигляду пам'ятки із заходу та пошкодженої його північно-східної поли (Скороход та ін. 2020; рис. 82, 83).

Саме Ю. М. Ситий звернув увагу автора на цей цікавий і нетиповий для Лівобережжя України об'єкт (рис. 3). Він же повідомив про існування народних переказів (які нині інколи іменуються історичною традицією – *С. П.*) про походження такої незвичної форми «кургану». За народними уявленнями, вершина цього насипу була розсунута для розміщення на ньому вітряного млина. При цьому слід мати на увазі, що місцева людність добре орієнтувалась у морфологічних ознаках курганного насипу, оскільки навколо Седнева було кілька курганних могильників.

Не заперечуючи проти можливої інтерпретації цього насипу як поховальної споруди (кургану), автор наголошує на його надзвичайній морфологічній схожості з широко відомими у Європі пам'ятками традиції *motte and bailey*.

За своїм плануванням такі об'єкти схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає у розмірах (в цілому давньоруські городища значно більші) та функціях (подібні європейські пам'ятки були помешканнями одного феодала). Для таких укріплень характерна наявність земляного насипного пагорба «Motte», який, будучи специфічною формою укріплення у період функціонування пам'ятки, у багатьох випадках добре зберігся до нашого часу і легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

Поширення укріплень типу *motte and bailey* у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом по-

ширились на всій півночі континенту, а після норманського завоювання у XI ст. почали масово споруджуватись і в Англії. Головним достоїнством таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

«Motte» – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда (рис. 4). У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їхній оборонній системі. До певної міри, він разом з дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд із насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – *bailey*, тобто двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувались господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їхні будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювались, як-правило, із збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому загальне первинне планування укріплень типу *motte and bailey* у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Подібні укріплення достатньо широко відомі на території Польщі, особливо у її західних регіонах (Marcinsak-Kaizer 2011; Nowakowski 2017). Впродовж останніх десятиліть вони були виявлені і досліджувались автором на Волині (Панишко 2016, с. 61-70; Panishko 2018, р. 183-193). Висловлені автором припущення щодо віднесення окремих об'єктів до цієї категорії пам'яток, зокрема Малого городища у Буську, підтвердились у ході стаціонарних археологічних досліджень (Стеблій, Довгань 2022, с. 213-227). Репрезентативним прикладом археологічного дослідження подібних пам'яток стали розкопки на Гірці у Холмі з подальшою інтерпретацією цієї пам'ятки як одного із перших лицарських замків на Русі, спорудженого Данилом Романовичем (Dzieńkowski 2019).

Розглядаючи питання датування вірогідного «Motte» в урочищі Трифоновщина, слід мати на увазі суто європейське походження цього типу укріплень як лицарського замку. Традиція насипання автономного укріплення на місці феодальної садиби могла проявитись уже на етапі укріплення дослідженого невеликого городища, що знайшло відображення у формуванні там потужного культурного шару (вірогідної, підсипки?).

Звичайно, останнє слово у віднесенні Плаского (Копаного) кургану до категорії «Motte» залишається за археологією. Потрібно дослідити конструкцію насипу. Не виключено, що тут дійсно представлений курганный насип давньоруського часу з розсунутою у литовський період вершиною, що мало б залишити сліди у стратиграфії насипу. Але головним завданням майбутніх розкопок є встановлення наявності на його майданчику слідів споруди та її інтерпретація.

Спорудження «Motte» на території Чернігово-Сіверщини було найбільш вірогідним у час її входження до складу європейського державного утворення. Таким, швидше за все, було Велике князівство Литовське, до складу якого досліджуваний регіон входив з XIV ст. по 1503 р. Саме у цей період укріплення традиції «Motte» активно споруджуються на Волині.

Впродовж 1503–1618 рр., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Московського князівства та царства, спорудження тут подібних об'єктів уявляється малоімовірним. Хоча прямий стосунок регіону до подій російської Смути і не виключає таку можливість повністю.

У 1618 р. Чернігово-Сіверщина повернулась до складу зовсім іншої держави (Корони у складі Речі Посполитої), аніж вона вийшла у 1503 р. (Великого князівства Литовського). За це століття традиції замкового та садибного будівництва у східній частині Європи дуже змінились.

Однак і у XVII ст. можливе пряме перенесення традицій влаштування подібних укріплень. Наприклад, за діяльності на території Чернігово-Сіверщини Адама Киселя, який був вихідцем з Волині. Тим більше, що зовсім неподалік від Седнева, на р. Десні, за 14 км розміщене одне з локових ним поселень – Киселівка.

Проблема появи на території Чернігово-Сіверщини місцевого лицарства виглядає досить складною. Писемні джерела слабо відображають початкові етапи цього процесу. Посилання на типову лицарську зброю та спорядження вимагають обережності, оскільки це категорія мобільних знахідок, які могли мати немісцеве походження. Безперечним аргументом на користь появи місцевого (у територіальному розумінні) лицарства виглядає будівництво ними укріплених дворів (замків) у межах своїх володінь.

Говорячи про внесок Юрія Ситого у вивчення лицарської садибної культури на території Чернігово-Сіверщини, не можна обійти увагою його невелику, але ємкісну роботу про середньовічний донжон Любецького замку. У ній він вказав на литовське походження башти, дослідженої у розкопі Х, та найбільш показових знахідок з цього об'єкта, горщикоподібних кахлів (Ситий 2012, с. 73-79). Хоча датування цієї вежі потребує уточнення, все ж її наявність прямо вказує на західні впливи на вигляд феодальних садиб Чернігово-Сіверщини у пізньому середньовіччі.

Дослідження городища в урочищі Трифоновщина та Плаского (Копаного) кургану поблизу нього дозволить не тільки уточнити історичну топографію Седнева, але і, можливо, започаткувати дослідження лицарських замків європейського вигляду на території Чернігово-Сіверщини.

Джерела та література

- Звіздецький, Б. А. 2008. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ: ІА НАНУ.
- Іванченко, Л. І. 2015. Прикраси з розкопок літописного Возв'язля. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 77-81.
- Моця, О. П., Скороход, В. М., Сита, Л. Ф. 2021. Археологічна пам'ятка післямонгольського періоду на околиці Седнева. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 125-139.
- Мултанен, В. 2015. Курган копаний. В: Ілляшенко, Е., Коваленко, О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область*. 1: Чернігівський район. Чернігів: Десна Поліграф, с. 115.
- Панишко, С. Д. 2016. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів*. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 61-70.
- Ситий, Ю. М. 2012. Донжон як складова укріплень середньовічних замків (на прикладі археологічних матеріалів Любечча). *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя*: 36. наук. пр. Умань, с. 73-79.
- Сита, Л., Ситий, Ю. 2018. Городище литовського часу у смт Седнів. *Подесення в контексті європейської історичної і природної спадщини*, 1, с. 106-119.
- Скороход, В. М., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2020/б.н.
- Стеблій, Н., Довгань, П. 2022. Дерев'яна житлова вежа зі стіжкового городища у Буську. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 5. Львів: Простір-М, с. 213-227.
- Dziękowski, T. 2019. Chronologia i związki przestrzenne chełmskiej rezydencji. In: Buko, A. (red.). *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*. Warszawa, s. 121-128.
- Marcinsak-Kaizer, A. 2011. *Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*. Lodz.
- Nowakowski, D. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: IAE PAN.
- Panishko, S. 2018. Hillforts: The Traditions of «Mottes» in the Territory of the Volyn Land in the Lithuanian Period. *Architjlogia Lituana*, 19, pp. 183-193.

**АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО (надходження із досліджень 1990–1995 рр.)**

Археологічна група зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського почала формуватися практично одразу після відкриття музею у листопаді 1896 р. Поодинокі знахідки та цілі колекції передавалися місцевими археологами-аматорами і професійними дослідниками старовини. Їхня географія не обмежувалася лише Чернігівською губернією (Черненко 2007).

Участь музейних співробітників в археологічних дослідженнях, а також організація та проведення ними самостійних експедицій, дозволили поповнювати археологічні колекції як у 1920-х роках (Сита, Мудрицька 2023), так і у 1940–1950-х роках (Мудрицька, Черненко 2002, с. 42-45). Проте найбільше надходжень пов'язані зі створенням у музеї сектору охорони та вивчення археологічних пам'яток (Ясниська 2002, с. 32-42).

Після часткової реорганізації, з 5 листопада 1989 р.¹ на базі госпрозрахункової групи сектору археології музею почала функціонувати установа, яка займалася дослідженнями археологічних пам'яток у зонах забудови Чернігівської області – Чернігівський обласний археологічний центр при Чернігівській обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, який у зв'язку з реорганізацією системи створення та функціонування госпрозрахункових археологічних підприємств на території України саморозпустився в квітні 1993 р.

Співробітники Чернігівського обласного археологічного центру (24 особи) стали співзасновниками нової організації – Товариства з обмеженою відповідальністю «Науково-виробниче підприємство «Археологічний центр Лівобережжя» (zareestrowane 19.04.1993). Останній припинив свою активну діяльність наприкінці 1990-х рр.

Співробітники новоутворених установ здійснювали археологічні дослідження на території Чернігова, Прилук (1990 р.), Любеча (1989–1990 рр.), Остра (1989 р.), городища біля с. Радичів Новгород-Сіверського (кол. Коропського) району (1991–1992 рр.), на поселенні перших століть нашої ери біля с. Гребля Чернігівського (кол. Менського) району (1990–1992 рр.), на поселенні Шумлай біля с. Хмільниця Чернігівського району (1991 р.), в м. Чигирині Черкаської області (1992 р.) та на інших археологічних пам'ятках в основному на території Чернігівської області.

Обидві установи у своїй структурі мали відділ реставраційно-фондової роботи. Здобуті під час розкопок матеріали оброблялися і зберігалися в Центрі. Проте, три переїзди протягом невеликого проміжку часу, негативно позначилися на збереженні колекцій. Деякі з них, на жаль, були частково втрачені.

У 1989–1991 рр. досить інтенсивно досліджувалася територія так званого Верхнього Замку або Цитаделі Чернігівського Дитинця (Валу). Так, у 1989 р. на східному схилі Цитаделі під керівництвом В. П. Коваленка та П. М. Гребеня було досліджено рештки оборонних споруд другої половини IX–XIII ст., а саме трьох різночасових бойових веж та фундаменти невеликого безстовпного одноапсидного храму першої половини XII ст., який загинув у середині XIII ст. (Гребень, Ковален-

¹ 1989 рік був «перехідним»: польові дослідження здійснювали співробітники госпрозрахункової групи сектору археології Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, а камеральну обробку матеріалів та підготовку звітів – співробітники Чернігівського обласного археологічного центру.

ко 1993, с. 13-24). На думку І. М. Ігнатенка, використана при спорудженні храму цегла може бути віднесена до другої половини XII ст. (Ігнатенко 2012, с. 39). О. Є. Черненко та Т. Г. Новик взагалі відносять церкву «до кола пам'яток часу становлення архітектури Великого князівства Литовського» та датують її будівництво останньою чвертю XIV ст. (1380 р.?) (Пам'ятки монументальної 2019, с. 41; Черненко, Новик 2021, с. 176). О. Є. Черненко та Т. Г. Новик взагалі відносять церкву «до кола пам'яток часу становлення архітектури Великого князівства Литовського» та датують її будівництво останньою чвертю XIV ст. (1380 р.?) (Пам'ятки монументальної 2019, с. 41; Черненко, Новик 2021, с. 176).

Церква значною мірою відрізняється від інших чернігівських храмів та й більшості давньоруських взагалі передусім своїм розташуванням. Вона, як і вежі, була врізана безпосередньо в систему валів Цитаделі (Гребень, Коваленко 1993, с. 23).

О. С. Шугалій висловив іншу точку зору та відносить вежі до баштових споруд. Він зазначає, що у розкопі не фіксувалися залишки клітей та городень, які могли б утворювати із вежами суцільну лінію оборони. Саме цей факт, на його думку, може свідчити про розташування конструкцій у середині укріплень Цитаделі (Шугалій 2023, с. 26-27).

Під час розкопок 1990–1991 рр. (В. П. Коваленко, І. М. Ігнатенко) на Цитаделі були виявлені сліди засипаних землею дерев'яних клітей, з яких складався вал (Ігнатенко 1995, с. 61-67). В південно-західній частині Верхнього Замку наприкінці XII – на початку XIII ст. була споруджена велика дерев'яна будівля, підлога якої спиралася на стовпи з уламків плінфи (Ігнатенко 2012, с. 39; Ясниська 2007, с. 407).

Біля підніжжя Цитаделі археологічними розкопками була розкрита ділянка площею 73 м², на якій досліджена низка об'єктів XIII–XIV ст. Давні споруди розмішувались, певно, уздовж Замкової вулиці, що поєднувала браму Верхнього Замку з в'їздом на дитинець, про що свідчить збіг орієнтації об'єктів XIII–XIV ст. з орієнтацією будівель XVII–XVIII ст., збережених донині, виявлених археологічно та зображених на планах фортеці XVIII ст. (Ігнатенко, Василенко 1995, с. 68-74).

У 1990 р. в південно-західній частині дитинця проводились розвідувальні археологічні роботи з метою визначення місцезнаходження давніх Любецьких воріт. У результаті проведених досліджень місцезнаходження воріт не було встановлено, але вдалося дослідити залишки фундаментів кількох споруд Борисоглібського монастиря XVII–XVIII ст.: чернечих келій та комор монастиря, а також галереї, яка примикала до них з південного сходу (Гребень 1992, с. 67-69).

Також продовжувалося інтенсивне дослідження території посаду: розкопки на проспектах Миру (кол. вул. Леніна), 10-А, 35-Б та 44, Перемоги (кол. Жовтневої революції), 133, вул. Гончій (кол. Горького), 15, 31 та 40; Князя Чорного (кол. Пролетарська), 7; Княжій (кол. Кирпоноса), 7; Магістратська (кол. Куйбишева), 4, 13 та 15; Василя Стуса (кол. Чернишевського), 11, 15 та 19; П'ятницькій, 4; Мстиславській (кол. Фрунзе), 34, 47 та 49; Ремісничій (кол. Комсомольська), 27; Хлібопекарській (кол. Воровського), 22; Воздвиженській (кол. Родимцева), 16; Коцюбинського, 52 та 81-А, на Алеї Героїв тощо та некрополя давнього Чернігова: розкопки на вулицях Хлібопекарській (кол. Воровського), 18, 22–30; Ремісничій (кол. Комсомольська), 22; Коцюбинського, 32 та 33.

Площа розкопів становила від 40 до 2700 м², всього за цей час досліджено понад 20 тисяч м² території давнього Чернігова.

Оскільки не всі колекції надійшли до Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, розглянемо деякі археологічні дослідження та найбільш цікаві, з нашого погляду, знахідки.

Рік проведення робіт: травень – липень 1990 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва багатоквартирного житлового будинку. Адреса: вул. Василя Стуса, 11. Досліджена площа: 920 м² Керівники робіт: П. М. Гребень, В. М. Марченко. Колекція: Арх 340-342, Варх 49/9-(1-197).

На зазначеній площі повністю або частково досліджено 5 споруд, 22 ями та залишки 3 курганів. Хронологічно споруди поділяються на 3 групи: перша група – середина – друга половина XI ст. (спор. 4); друга – кінець XI–XII ст. (спор. 1 та 5); третя – XVII–XVIII ст. (спор. 2 та 3).

До найбільш цікавих знахідок давньоруської доби відносяться фрагмент залізного виробу, фрагмент скляного браслета синього кольору з рослинним орнаментом, нанесеним жовтою фарбою, та бронзова пряжка з фрагментом язичка із заліза (рис. 1: 1–3). Остання трапецієподібної форми (3 × 2 (низ) – 2,2 (верх) см) з виступом посередині у верхній частині та з перегородкою у вигляді «метелика» посередині.

Культурний шар та споруди XVII–XVIII ст. представлені керамікою та трьома кахлями (двома цілими формами та одним фрагментом). Останні мають прямокутну неорнаментовану форму та фігурну із зображенням квітки на округло вигнутій назовні поверхні (рис. 1: 7, 8).

Серед речових знахідок цікавість викликають шпора та 2 дзвіночки від кінської збруї, виготовлені у техніці лиття із срібла низької якості з великим включенням бронзи.

Шпора (острога) довжиною 11,7 см виготовлена із заліза у техніці кування та відноситься до коліщаткового типу (рис. 1: 4). Її дуга (ширина між кінцями 8,5 см) плавно вигнута та нагадує літеру «U», пласка. По краям дуги отвори для прикріплення, один з яких із заклепкою. В бік від дуги відходить стрижень (шип) розміром 4,6 × 0,8 × 0,8–1,1 см, до якого прикріплено зубчасте коліщатко діаметром 3,0 см. Посередині дуги, під прямим кутом до стрижня, вгору йде прямокутний виступ з отвором.

Перший дзвіночок (розбитий на 2 частини) висотою 5,8 см та з діаметром губи (нижньої крайки) 5,4 см має голову (корону) з вушком прямокутної форми з овальним отвором, а також нижній поясок. Він по валу орнаментований двома паралельними стрічками з неправильних прямокутників (рис. 1: 5).

Другий дзвіночок (висота – 5,0 см, діаметр губи – 4,7 см) також має голову (корону) з вушком прямокутної форми з округлим отвором та нижній поясок. По валу він має напис: «СЕ · К · Л · ПУРИХЕ · З · МАНАКОВА», а з внутрішньої сторони – «№ 5». Серце (язичок, било) його складається з вуха (серги), стрижня, виготовленого з дроту, та головки (рис. 1: 6). Найімовірніше, напис розшифровується наступним чином: «Се колокол лит в с. Пурихе на заводе Манакова». Аналогічні дзвіночки вироблялись в с. Пуріх Балахнинського повіту Нижньогородської губернії Російської імперії у XIX ст. (Гребень, Марченко 1990).

Рік проведення робіт: липень – серпень 1991 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва багатоквартирного житлового будинку. Адреса: вул. Мстиславська, 47. Досліджена площа: 570 м². Керівники робіт: П. М. Гребень, В. М. Марченко. Колекція: Арх 343-350, Варх 51/11-(1-244).

Загалом повністю або частково досліджено 5 споруд, 26 господарських та майже 60 стовпових ям (Гребень, Марченко 1991).

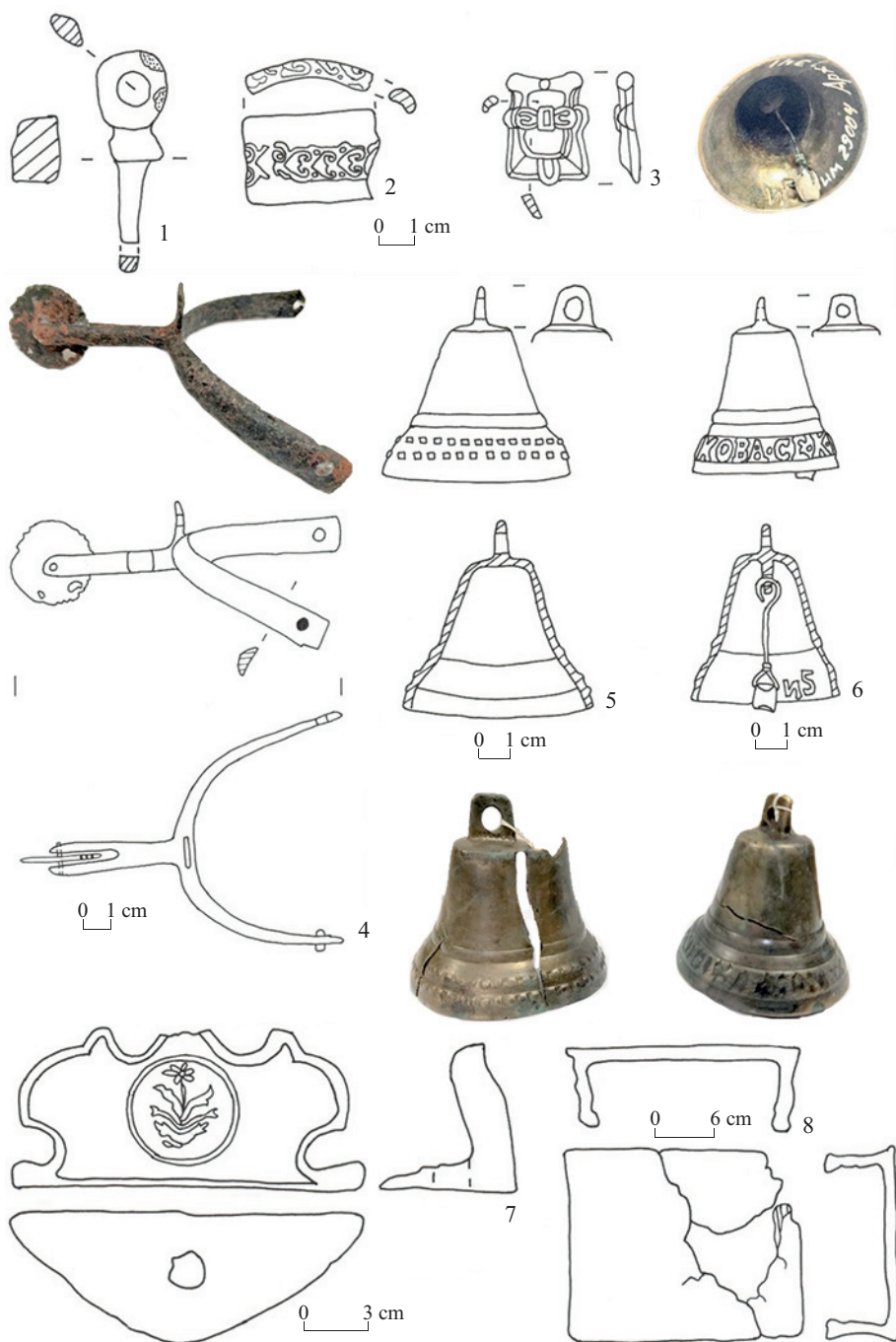


Рис. 1. Знахідки з розкопок по вул. Василя Стуса, 11: 1 – яма 8; 2, 3 – спор. 4; 4–6 – культурний шар; 7, 8 – спор. 3 (1, 4 – залізо; 2 – скло; 3, 5, 6 – кольоровий метал; 7, 8 – глина)

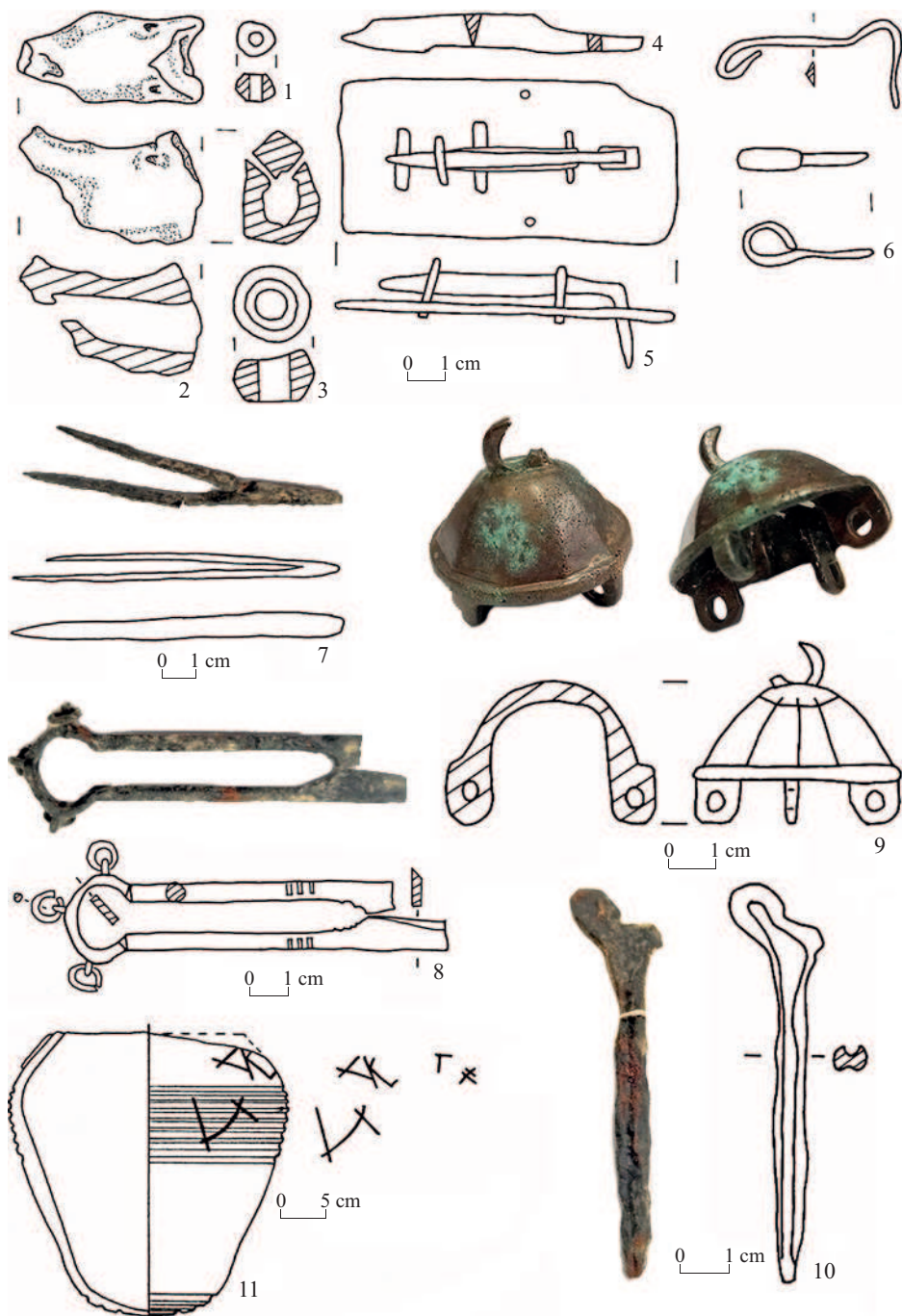


Рис. 2. Знахідки з розкопок по вул. Мстиславській, 47: 1-3 – культурний шар; 4, 11 – спор. 1; 5-10 – спор. 2 (1 – скло; 2, 11 – глина; 3 – шифер; 4, 5, 7, 8, 10 – залізо; 6, 9 – кольоровий метал)

З культурного шару походила кераміка кінця XI – середини XII ст. та XVII–XVIII ст., а також намистина блакитного кольору, пряслице та фрагмент глиняної іграшки (рис. 2: 1–3).

Спор. 1 прямокутної форми ($5,2 \times 4,1$ м) відноситься до жител стовпової конструкції. З північного боку споруди зафіксований вхід до неї, а у її північно-західному куті на рівні долівки досліджені залишки глинобитної печі. В розвалі печі зібрані уламки амфори з графіті (рис. 2: 11). Достовірно відтворити напис неможливо у зв'язку з відсутністю уламка амфори з середньою частиною тексту. Найбільш ймовірно, за аналогією з іншими знахідками амфор з графіті, перший рядок напису являв собою словосполучення «сія корчага» (Гупало 1982, с. 60–61). Вірогідно, фрагменти амфори були вмазані у черинь печі при її побудові.

В заповненні споруди знайдено лезо залізного ножа (рис. 2: 4) та керамічний матеріал кінця XI – першої половини XII ст.

Спор. 2, яка розташована за 1,6 м на захід від спор. 1, досліджена лише частково, оскільки частина її виходить за межі розкопу. Вона складалася з двох частин: котлован її південної частини мав неправильну підквадратну форму $5,3 \times 4,8$ м, а північної – прямокутну форму $3,6 \times 2,0$ м.

В спор. 2 виявлені: шість фрагментів залізного окуття відра, дві залізні скоби, механізм нутряного замка (тип 3 за Б. О. Колчиним – суцільнометалевий замок для скринь та скриньок) (Колчин 1982, с. 161–162, рис. 3), ключка з завісою від скриньки (рис. 2: 5, 6), фрагмент вінця бронзової миски, фрагменти точильних брусків з пісковика, фрагмент шиферного пряслиця, скляна намистина, фрагмент ручки скляної посудини та кераміка першої половини – середини XII ст.

Залізний пінцет складається з двох плоских стрижнів ($9,7 \times 0,7 \times 0,1$ – $0,3$ см та $8,9 \times 0,7 \times 0,1$ – $0,3$ см), з'єднаних між собою у верхній частині, які звужуються до низу (рис. 2: 7).

Ножиці (фрагмент) виготовлені із заліза у техніці кування та паяння, розміри: $10,2 \times 3,3$ см. Вони пружинні, побутові, ручки завершуються напівкруглою верхівкою з трьома кільцями. На зовнішній кромці ручок над лезами три паралельні заглиблені лінії. Різальна кромка лез в перерізі має вигляд неправильного трикутника (рис. 2: 8).

Писало (стило) також виготовлене із заліза у техніці кування, розміри: $8,0 \times 1,5$ см. Воно складається зі стрижня з видолинкою (жолобком) вздовж одного боку, що звужується донизу, та виступом у верхній частині («лопаточка»), частина якого обламана (рис. 2: 10).

Бронзова підвіска для панікадила (рис. 2: 9) відлита у ливарній формі із застосуванням кування та паяння, діаметр її – 4,3 см, висота – 3,6 см. Вона має напівсферичну форму з десятьма згладженими гранями та вушком для підвішування, частина якого зламане. В її нижній частині знаходяться чотири підпрямокутної форми пластини з овальними отворами, призначені для підвішування панікадила.

Із заповнення ями 2, яка стратиграфічно, а, ймовірно, і функціонально пов'язана зі спор. 2, походили окуття відра та його фрагменти, а також вироби з бронзи: заготівка для скроневої підвіски (?), ручка від скриньки, вушко стулки енкалпіона (рис. 3: 1, 2, 4).

Верхня частина бронзового писала ($2,9 \times 1,5 \times 0,3$ – $0,5$ см) виготовлена з тонкої пластини товщиною до 1,0 мм, згорнутої у стрижень. У верхній частині «лопаточка» у вигляді пласкої пластини (рис. 3: 3).

Особливу групу складають вироби зі свинцю, серед яких застібка (дві частини) від обкладинки книги у вигляді меча (кинджала) з отвором посередині (рис. 3: 5). Вона виготовлена у ливарній формі за восковою моделлю із застосуванням пилювання, загальною довжиною 3,5 см: «навершя» товщиною 0,5 см та діаметром 0,9 см; розміри «руків'я» $0,4 \times 0,5 \times 0,5$ см; «гарди» – $0,4 \times 1,1 \times 0,9$ см; «леза» – $2,2 \times 0,8 \times 0,2$ – $0,4$ см. Подібні застібки, тільки з бронзи, знайдені під час розкопок

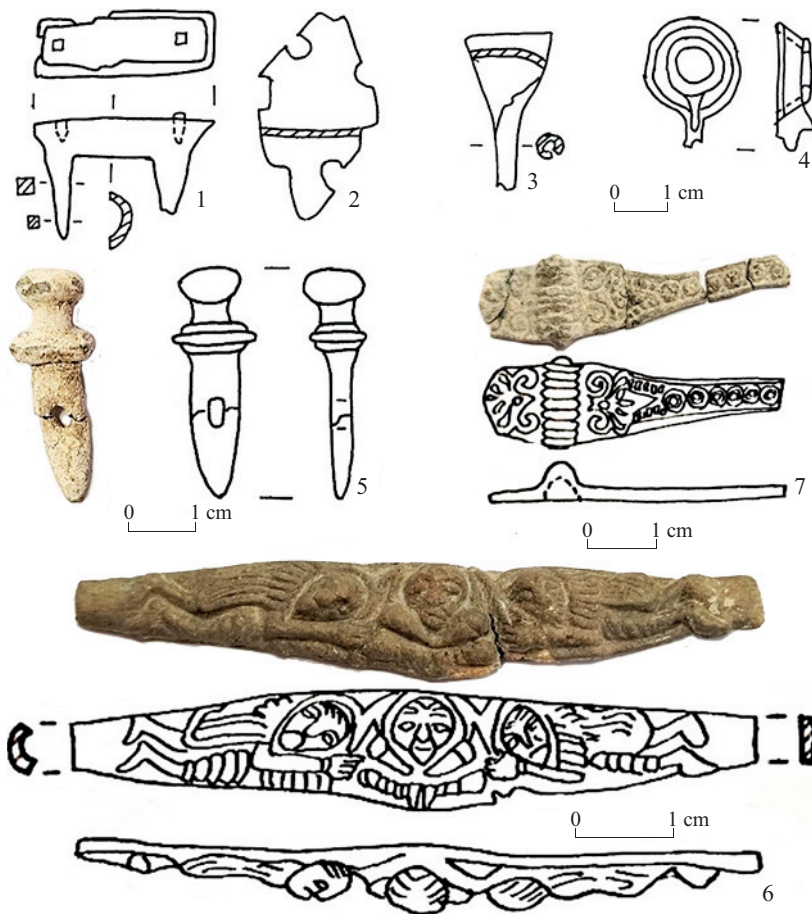


Рис. 3. Знахідки з ями 2 з розкопок по вул. Мстиславській, 47: 1–4 – кольоровий метал; 5–7 – свинець

Д. Мілеєвим Десятинної церкви у 1908–1914 рр. (Церква Богородиці 1996, с. 158-159), на території садиби 36 по вул. Рейтарській у Києві (Сагайдак 1982, с. 92-93) та у культурному шарі розкопу 13 у м. Рязань (Даркевич, Борисевич 1995, с. 149, 240, табл. 12, 9).

Велику зацікавленість викликають дві накладки, одна з яких збереглася фрагментарно і складається з п'яти частин, їх розміри: $1,4 \times 2,0$ см, $0,9 \times 1,2$ см, $0,7 \times 0,5$ см, $0,6 \times 0,5$ см, $0,8 \times 0,4$ см (рис. 3: 7). Вона вилита в односторонній ливарній формі з імітацією ступки посередині. Зображення присутнє лише на зовнішній поверхні, по обидва боки від «ступки» пластина прикрашена комбінацією рослинного орнаменту з геометричним малюнком. Пластина звужується від середини до країв. З іншого боку вона плоска із заглибленням посередині.

Друга пластина виготовлена у ливарній формі за восковою моделлю (?) розміром $7,1 \times 1,2$ см (рис. 3: 6). На її лицьовому боці, на думку В. Г. Пуцка, рельєфно зображено двох ангелів, які підносять образ Спаси. Подібний сюжет відноситься до теми «*Maiestas Domini*» («Спас у силах») або «Спас у славі»), яка має досить багато схем та варіантів, в тому числі пов'язаних із сюжетом Вознесіння – Другого Пришестя, і може датуватися кінцем X – початком XI ст. Дослідник вважає, що накладка або її сюжет може походити із Західної Європи, а саме з Франції. На зворотному боці пластини зображення відсутні (Гребень, Марченко 2019, с. 82).

Початково автори робіт, виходячи з плану спор. 2 та ями 2 і функціональної приналежності речового матеріалу, припустити, що це єдиний поки що в Чернігові комплекс, який може бути отожднений із залишками невеликої дерев'яної садибної або парафіяльної церкви давньоруської доби (Гребень, Марченко 2019, с. 82).

Але в 1995 р. майже навпроти цього комплексу були проведені археологічні розкопки Г. В. Жаровим на ділянці по вул. Мстиславській, 34. Ним була досліджена споруда квадратної форми (6,0 × 6,0 м) заглиблена в материк на 0,3 м та орієнтована стінками по сторонам світу. В її заповненні зібраний незначний керамічний матеріал рубежу XI–XII ст., речові ж знахідки відсутні. На північний захід від неї було досліджено ряд поховань того ж часу.

Багато сучасних дослідників вважають, що основу дерев'яної будівлі на Русі, зокрема і церков, становить кліть-зруб, розміри якої обмежені довжиною колод. Прикладами можуть слугувати дерев'яна П'ятницька церква XII ст., досліджена в 1977–1978 рр. в давньому Звенигороді (Звенигород Галицький) біля Львова, яка мала розбивальний квадрат 6,5 × 6,5 м (Іоанисян, Моги́тыч, Свешников 1983, с. 494-507; Моги́тыч 1990, с. 217), дерев'яна церква XII ст., відкрита у 1960 р. на давньоруському селищі Мартинівка поблизу с. Вікно в Чернівецькій області, з квадратним нефом 6,0 × 6,0 м (Тимошук 1982, с. 138-140, 162), дерев'яна церква XII–XIII ст. на кам'яній основі (ширина 5,0 м) з християнським кладовищем, досліджена на території феодальної укріпленої садиби біля с. Чорнівка Чернівецького району (Возний 1998, с. 100-101) та, можливо, дерев'яна церква XII–XIII ст. на кам'яній основі (8,0 × 8,0 м) з християнським кладовищем, досліджена на території феодального замку в ур. Хом – пригороді літописного Василева (тепер – с. Василів Чернівецького району (Тимошук 1982, с. 148).

Саме розміщення споруди, її розміри та наявність біля неї поховань дозволяє віднести її до так званих українських церков «хатнього» типу або північноруських клітьових храмів. У цьому випадку зазначені вище спор. 1 та 2 могли бути садибою священика цієї церкви.

Рік проведення робіт: 1991 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва багатоквартирних житлових будинків. Адреса: вулиця Хлібопекарська, 22. Досліджена площа: 985 м². Керівники робіт: Г. А. Мудрицький, С. Л. Лаєвський. Колекція: Арх 371-373, 383-384, Варх 55/12-(1-39).

В розкопах виявлено 29 поховань, залишки ровиків курганів періоду Давньої Русі та канава, яка, мабуть, огорожувала чернігівський некрополь (Мудрицький, Лаєвський 1991).

Знахідки із заповнення могил репрезентовані керамікою кінця X–XI ст.: на одному з фрагментів вінця горщика кінця X ст. помітний малюнок пташиної голови, виконаний фарбою; 2 фрагментами амфор; 49-ма цвяхами від домовин; 2 фрагментами ножів; фрагментом залізного пінцета, виготовленого із зігнутої вдвоє плоскої залізної пластини.

Ключ виготовлений із заліза у техніці кування із застосуванням слюсарних робіт довжиною 9,3 см (рис. 4: 6). Він від навісного циліндричного пружинного замка з повздовжньою ключовою щілиною. Ключ має плоску форму, його вирізне коло діаметром 2,0 см з двома отворами підпрямокутної форми переходить у ручку, яка поступово розширюється і закінчується трикутним виступом (7,0 × 0,8–1,3 × 0,2–0,4 см). В ручці отвір прямокутної форми для підвішування (тип А за Б. О. Колчиним) (Колчин 1982, с. 160-162).

Окрему групу знахідок складають аксесуари одягу та прикраси.



Рис. 4. Знахідки з розкопок по вул. Хлібопекарській, 22: 1 – яма 7; 2 – пох. 7; 3 – пох. 23; 4 – пох. 20; 5 – пох. 28; 6 – пох. 5; 7 – пох. 29; 8 – культурний шар (1, 6 – залізо; 2, 3 – срібло; 4, 5, 7, 8 – кольоровий метал)

Ліроподібна пряжка виготовлена з бронзи у ливарній формі, розміри: $2,8 \times 2,4$ (дужка) – $1,6$ (рамка) см (рис. 4: 7). Вона складається з овальної дужки з виступом посередині та рамки прямокутної форми з виступами на кінцях для закріплення ремня. Зовнішня поверхня дужки прикрашена геометричним орнаментом у вигляді паралельно розташованих випуклих рисок. Язичок пряжки відсутній (тип 3 за С. О. Плетнєвою – литі овальнорамчасті пряжки зі щитком у вигляді прямокутної рамки, яка менша по ширині від робочої частини пряжки) (Бліфельд 1977, с. 47-48; с. 200, табл. XI, 6; с. 206, табл. XVII, 14; Плетнева 1989, с. 77, 79, рис. 36). Аналогічна пряжка знайдена в пох. 5 на розкопі 13 в м. Рязані (Даркевич, Борисевич 1995, с. 342, 388, табл. 111, В, 1).

Два срібні персневидні скроневі кільця виготовлені у техніці волочіння. Перше кільце діаметром $1,5$ см, скручене у півтора оберти з тонкого, круглого у перетині, дроту товщиною $1,5$ мм з обрубленими кінцями. Його вага – $1,2$ г, проба – 925 (рис. 4: 2). Друге кільце діаметром $1,5$ см, скручене з тонкого, круглого у перетині, дроту товщиною $1,0$ мм з обрубленими кінцями, що заходять один за одного на $0,5$ см (рис. 4: 3). Ці скроневі кільця відносяться до типу 4 відділу 1 (за В. П. Левашовою) (Левашова 1967, с. 7-54, рис. 2, 4; Гунь, іл. 1; Тимошук 1982, с. 117, 197; Даркевич, Борисевич 1995, с. 386-422).

Біля черепа кістяка дитини знайдена бронзова сережка діаметром $2,1$ см, виготовлена з дроту товщиною $1,0$ мм (рис. 4: 4). Бронзове кільце (рис. 4: 5) діаметром $2,3$ см, зроблене з дроту товщиною $3,0$ мм, з кінцями, що заходять один за одного (виявлене на кістці пальця похованої) (Ситий 2013, с. 49-50; с. 211-213, додаток III: 17).

Із культурного шару та споруд походили 2 фрагменти глиняних люльок, 3 фрагменти оселків з пісковика, наконечником ремня ($5,4 \times 1,3$ см) з двома штифтами зверху та низу на зворотному боці (рис. 4: 1), фрагмент кресала, фрагмент навісного циліндричного замка тощо (Мудрицкий, Лаевский 1991).

Також в культурному шарі була знайдена мідна російська монета діаметром 2,5 см – копійка (рис. 4: 8). На аверсі в центрі зображений вершник на коні зі списом та по колу напис «Цар Петр Алексеевич», на реверсі – по колу напис «Всяя Росии повелитель», а в центрі назва номіналу «копейка» у 2 рядки та дата карбування зазначена буквами слов'янської абетки. Окислом зіпсована третя буква: або «а» або «д», тому є два варіанти датування: перший варіант: а ψ а І (друга буква під титлом) – 1711 р., другий варіант: а ψ д І (друга буква під титлом) – 1714 р. Штамп нечіткий та нерівний (Зварич 1980, с. 89-90; Уздеников 1986, с. 181, 422-423).

Рік проведення робіт: травень 1992 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні прибудови до хірургічного корпусу міської лікарні № 1 м. Чернігова та на ділянці перенесення теплотраси. Адреса: пр. Миру, 44. Досліджена площа: 460 м². Керівники робіт: П. М. Гребень, Ю. М. Ситий. Колекція: Арх 534-540, Варх 108/35-(1-412).

Розкопана ділянка містить залишки 4 садиб XII – початку XIII ст. Про їхнє існування свідчать канавки від огорож та ями від стовпів, що підтримували паркан. На різних ділянках довжина огорож простежена від 4,5 м і щонайменше до 29 м. Ширина садиб становила 11–12 м.

На садибах 2 та 3 зафіксовані заїзди до них шириною 4,0 м. На садибі 3 простежено 2 заглиблення, розташованих на відстані 1,6 м (ймовірно, сліди від коліс возів?).

Відсутність у межах траншеї слідів другої огорожі дозволяє визначити ширину вулиці не меншою від 5,0 м.

Судячи зі стратиграфічних спостережень, було два періоди забудови цієї ділянки посаду протягом XII – середини XIII ст. На це вказує перебудова майже всіх огорож садиб та заміна деяких житлових споруд.

Орієнтація вулиць та огорож досліджених садиб по сторонах світу аналогічна орієнтації садиб на перехресті пр. Миру та вул. Івана Мазепи (кол. Щорса). Однакова орієнтація забудови на ділянках посаду, що знаходиться на відстані 170 м одна від одної, може вказувати на розпланування території перед її заселенням. Найімовірніше, територія Передгороддя розплановувалася і виділялася під заселення за чіткими містобудівними принципами, які вказують на керівну роль князівської адміністрації у розбудові столиці Чернігівського князівства.

До речі, містобудівна твірна рядової садибної забудови того часу майже нічим не відрізняється від сучасної.

На вказаних садибах було повністю або частково досліджено 16 житлових споруд XII – середини XIII ст. та декілька споруд господарського та виробничого призначення, а також рештки зруйнованого горну, який не потрапив у межі розкопу (Ситий, Гребень 2017, с. 136-145).

Знахідки з садиб вказують на заняття мешканців різноманітними ремеслами: ковальським, ювелірним, обробкою каменю та кістки. Майстри також мали певний набір інструмента та різної сировини.

Ремісничі інструменти представлені різними знахідками, що походять з території усіх розкопаних садиб.

Уламок сопла являв собою край білоглиняного керамічного виробу, що зберігся на довжину до 10 см з товщиною стінок близько 1,0 см (рис. 5: 4). Поверхня сопла зберегла сліди дії високих температур у вигляді склоподібних шлаків.

Ножиці по металу, зроблені з двох залізних частин, з'єднаних заклепкою (рис. 5: 24). Загальна довжина виробу становила 20 см. Руків'я розмірами 0,3–0,4 × 1,1 см у перетині має підпрямокутну форму, а полотна лез (товщиною до 0,2 см) – трапецієподібну форму із заточуванням різальних кромek. Виступи на ручках інструмента повернуті досередини, що не дозволяло лезам закриватися більше, ніж це потрібно під час обрізки металу. Кінець одного з руків'їв був розплесканий у формі лопатки, а кінець іншого мав вигляд стрижня відігнутого назовні. Ці кінці ножиць могли використовуватися під час різноманітних робочих операцій як окремі інструменти.

Обрізки металу та сировина представлені шматками дроту, нерівними та зігнутими пластинами з мідного сплаву. Також було знайдено уламок фігурного піддону з кольорового металу, який міг бути сировиною для ювелірної справи (рис. 5: 5–8, 15).

Пінцет, виготовлений із зігнутої вдвоє залізної пластини, мав довжину – 7,5 см, ширину – 1,0–1,2 см (рис. 5: 9).

Залізний молоток довжиною – 9,5 см, шириною – 2,2–2,7 см, товщиною 2,0 см (в районі вічка). Його робоча частина (бойок) з невеликим скосом – результат більшого використання внутрішнього краю. Задня частина (носок, хвіст, обушок) має форму плоскої відігнутої донизу лопаточки (мотики), яка може слугувати для відгинання фальців і кромek виробу. Невеликі розміри та форма робочих країв молотка можуть вказувати на використання інструмента для відносно тонких робіт по металу (рис. 5: 25).

Напилки представлені 2 виробами з насічками, що дозволило віднести їх до робочих інструментів (рис. 5: 11, 12).

Один напилек має підтрикутну форму у перетині довжиною 15,6 см, з яких 3,0 см – це довжина черешка для закріплення дерев'яного руків'я, другий ромбовидної форми у перетині з довжиною збереженої його частини – 13,2 см (відсутня частина стрижня, де насаджувалося руків'я). Дрібна насічка нанесена під гострим кутом з обох боків виробів.

Вигнута назовні робоча частина напилків дозволяла робити пропили потрібної довжини. Підтвердженням цього може бути орнамент у вигляді косих ліній, нанесений на окуття відра (рис. 6: 10) та сліди пропилу шириною 0,1 см на фрагменті обробленої кістки (рис. 5: 10).

Різці, виготовлені із заліза, могли використовуватися під час обробки металу, дерева, кістки і каменю.

Два різця зроблені із залізних стрижнів довжиною 11 та 10,2 см, округлі (0,5 і 0,4 см відповідно) у середній частині та прямокутні (обидва 0,2 × 0,5 см) з боку, де набивалося дерев'яне руків'я. Один має загострене, а другий – невелике лопаткоподібне завершення робочої частини інструмента (рис. 5: 22, 23).

Ще кілька залізних стрижнів могли використовуватися під час обробки металу та дерева, але стан їх збереженості не дозволяє визначити це остаточно (рис. 5: 16–19).

Оселки представлені 11-ма екземплярами кам'яних брусків різних розмірів та форм, виготовлених з пірофіліту, пісковика та каменю, серед яких на поверхні п'яти фіксуються різноманітні заглиблення від заточування інструментів (рис. 5: 1–3, 20, 21).

Особливу групу складають речі з інкрустацією. В заповненні двох споруд (1 та 4) було знайдено два уламки від одного залізного стремена (14,2 × 3,0 см та 9,0 × 2,0 см) зі срібною інкрустацією, яка утворювала складний візерунок (геометрично-рослинний орнамент) (рис. 6: 3). За формою

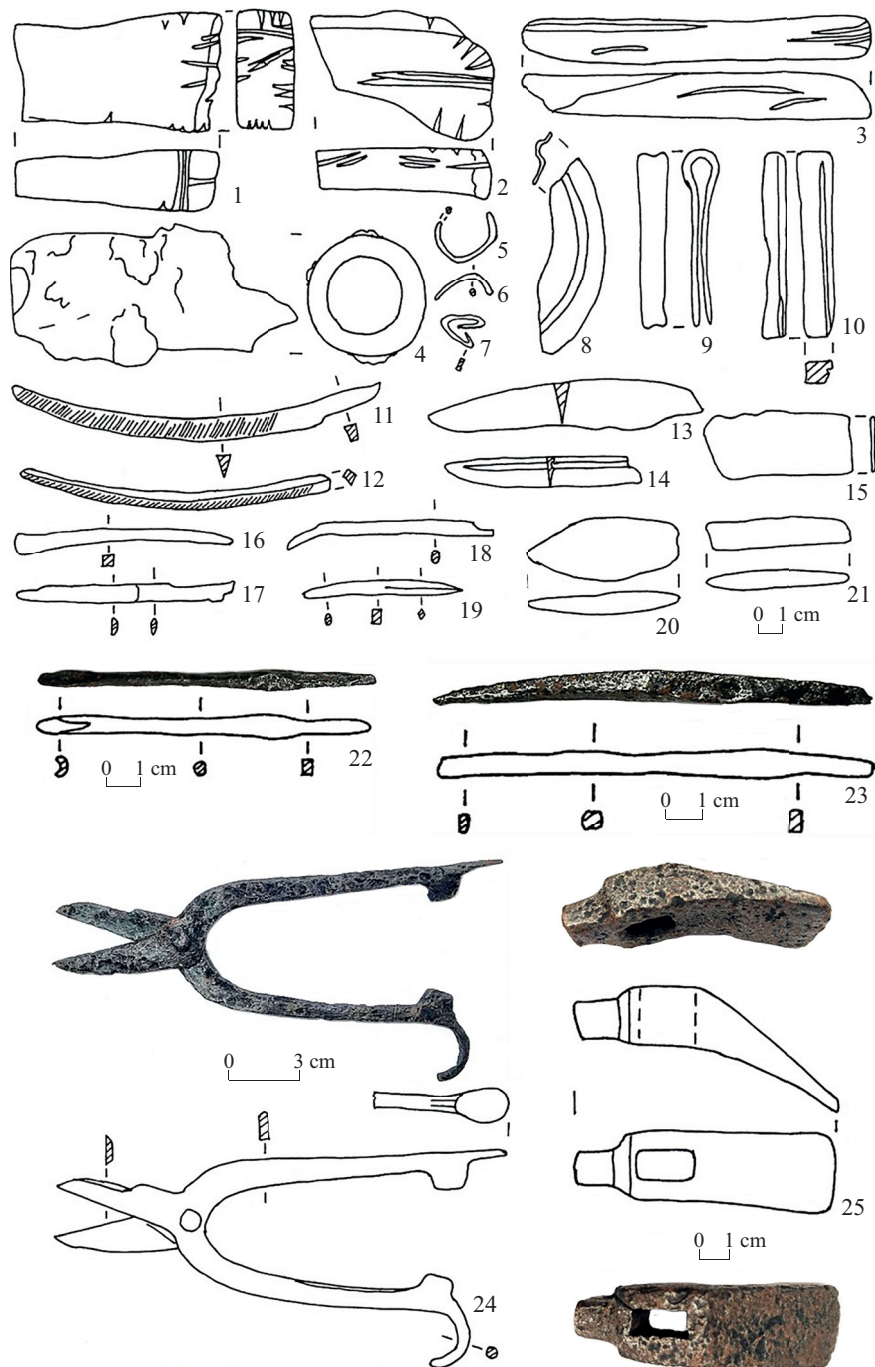


Рис. 5. Знахідки виробничого призначення та відходів виробництва з розкопок по пр. Миру, 44:
 1–5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 19–22, 25 – садиба 3; 6, 10, 14, 15 – садиба 2; 9, 12, 18 – садиба 4;
 23, 24 – садиба 1 (1, 2 – пісковик; 3, 20, 21 – пірофіліт; 4 – кераміка; 5–8, 15 – кольоровий метал;
 9, 11–14, 16–19, 22–25 – залізо; 10 – кістка)

верхньої частини дужки його можна віднести до типу VII (за А. М. Кирпичниковим) (Кирпичников 1973, с. 45, рис. 29; с. 50-51, 127, табл. XV, 3–6). Дужка стремена в перетині пласка, в середній частині площа дужки повернута під прямим кутом. Верхня частина дужки має кільцеподібне завершення та вушко для «путлища» підпрямокутної форми.

Писало (12,5 × 2,2 см) складається зі стрижня (круглий в перетині), що звужується донизу, прикрашеного перевиттям бронзовим дротом та верхньої частини у вигляді трикутника. Верхня сторона трикутника загострена, бокові мають хвилястий край. Трикутник з обох боків інкрустований сріблом по периметру та в центральній частині – трикутник з вирізаним геометричним орнаментом: 4 трикутники з'єднані верхівками з ромбом (хрест) (рис. 6: 27).

Язичок пряжки розміром 5,3 × 0,6 см виготовлений із залізного стрижня у техніці кування. Стрижень (круглий в перетині) має один кінець загнутий, а другий розплесканий в пластину, яка зігнута гачком. З лицьового боку він прикрашений паралельними бронзовими смугами (рис. 6: 29).

Інкрустація кольоровим металом (мідь чи бронза) виявлена також на спинці леза ножа (рис. 6: 2).

Наявність серед знахідок окуття відра з орнаментом у вигляді косих ліній та речей з інкрустацією сріблом та міддю також свідчить про розвиток ювелірної справи (Ситий, Гребень 2017, с. 144-145).

Зайняття сільським господарством, переробкою його продукції та ткацтвом представлені уламком серпа (рис. 6: 4), гранітним розтирачем, половинкою туфового жорна діаметром 45 см, товщиною 3,0 см ближче до центра і 4,0 см біля країв та численними пряслицями.

Одна частина пряслиць за своїми розмірами належить до виробів характерних для середини XIII ст. Це невеликі пірофілітові пряслиця діаметром 1,5–1,8 см і висотою 1,0–1,5 см (рис. 6: 19, 24, 26). Такі пряслиця цілком відповідають тенденції до поступового зменшення їхніх розмірів.

Але знайдені також пряслиця значно більших розмірів, серед яких пірофілітове пряслице діаметром 2,8 см і висотою 1,5 см з неправильно відрізаною верхньою частиною (рис. 6: 21) та шайбоподібне пряслице діаметром 2,6 см з різною висотою з протилежних боків (1,0 та 1,1 см). Останнє зберегло на поверхні прокреслені його володарем позначки (рис. 6: 22). Складається враження, що друга група пряслиць була зроблена господарем для особистого використання і без дотримання існуючих на той час традицій виробництва. Їхня недосконала форма може свідчити про відсутність потрібних навичок та досвіду у майстра.

До побутових речей та знарядь праці відносяться 9 ножів, 2 фрагменти ножів (рис. 5: 14) та лезо широкого ножа спеціального призначення (рис. 5: 13); 2 дужки та 2 вушка відра (рис. 6: 9), фрагмент дужки відра (рис. 6: 14) та декілька уламків окуття відра; фрагмент ключа та частина замка; фрагмент коси (рис. 6: 5); фрагмент вудил, а саме гризла (рис. 6: 30); уламки скляного посуду (рис. 6: 6–8) (Гребень, Сытый 1992).

Прикраси та аксесуари одягу представлені кільцем з петелькою на краю, намистиною із зеленого скла та бронзовим литим гудзиком (рис. 6: 1, 11, 13).

Ліроподібна пряжка виготовлена з бронзи у ливарній формі, розміри: 2,6 × 2,3 см (рис. 6: 12). Вона складається з овальної дужки з виступом посередині та рамки прямокутної форми з виступами на кінцях для закріплення ремня. Зовнішня поверхня дужки прикрашена геометричним орнаментом у вигляді паралельно розташованих випуклих квадратів. Язичок пряжки відсутній (тип 3 за С. О. Плетнєвою) (Бліфельд 1977, с. 47-48, с. 206, табл. XVII, 14; Плетнева 1989, с. 77, 79, рис. 36).

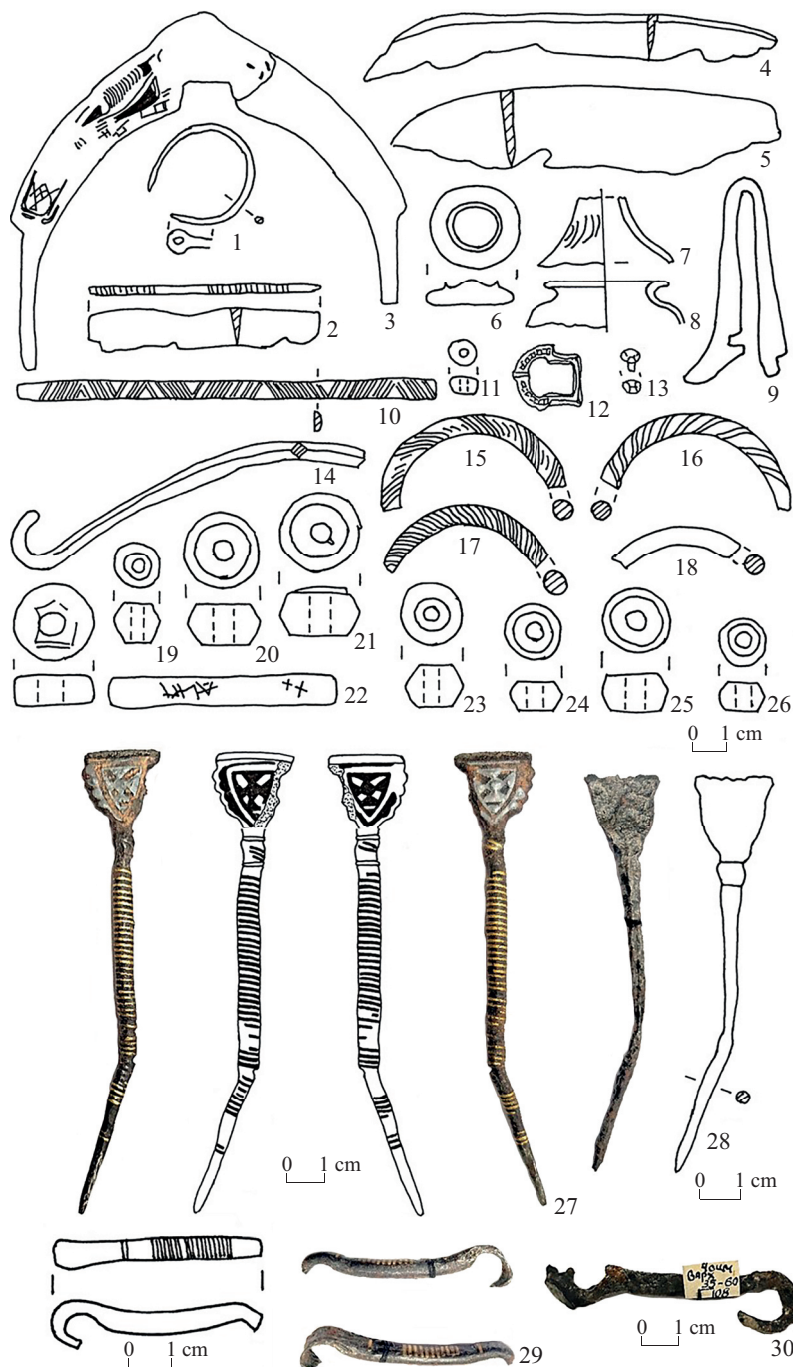


Рис. 6. Речі з території садиб з розкопок по пр. Миру, 44: 1, 4, 6, 10, 18, 20–27, 30 – садиба 4; 2, 3, 5, 7–9, 11, 13–17, 19 – садиба 3; 12, 28, 29 – садиба 2 (1 – срібло; 2, 29 – залізо, мідь; 3 – залізо, срібло; 4, 5, 9, 10, 14, 28, 30 – залізо; 6–8, 11, 15–18 – скло; 12, 13 – бронза; 19–26 – пірофіліт; 27 – залізо, мідь, срібло)



Рис. 7. Горщик та фрагменти амфор з графіті з території садіб з розкопок по пр. Миру, 44

З площі розкопів походять 79 уламків скляних браслетів, які за кольоровою гамою можна розділити на 6 груп: сині та блакитні – 16 од., фіолетові – 9 од., чорні – 13 од., зелені – 24 од., коричневі – 8 од., жовті – 2 од., деякі з них з перевиттям жовтою ниткою (рис. 6: 15–18) (Ситий, Гребень 2017, с. 144).

Наявні у розкопах два писала (рис. 6: 27, 28) та позначки на побутових речах можуть вказувати на освіченість їх господарів.

Зібраний з території всіх садіб керамічний матеріал XII – середини XIII ст. репрезентований фрагментами горщиків, невеликої миски, уламками стінок амфор, зокрема і з графіті у вигляді «курячої лапки», та ручки амфори з графіті у вигляді хреста (рис. 7), уламками стінок корчаг, а також фрагмент керамічного виробу великого діаметру, який міг використовуватися для оформлення верху глинобитної печі (Ситий, Гребень 2017, с. 141, рис. 5: 17).

Рік проведення робіт: 1992 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва складу на території взуттєвої фабрики «Берегиня». Адреса: вул. Воздвиженська, 16. Досліджена площа: 300 м². Керівники робіт: О. М. Веремейчик, А. Л. Казаков, О. І. Савченко. Колекція: Варх 128/42-(1-14).

На цій ділянці досліджено 12 споруд і 12 господарських ям X–XIII та XVII–XIX ст., а також дитяче поховання давньоруського часу.

Знахідки XVII–XIX ст. представлені керамічним матеріалом (фрагментами горщиків, мисок, люльок, кахлів), речами зі скла (фрагментами келиха, фужеру, віконного скла) та іншими речами.

До давньоруського часу відноситься кераміка X–XIII ст., серед якої найбільш цікавими є мініатюрний глиняний горщик висотою 3,1 см з діаметром вінчика 4,0 см та денця – 2,5 см (рис. 8: 2) і частина миски з ніжками, вкрита поливою, та речові знахідки: жорна діаметром 42 та 46 см, жаровня, фрагменти ножів, замка та дужка відра, кістяна проколка розміром 12,8 × 1,6 × 0,7–0,9 см (рис. 8: 1), фрагмент скляного браслета, кільце тощо.

Рік проведення робіт: 1992 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва адміністративної будівлі. Адреса: вул. Реміснич, 27. Досліджена площа: 300 м². Керівники робіт: О. М. Веремейчик, А. Л. Казаков, О. І. Савченко. Колекція: Варх 129/43-(1-31).

На вказаній території досліджено повністю або частково 5 споруд та 6 господарських ям XII–XIII та XVII–XIX ст.

Період XVII–XIX ст. в основному представлений керамічним матеріалом: фрагментами горщиків, мисок, сковорідок, світильників.

Більш цікавими на цій території є знахідки давньоруської доби. Це кераміка XII–XIII ст., серед якої наявні невеликі мисочки: одна діаметром 11 см та висотою 5,0 см орнаментована паралельними лініями у її верхній частині, дві інші – діаметром 9,0 та 10 см і висотою 4,5 см.

Речові знахідки репрезентовані невеликою глиняною іграшкою (висота 4,9 см) у вигляді чоловіка у шапці або шоломі, риси обличчя пророблені досить ретельно, руки та нижня частина тулуба відбиті, була покрита світло-зеленою чи жовто-зеленою поливою, яка не збереглася (рис. 8: 3).

Також з дослідженої території походять 21 фрагмент скляних браслетів: кручених та гладких (деякі з перевиттям кольоровою

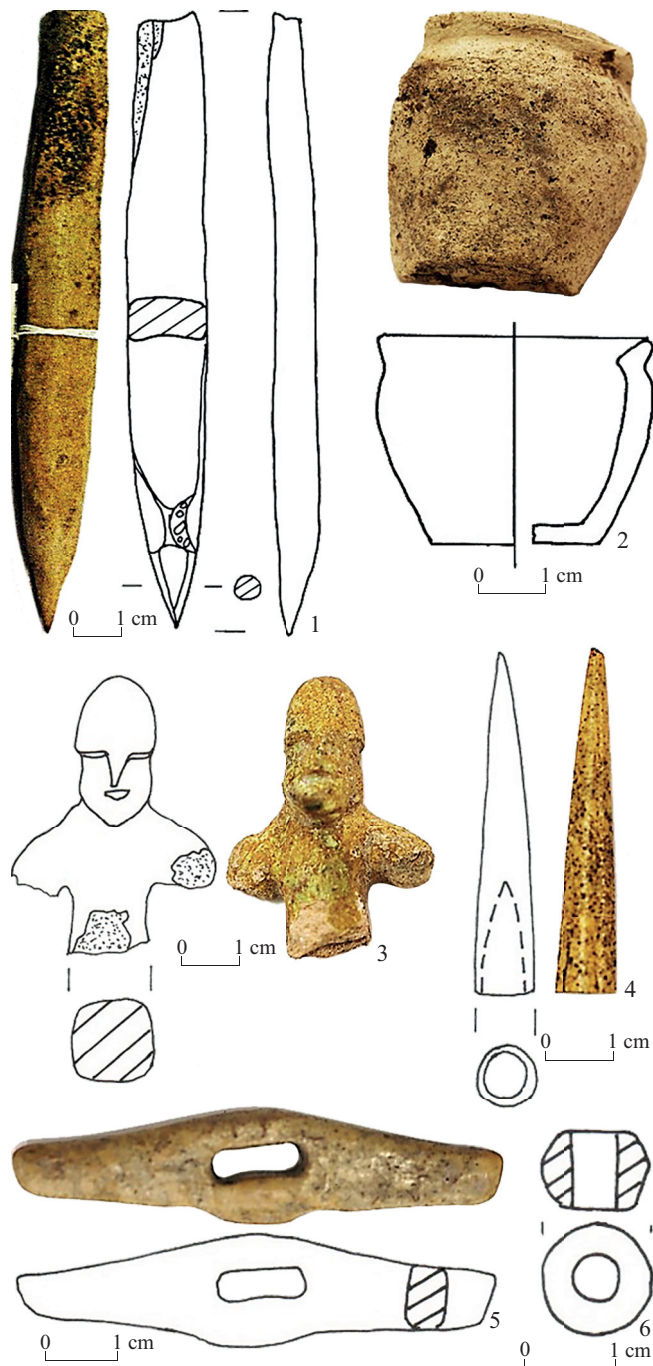


Рис. 8. Знахідки з розкопок по вул. Воздвиженській, 16: 1 – спор. 5; 2 – спор. 1. Знахідки з розкопок по вул. Ремісничій, 27: 3, 4 – спор. 25, 5, 6 – культурний шар (1, 4, 5 – кістка; 2 – кераміка; 3 – глина з поливою; 6 – пірофіліт)

ниткою), 6 шиферних пряслиць, 2 ножа, скроневе кільце, шиферна намистина біконічної форми вистією 0,8 см з діаметром по ребру 1,2 см та діаметром отвору 0,5 см (рис. 8: 6), бронзова кручена пронизка з перевиттям ниткою, кістяна застібка від пута (довжина – 6,6 см, ширина – 1,6 см) з прямокутною проріззю розміром 1,2–1,3 × 0,4–0,5 см (рис. 8: 5) (Кирпичников 1973, с. 78, рис. 44).

Втульчасте конічне вістря стріли довжиною 5,3 см та діаметром 1,0 см виготовлене з кістки. Воно має форму поздовжнього конуса, кругле у перетині, із скритою втулкою діаметром 0,8 см (Медведев 1959, с. 160, табл. 12, 141, рис. 13, 64). Вістря стріли відноситься до типу 1 відділу 1 (за М. С. Сергєєвою) (Сергєєва 2008, с. 66–67, 72, рис. 1, 1–3).

Рік проведення робіт: липень – серпень 1995 р. Назва робіт: охоронні археологічні роботи в зоні будівництва багатоквартирного житлового будинку. Адреса: вул. Князя, 7. Досліджена площа: 175 м². Керівники робіт: П. М. Гребень, С. Л. Ласєвський. Колекція: Арх 765–793, Варх 190/50–(1–228), Варх 191–194.

На вказаній ділянці досліджено повністю або частково 5 споруд та 25 ям різного призначення.

В культурному шарі зібраний незначний речовий матеріал: ніж та фрагмент ножа, вушко відра, гудзик та дзвіночок з кольорового металу, намистина з прозорого скла овалоподібної форми з одним зрізаним краєм, 8 фрагментів скляних браслетів, виріб зі свинцю, фрагмент свинцевої застібки (гудзика?) (рис. 9: 1–14).

Ліроподібна пряжка виготовлена з бронзи у ливарній формі, розміри: 2,8 × 1,9 (дужка) – 1,6 (рамка) см (рис. 9: 15). Верх робочої частини пряжки має овалоподібну форму, декоровану геометричним орнаментом, а низ – вигини в середину з боків, посередині яких пряма перегородка. Рамка пряжки прямокутної форми з виступами на кінцях для закріплення ремня. Одна перегородка відсутня (тип 3 за С. О. Плетньовою – литі овальнорамчасті пряжки зі щитком у вигляді прямокутної рамки, яка менша по ширині від робочої частини пряжки) (Плетнева 1989, с. 77, 79, рис. 36).

На лицьовому боці частини свинцевої вислої печатки (розміри – 2,7 × 1,7 см) читається частина напису кирилицею у 3 рядки: перший – «Ч» (дзеркальне) або «К», другий – «НО», третій – «СЕ» (Е перевернуте на бік) або ψ (пси). На її зворотному боці зображено чоловічу фігуру в короні, без написів (рис. 9: 16) (Янин, Гайдуков 1998, с. 116, 260, табл. 2, 33).

Можливо належала Ігорю Ярославичу, князю Волинському (1054–1057), князю Смоленському (1057–1060).

За аналогією з раніше знайденими трьома печатками (Київ, Смоленськ, Рязань) на лицьовому боці повинен бути напис у 4 рядки, а на зворотному – оплічне зображення святого Костянтина в короні (рис. 9: 17) (Янин 1970, с. 172, 252, табл. 4, 33).

Із заповнень споруд та ям походять 14 фрагментів предметів та пластин з кольорового металу (бронза), на краях деяких залишилися сліди їх рубки та різання (рис. 10: 1–3, 6, 9–14); 2 фрагменти ливарних форм (рис. 10: 4, 8); фрагмент глиняної ллячки для розплавленого металу (рис. 10: 5); фрагмент оселка (рис. 10: 7); кістяна голка (6,9 × 0,8 см) з плоским вушком та круглим отвором (рис. 10: 15); персневидне просте розімкненокінечне срібне скроневе кільце діаметром 1,4 см, виготовлене з тонкого, круглого у перетині, дроту товщиною до 2,0 мм (тип 3 відділу 1 за В. П. Левашовою) (рис. 10: 16) (Левашова 1967, с. 7–54, рис. 2, 3; Гунь, іл. 2) та інші знахідки.

Також на цій території досліджено частину цвинтаря Покровської церкви кінця XVII – першої половини XIX ст. Було відкрито та вивчено понад 150 поховань. Поховання здійснені згідно з

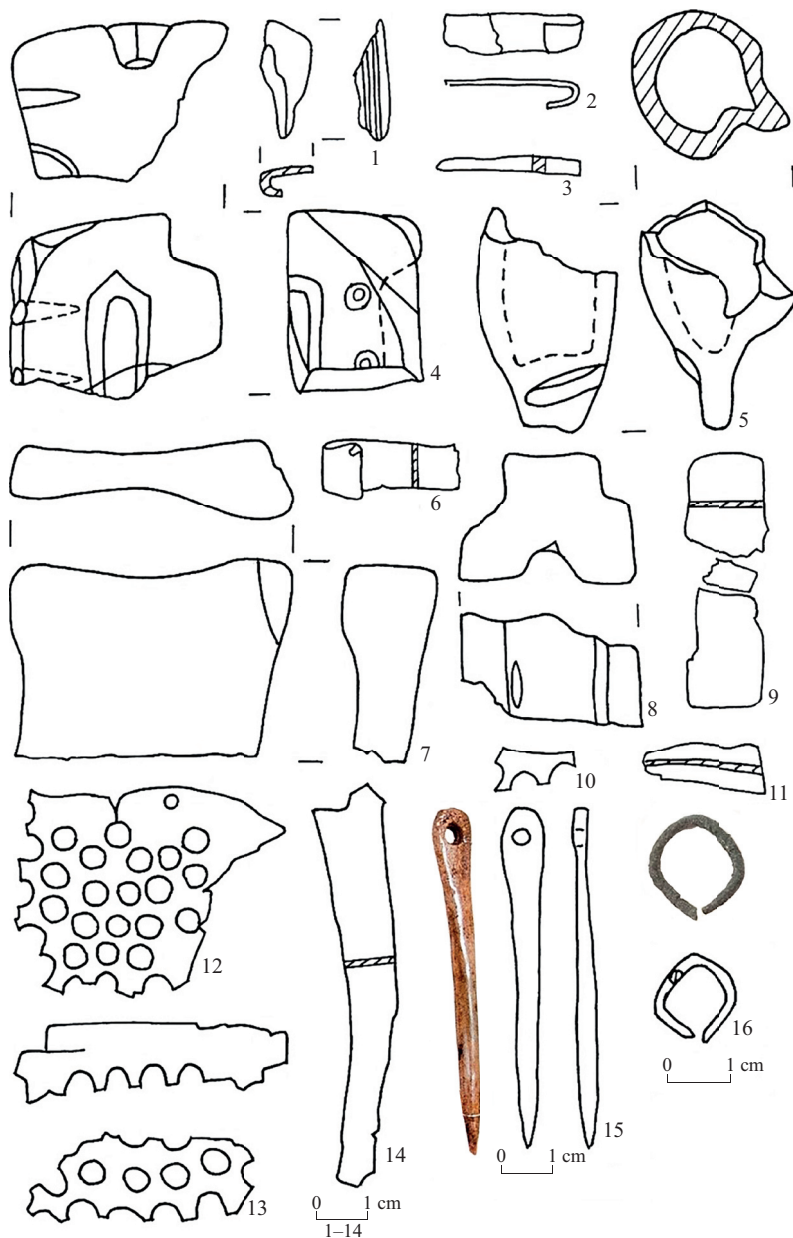


Рис. 10. Знахідки з об'єктів з розкопок по вул. Княжій, 7: 1, 2, 5, 6, 9, 10, 12–16 – спор. 2; 3, 4, 8, 11 – яма 22; 7 – яма 10 (1–3, 6, 9–14 – кольоровий метал; 4, 5 – глина; 7 – пісковик; 8 – камінь; 15 – кістка; 16 – срібло)

християнським обрядом: поховані лежать головою на захід. Виключення становить пох. 38, в якому померлий покладений головою на південь.

У 110 похованнях зафіксовані залишки дерев'яних трун різного ступеня збереження: від тонких прошарків деревного тліну до дощок труни, що добре збереглися. Із загальної кількості досліджених поховань понад 43 % похованих становлять діти та підлітки. Ця обставина не викликає подиву, якщо врахувати, що у Чернігові у 1710–1711 рр. і 1770 р. були дуже сильні мори.

Під час дослідження могильних ям виявлено низку цікавих особливостей, зокрема подвійні дитячі поховання в одній могильній ямі (пох. 129/130 і, ймовірно, пох. 107). Ряд поховань здійснено взимку під час сильних морозів: люди, які копали ями, дійшовши до шару материкової глини, не змогли пробити його, залишивши в ньому сліди від лому чи кирки (дрібні круглі ямочки) та від беза лопати (невеликі ямки підтрикутної форми).

За орієнтацією та глибиною могильних ям виділено 4 яруси поховань, що накладаються один на одного. Простежено і кілька рядів могил, але чітке регулярне рядове планування цвинтаря не було зафіксовано (Гребень, Лаевский 2000, с. 37-38).

Речові знахідки з поховань представлені 4 групами – аксесуари одягу, прикраси, монети та предмети християнського культу (обряду) (Гребень, Лаевский 2000, с. 38).

Першу групу знахідок складають 2 гудзики від сукні із кольорового металу на ніжці з вушком (рис. 11: 3, 6); 10 литих бронзових гудзиків від мундира (один з яких від рукава) з грибоподібною головкою, яка у нижній частині має кант, на ніжці-петельці з двома невеликими отворами біля неї (рис. 11: 1, 2) та 8 застібок для одягу, виготовлених з польсько-литовських білонових монет – боратинок (період правління Яна II Казимира Вази), до яких із зворотного боку прикріплений гачок, який переходить з іншого кінця в петельку з двома вушками, що виступають за площину пластини (рис. 11: 16–20) з них розміщений орел – герб Королівства Польського або вершник на коні – герб Великого князівства Литовського. На двох з них є дати карбування монет: 1660 та 1666 рр. (Какареко, Шталенков 2005, с. 58-64).

Лита пряжка із кольорового металу (розміри: 4,2 × 2,1 см) з прямою перекладиною, яка поділяє її на дві частини. Верхня частина напівкруглої форми, декорована рослинним орнаментом, а нижня частина має форму рівнобічного трикутника, прикрашена геометричним орнаментом. Пряжка має 4 штифти, які частково деформовані (рис. 11: 7).

До другої групи належать намисто з 8 намистин різної форми (овалоподібні, шароподібні, багатогранні, «малинка») та кольору (зелений, блакитно-зелений, жовтий, сіро-чорний, прозорі), виготовлених зі скла та гірського кристалю, та 95 штук бісеру білого (8 од.), жовтого (3 од.), синього (49 од.) та теракотового (35 од.) кольору діаметром 2,0–4,0 мм (рис. 11: 8–15), а також дві оброчки з кольорового металу (рис. 11: 4, 5).

Монети репрезентовані мідною російською деньгою діаметром 2,6 см, на аверсі якої розміщений державний герб Росії – двоголовий орел із скипетром та державою, а на реверсі – назва номіналу «денга» у два рядки та дата карбування арабськими цифрами «1735», які вміщені в круглій рамці, декорованій рослинним орнаментом (рис. 11: 21) (Зварич 1980, с. 53), та мідною російською полушкою діаметром 1,4 см, на аверсі якої розміщений державний герб Росії – двоголовий орел із скипетром та державою (штамп нанесений нерівно). На реверсі – напис у 4 рядки: верхній рядок «ВРП» («Всея Росии повелитель»), потім напис у 2 рядки – «полушка» і нижній рядок – дата карбування арабськими цифрами «17..». (рис. 11: 22) Можливе її датування у межах 1718–1722 рр. (Зварич 1980, с. 135).

До четвертої групи знахідок відносяться фрагмент окладу (?) невеликої іконки, чотири натільних хрестики та двостороння мідна ікона.

Один хрестик чотирикінцевий, дисковий із прямими кутами в середохресті, з вушком для підвішування (розміри: 5,1 × 3,7 см) виготовлений з кольорового металу у техніці штампу. Його лицьовий бік являє собою двопланову композицію із зовнішнього та внутрішнього хрестів.

Зовнішній хрест висотою 4,4 см має в середохресті коло, від якого відходять чотири промені (штрали) по одному у кожному секторі. На горішньому диску вертикальної балки напис у 2 ряд-



Рис. 11. Знахідки з поховань з розкопок по вул. Княжій, 7: 1, 2 – пох. 101; 3, 6, 8–15 – пох. 79; 4, 16–20 – пох. 93; 5 – пох. 111; 7 – пох. 80; 21 – пох. 105; 22 – пох. 4 (1–7, 16–22 – кольоровий метал; 8–15 – скло, гірський кришталь)

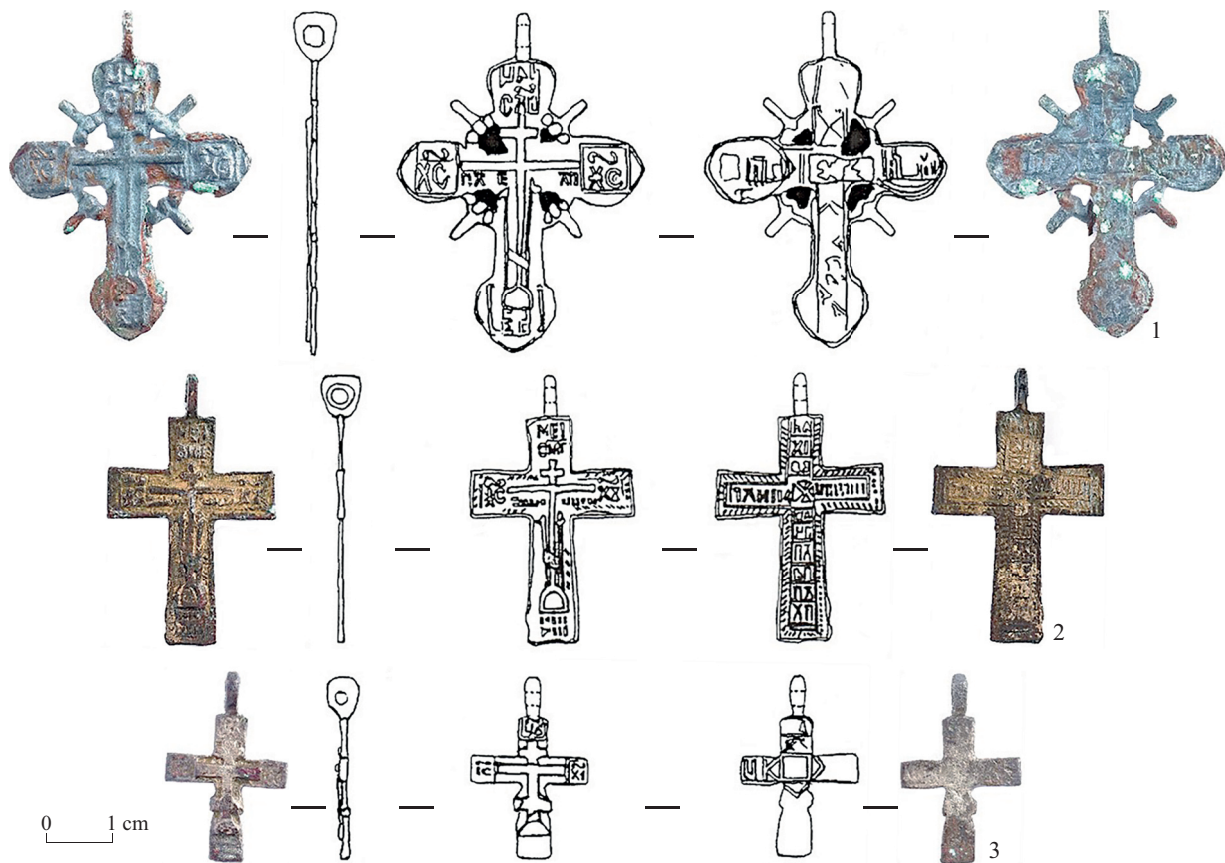


Рис. 12. Натільні хрестики з поховань з розкопок по вул. Княжій, 7: 1 – пох. 87; 2 – пох. 101; 3 – пох. 111 (1, 2 – кольоровий метал; 3 – білий метал з посрібленням)

ки: «ЦРЬ» та «СЛЫ» або «СВЫ» під титлами («Цар Слави»), причому літери «Ц» та «Ы» мають дзеркальне відображення. На горизонтальній балці в дисках обох ramen напис «ХС» під титлами, вписаний у квадрат. Літера «Х» справа має горизонтальну поперечину. Нижній диск вертикальної балки має нечіткий напис, ймовірно, за аналогією «ГГГА» («Гора Голгофа Голова Адама»).

Внутрішній хрест восьмикінцевий (2,1 × 1,7 см) зі скісною нижньою балкою, без розп'яття зі списом та тростиною на Голгофі зі схематично позначеною головою Адама. Під горизонтальною балкою нечіткий напис: перша літера схожа на «Н», можливо за аналогією «ни. к. т. ка» (ника, спис (коп'є) та тростина) (Векленко 2010, с. 40-42).

На горизонтальній балці зворотного боку хрестика нечіткий напис, а в нижній частині горішньому диску вертикальної балки скісний хрест в квадратній рамці (рис. 12: 1).

Другий хрестик латинський чотирикінцевий з вушком для підвішування (розміри: 4,2 × 2,6 см). Він виготовлений з кольорового металу у техніці штампу та має гравіювання. Лицевий бік двоплановий за композицією, складається з двох хрестів.

Зовнішній хрест висотою 3,4 см. На горішньому диску вертикальної балки нечіткий напис у 2 рядки: імовірно «ЦРЬ» та «СВЫ» («Цар Слави»). Напис на нижньому кінці вертикальної балки не читається.



Рис. 13. Двостороння мідна ікона з позолотою з пох. 109 з розкопок по вул. Княжій, 7

На кінцях рамен горизонтальної балки є написи: на лівому – «ІС», а на правому – «ХС» під титлами. По периметру хрестика нанесена насічка у вигляді косих ліній.

Внутрішній хрест (2,4 × 1,3 см) восьмикінцевий зі скісною нижньою балкою, без розп'яття зі списом та тростиною на Голгофі зі схематично позначеною головою Адама. Під горизонтальною балкою нечіткий напис із декількох літер.

Зворотній же бік представлений чотирикінцевим хрестом з написами на вертикальній та горизонтальній балках. По периметру хрестика також нанесена насічка у вигляді косих ліній (рис. 12: 2) (Векленко 2010, с. 56-59).

Третій хрестик латинський чотирикінцевий з вушком для підвішування (розміри: $2,8 \times 1,8$ см) виготовлений з кольорового металу у ливарній формі (рис. 12: 3). Його лицьовий бік також являє собою двопланову композицію із зовнішнього та внутрішнього хрестів.

Зовнішній хрест висотою 2,2 см. На горішньому кінці вертикальної балки напис із 2-х літер під титлом. Якщо перша літера «Ц» атрибутується досить легко, то друга – імовірно «Б» («Цар»). Кінці рамен горизонтальної балки також мають написи: ліва – «ІС» та права – «ХС» під титлами.

Внутрішній хрест ($1,3 \times 1,0$ см) восьмикінцевий зі скісною нижньою балкою, без розп'яття, списа та тростини, але на Голгофі зі схематично позначеною головою Адама. На зворотному боці в середохресті вміщено ромб із вписаним квадратом (?) (Гребень, Лаєвський 2002, с. 27).

Двостороння мідна ікона розміром $14,5 \times 11,6 \times 0,2$ см була прибита до кришки труни. Вона написана олійними фарбами зеленого, жовтого, червоного і коричневого кольорів та декорована позолотою. У верхній частині пластини є отвір діаметром 0,4 см із рівними кінцями (рис. 13).

Малюнок на пластині перебуває в поганому стані. В багатьох місцях верхній шар фарби частково знищений, а на окремих ділянках зображення збито до основи. Мідна пластина уражена корозією і має густий зеленуватий колір.

На одній стороні ікони зображений Спас Нерукотворний, а на другій – Богородиця із немовлям. Праворуч від зображення Богородиці є напис, в якому чітко читається перша літера «М». Середня частина його збита, а остання літера ймовірно «U» (за аналогією «MROU» – Мати Божа). Над літерами титло. Ліворуч від немовля Ісуса напис з чотирьох літер «ICXC» під двома титлами. Літери виконані червоною фарбою.

Ікона була прибита мідним цвяхом до зовнішньої сторони кришки труни зображенням Спаса Нерукотворного донизу. У деяких місцях виявлені сліди у вигляді сіточки зеленого кольору: можливо, під ікону була покладена тканина з мідною ниткою.

Розміри труни, до якої була прибита ікона, становлять $1,06 \times 0,4 \times 0,3$ м. Вони дають можливість припустити, що в ній поховано підлітка.

Іконографічний образ Богоматері за деякими ознаками можна віднести до чудотворної Чернігівської Троїцько-Іллінської Богородиці (тип Одігітрія). На думку В. Г. Пуцка ікона датується 80-ми роками XVIII ст. (Гребень, Лаєвський 2002, с. 21-26).

Таким чином, протягом декількох років існування археологічного Центру його співробітниками був проведений чималий обсяг досліджень, передусім на новобудовах Чернігова. Здобуті матеріали були належно оброблені, підготовлені та здані до Інституту археології НАН України наукові звіти. Але, на жаль, не всі колекції вдалося зберегти. Лише невелика частина з них була передана до Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, інші передавалися до Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» або були втрачені. До описаних вище матеріалів, які були заінвентаризовані та зберігаються в музеї, не потрапили колекція із досліджень 1989–1990 рр. на вулиці Коцюбинського, 52 та колекція із досліджень 1992 р. по пр. Перемоги, 133, оскільки вони потребують подальшого окремого дослідження.

Джерела та література

- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ.
- Векленко, В. А. 2010. *Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости*. Днепропетровск.
- Возний, І. П. 1998. *Чорнівецька феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.* Чернівці.
- Гребень, П. Н. 1992. Новые исследования памятников культовой архитектуры XII–XVIII вв. на детинце древнего Чернигова (по материалам раскопок 1989–1990 гг.). *1000 років Чернігівській єпархії*: Тези доповідей церковно-історичної конференції. Чернігів, с. 66-69.
- Гребень, П. Н., Марченко, В. Н. 1990. *Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/110.
- Гребень, П. Н., Марченко, В. Н. 1991. *Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на посаде в г. Чернигове.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/77.
- Гребень, П. Н., Сытый, Ю. Н. 1992. *Отчет об охранных археологических работах в северо-западной части посада древнего г. Чернигова в 1992 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/155.
- Гребень, П. М., Коваленко, В. П. 1993. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, с. 13-24.
- Гребень, П. Н., Лаевский, С. Л. 2000. Исследования некрополя церкви Покрова Богородицы конца XVII – I половины XIX вв. *Чернігівські старожитності. Перші наукові читання: Некрополі Чернігівщини* (тези доповідей міжнародної наукової конференції). Чернігів, с. 36-39.
- Гребень, П. М., Лаевський, С. Л. 2002. Християнські культові речі із розкопок цвинтаря Покровської церкви кінця XVII – I половини XIX ст.ст. в Чернігові. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини*. Чернігів, с. 21-28.
- Гребень, П. М., Марченко, В. М. 2019. Археологічні дослідження 1991 р. у Північній частині давнього Чернігова. *За покликом предків: Збірник матеріалів П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті В. П. Коваленка*. Чернігів, с. 77-82.
- Гуль, М. О. *Скроневі кільця з колекції «Десятинна церква» Національного музею історії України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdch.kiev.ua/node/868>).
- Гупало, К. Н. 1982. *Подол в древнем Киеве*. Киев.
- Зварич, В. В. 1980. *Нумизматический словарь*. Львов.
- Иоанисян, О. М., Моги́тыч, И. Р., Свешников, И. К. 1983. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Балке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси. *Памятники культуры. Новые открытия*. Ленинград, с. 494-507.
- Ігнатенко, І. М. 1995. Оборонні споруди XI ст. на «Верхньому Замку» в Чернігові (спроба реконструкції). *Археологічні старожитності Подесення*: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. Чернігів, с. 61-67.
- Ігнатенко, І. М. 2012. Верхній замок в Чернігові. *Сіверщина в історії України*, 5, с. 38-41.
- Ігнатенко, І. М., Василенко, А. А. 1995. Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII–XIV ст. *Археологічні старожитності Подесення*: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. Чернігів, с. 68-74.
- Какареко, В. И., Шталенков, И. Н. 2005. *Монеты Великого княжества Литовского. 1492–1707*. Минск.
- Кирпичников, А. Н. 1973. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1-36, Ленинград.
- Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва, с. 156-177.
- Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. *Труды Государственного Исторического музея: Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, 43. Москва, с. 7-54.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли: XI–XIII вв.* Москва.
- Медведев, А. Ф. 1959. Оружие Новгорода Великого. *Материалы и исследования по археологии СССР: Труды Новгородской археологической экспедиции*, 65 (II), с. 121-191.
- Моги́тыч, И. Р. 1990. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII–XIV вв. в свете новых открытий. *Архитектурное наследство*, 37. Москва, с. 209-222.
- Мудрицкий, Г. А., Лаевский, С. Л. 1991. *Отчет об охранных археологических раскопках 1991 г. на Черниговском некрополе по ул. Воровского*, 22. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/139.
- Мудрицька, В. Г., Черненко, О. Є. 2002. Колекція В. А. Богусевича з розкопок у Чернігові в 1947–1953 рр. у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*, 2. Чернігів, с. 42-45.
- Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя України XI–XIII ст.* Каталог. 2019. Чернігів.

- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва.
- Сагайдак, М. А. 1982. *Великий город Ярослав*. Киев.
- Сергеева, М. С. 2008. Давньоруські кістяні вістря стріл середньої Наддніпрянщини. *Чернігівські старожитності*. Науковий збірник. Чернігів, с. 66-72.
- Сита, Л. Ф., Мудрицька, В. Г. 2023. Каталог знахідок із Шестовицького могильника у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Розкопки П. І. Смолічева (1925–1927 роки). *Скарбниця української культури*, 22 (3). Чернігів.
- Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів.
- Ситий, Ю. М., Гребень, П. М. 2017. Дослідження ремісничого району на північній околиці Передгороддя Чернігова. *Возвягель – Звягель – Новоград-Волинський у часовому зрізі століть*. Харків; Київ, с. 136-145.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ.
- Уздеников, В. В. 1986. *Монеты России. 1700–1917*. Москва.
- Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. 1996. Київ.
- Черненко, О. Є. 2007. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури*, 9 (1). Чернігів.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2021. Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова. *Opus mixtum*, 9. Київ, с. 169-178.
- Шугалій, О. С. 2023. Башти та баштоподібні споруди Чернігова давньоруського періоду. *Сіверянський літопис*, 1. Чернігів, с. 21-29.
- Янин, В. Л. 1970. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. I: Печати X – начала XIII в. Москва.
- Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. 1998. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. Москва.
- Ясновська, Л. В. 2007. Археологічні дослідження дитинця середньовічного Чернігова у 70 – на початку 90-х рр. XX ст. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, с. 402-414.
- Ясновська, Л. В. 2002. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.). *Скарбниця української культури*, 2. Чернігів, с. 32-42.

ПЛАНУВАННЯ ДРЕВНЬОЇ ЗАБУДОВИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ДИТИНЦЯ ЧЕРНІГОВА XI–XIII ст.

У першій публікації, присвяченій проведенню В. П. Коваленком дослідженням на території Дитинця Чернігова, аналізуються об'єкти нижнього горизонту забудови. Вказано на її садибний характер та місце у структурі пам'ятки X – початку XI ст. Наявність незмінних кордонів садиб свідчить про формування права власності на землю в межах протоміського утворення, що формувалося на місці, утвореному злиттям р. Стрижень з р. Десна. Датування найбільш ранніх об'єктів на території садиби вказує на час появи цього права – середина X ст.

Ключові слова: Чернігів, садибна забудова, X ст., право власності на землю.

Територія північно-східної ділянки Дитинця XI–XIII ст. є найбільш вивченою в археологічному плані. Роботи у районі воріт, що у XVIII ст. отримали назву Погорілих, проводилися з широким розмахом у 1946–1947, 1956 рр. Б. О. Рыбаковим (Рыбаков 1946; 1949, с. 7-92; 1956), у 1984–1987 рр. – В. П. Коваленком, у 1984–1985 рр. – О. В. Шекуном, у 2006–2007 рр. – О. Є. Черненко та А. Л. Казаковим, у 2007–2008 рр. – О. Є. Черненко, А. Л. Казаковим та Є. В. Печеним (Черненко, Казаков, Печений 2009, с. 314-315). Отримані у процесі археологічних досліджень матеріали та знання дозволяють ставити і вирішувати ряд питань з історії одного з найбільших міст Русі. Серед них – питання виникнення поселення на місці, утвореному впадінням р. Стрижень у заплаву р. Десни, та його шлях до перетворення на власне місто з усіма ознаками.

Існують кілька гіпотез, пов'язаних з виникненням міста Чернігова. Б. О. Рыбаков і В. П. Коваленко висловлювали думку про зародження життя на території міста наприкінці VII – на початку VIII ст. н. е. На їх думку, саме з цього часу життя на території Чернігова більше ніколи не переривалося.

Розкопки Б. О. Рыбакова на краю тераси р. Стрижень у 1946 р. дали певні надії на можливість виявлення слідів слов'янського поселення у Чернігові. Під час досліджень у східній частині Дитинця під насипом оборонних споруд, датованих Б. О. Рыбаковим XII–XVII ст., вдалося виявити залишки котловану споруди з ліпною керамікою. Також дослідник вказував на наявність ліпної кераміки протягом 70-метрового профілю берега у нижніх горизонтах культурного шару. При цьому, зазначаючи перевідкладений стан цих культурних нашарувань, Б. О. Рыбаков не зміг впевнено віднести знайдену ліпну кераміку до роменської культури, підкреслюючи наявність як спільних, так і відмінних рис із керамікою з роменських городищ. Також він наголошував на важливості визначення конкретної ситуації з матеріалами, передуючими давньоруським, для встановлення першопочатків міста (Рыбаков 1949, с. 64-65).

Як Б. О. Рыбаков, так і В. П. Коваленко намагалися знайти матеріали та об'єкти, які б підтверджували тезу про безперервність життя. Ділянці досліджень у північно-східній частині Дитинця XI–XIII ст. у їх теоретичних побудовах відводилося одне з вирішальних місць. Тому наше дослідження найбільш давніх шарів та об'єктів безпосередньо торкатиметься питання часу існування життя на території міста.

Роботами 1985–1987 рр. на території Дитинця Чернігова були охоплені ділянка спортивного майданчика колишньої школи № 2 (на північ та північний схід від розкопу 7 1956 р. та розкопів 3 та 3-а 1984–1985 рр.), на захід від розкопів 1946–1947 рр. (що досліджували Благовіщенський собор) та подвір'я школи (сучасне подвір'я Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана), яким у 1984 р. пройшла траншея майбутньої теплотраси. У цей час у північно-східній частині Дитинця під керівництвом В. П. Коваленка було розкрито понад 2000 м² культурного шару, товщина якого сягала від 1,2 до 3,5 м. Унікальність цієї ділянки полягала в тому, що вона розорювалася лише до появи першої забудови. У місцях збереженого культурного шару на непошкоджених ділянках стратиграфій можна виділити залишки наземних об'єктів, що «вросли» в процесі функціонування у культурний шар (Коваленко, Сытый 1985-1986).

Після проведення робіт і аналізу зроблених спостережень автор досліджень В. П. Коваленко опублікував кілька статей (Коваленко 1986, с. 58-60; 1987, с. 340-341; 1988, с. 22-33; 1990, с. 15-23; 1991, с. 201-210; Веремейчик и др. 1988, с. 261-266; Коваленко, Большаков 1988, с. 106-107), присвячених найбільш яскравим знахідкам. Кількість отриманих під час досліджень матеріалів була значною, тому їх опрацювання не було завершено дослідником у повному обсязі.

Найбільш давніми слідами діяльності людини на дослідженій території є сліди рала на материковій поверхні. В. П. Коваленко, дотримуючись гіпотези 1300-літнього існування життя на місці Дитинця, відносив їх до оранки кінця VII – початку VIII ст. (Коваленко 1990, с. 18). О. Є. Черненко, що досліджувала ділянку, розташовану з південного та північного заходу (впритул) до розкопів 1986 р., віднесла сліди рала до X ст. (Черненко 2021, с. 38). Датування слідів оранки, на думку дослідниці, пов'язане з часом, що передував появі першої забудови на цій території.

Слідів забудови VII–VIII ст. виявити не вдалося, але В. П. Коваленко вважав, що поселення все ж існувало, бо досліднику вдалося знайти ліпну кераміку. Відсутність об'єктів він пояснював тим, що досліджена ділянка містила перекопані котлованами X–XX ст. культурні шари та материк. Проте зафіксовані у розкопах досить значні ділянки оранки суперечать думці В. П. Коваленка про наявність на терасі р. Стрижень значного (150 × 300–350 м) за розмірами поселення VII–VIII ст. За такої ширини поселення, котловани з керамікою цього часу, безперечно, могли б потрапити до розкопів 1985–1986 рр., східний край яких знаходився не далі ніж за 50 м від краю тераси річки (навіть, якщо край тераси р. Стрижень частково був змитий у XVII–XX ст.).

Роботами О. Є. Черненко на краю тераси р. Стрижень у 2007–2008 рр. (на південь від розкопів 1946–1947 р.) було розкрито 1200 м². На виставці, що проходила у НАІЗ «Чернігів стародавній», присвяченій дослідженням на Дитинці, були оприлюднені результати цих робіт та експонувався план розкопаної ділянки. У публікаціях за результатами цих досліджень вказано, що на ділянці краю тераси р. Стрижень матеріалів, що датуються до X ст., виявлено не було. Цей висновок ставить під сумнів тезу В. П. Коваленка про наявність на терасі р. Стрижень значного за розмірами поселення.

Слід нагадати про одну знахідку монети М. Аврелія (Острянка 2012, с. 317), виявлену під час побудови споруди сучасного Чернігівського кооперативного фахового коледжу (розташованого на краю тераси р. Стрижень) на північ від розкопів 1946 та 2007–2008 рр. та на схід від розкопів 1985–1987, 2005–2007 рр. Датування монети може вказувати на наявність на краю тераси р. Стрижень у районі вулиць Гончої та Преображенської слідів пізньозарубинецького поселення.

Розглянувши питання наявності у районі розкопів найбільш давніх слідів господарської діяльності (оранки), слід перейти до опису об'єктів, що їх перекривали.

Основна ділянка, на якій базуються наші узагальнення, це розкопи 1984–1987 рр. Також наяві частково опубліковані матеріали робіт 2005–2007 рр.: план розкопаної ділянки у південній частині та план та текст про ділянку у північно-західній частині цих розкопів (Казаков, Черненко 2007, с. 119-125; Моця, Казаков 2011, с. 65-67; Chernenko 2022). Відтак частково є змога оперувати і цими планами, що межували з розкопами 1984–1987 рр. (рис. 1).

У розкопах 1985–1987 рр. фіксувалися котловани об'єктів Х – початку ХІ ст. та канавки від садибних огорож. При цьому котловани будівель давньоруського часу розташовувалися поруч із канавками і були орієнтовані паралельно чи перпендикулярно до них.

На сьогодні маємо наукові звіти по більшій частині розкопаної у 1985–1987 рр. площі, що дозволяє вказати як на існування окремих об'єктів Х – початку ХІ ст., так і зробити певні висновки про планування вивченої ділянки. До появи укріплень (повздовжній розріз яких був здійснений по краю будівельного котловану у 2006–2007 рр.) це була ділянка неукріпленого посаду, а з їх зведенням структура забудови ділянки у другій половині Х–ХІ ст. (до побудови храму-усипальниці кінця ХІ ст.) не змінювалася.

Передусім слід перерахувати опрацьовані розкопи і вказати начальників розкопів, які їх досліджували, під загальним керівництвом В. П. Коваленка:

У розкопах 1, 2 1986 р. (начальник розкопу – Ю. М. Ситий) були досліджені: ями 138–141 (Х ст.), споруда 93 (перша половина Х ст.) та кілька канавок від огорож (Х–ХІ ст.).

У розкопі 3 1987 р. (начальник розкопу – Т. П. Валькова) були досліджені: споруди 7, 8-А, 13, яма 5 (друга половина Х ст.), споруди 10, 12 (середина Х ст.), канавка від огорожі, культурний шар (Х–ХІ ст.).

У розкопах 3 1984 р. та 3-А 1985 р. (начальник розкопу – О. В. Шекун) були досліджені: споруди 3, 7 (друга половина Х ст.) та споруда 8 (середина Х ст.).

У розкопі 4 1985 р. (начальник розкопу – А. Л. Казаков) був досліджений культурний шар Х–ХІ ст.

У розкопах 5–9 1985 р. (начальник розкопу – В. В. Простантинова) були досліджені: об'єкт (середина Х ст.), споруда 1 (Х ст.), споруда 7 (середина – друга половина Х ст.), споруда 8 (житло кінця Х – початку ХІ ст.), споруда 9 (огорожа вулиці Х–ХІ ст.), яма 2, яма в кв. 11, 12 (перша половина Х ст.), яма 8 (Х ст.), канавки (Х ст. та Х–ХІ ст.), сліди розорювання ралом та культурний шар Х–ХІ ст.

У розкопі 10 1986 рр. (начальник розкопу – О. М. Веремейчик) були досліджені: споруда 10 (середина Х ст.), канавки від огорож Х–ХІ ст., культурний шар (Х–ХІ ст.).

У розкопах 11–12, 15–16, 19–20 1986 р. (начальник розкопу – А. А. Мултанен) були досліджені: споруда 3-А, яма 168, споруда 98 (друга половина Х ст.), споруда 60 (кінець Х ст.), споруда 60-А (середина Х ст.), споруда 96-Б (перша половина Х ст.), яма 119 (частина котловану споруди Х–ХІ ст.), яма 145 (смолокурня), споруда 102, канавки від огорожі вулиці, культурний шар (Х–ХІ ст.).

У розкопах 13–14, 17–18 1986 р. (начальник розкопу – П. М. Гребень) були досліджені залишки храму-усипальниці кінця ХІ ст., що знищив усі об'єкти більш раннього часу.

У розкопах 26–29 1986 р. (начальник розкопу – В. В. Простантинова) були досліджені: споруди 18, 23-А (друга половина Х ст.), споруди 17, 23-Б, яма 178, споруда 31 (2005 р.), споруди 39, 43 (Х–ХІ ст.), споруди 40-Б, 47, яма 121 (Х ст.), котлован слабозаглибленої споруди (споруди 75, 78, яма 98 Х–ХІ ст.), яма 112 (Х ст.), споруди 74, 82 (друга половина Х ст.), споруди 81-Б, 85, ями 126, 137 (середина Х ст.), споруда 86 (друга половина Х ст.), ями 19, 90 (Х–ХІ ст.), ями 111, 132 (перша



Рис. 1. План по матеріку ділянки досліджень В. П. Коваленка 1985–1986 рр. та А. Л. Казакова і О. С. Черненко 2005 р.
Сірим замальовані котловани, що датуються XI–XX ст.

третина XI ст.), яма 130 (X ст.), канавки від огорож садиб, канавки від огорожі вулиці (X–XI ст.), культурний шар (X–XI ст.), сліди розорювання ралом.

У розкопі 33 1986 р. (начальник розкопу – Т. Г. Новик) були досліджені: споруди 18, 19 (X – початок XI ст.), яма 30 (XI ст.), сліди розорювання ралом та культурний шар (X–XI ст.).

У розкопі 34 1986 р. (начальник розкопу – О. В. Потапов) були досліджені: ями 49, 59 (кінець X ст.), яма 61 (X ст.), споруди 36, 37 (друга половина X ст.), сліди розорювання ралом та культурний шар (X–XI ст.).

У розкопах 35–36 1986 р. (начальник розкопу – О. Є. Черненко) були досліджені: споруди 51, 52, ями 117–119 (X–XI ст.), споруда 71, 72, 75 (друга половина X ст.), споруда 77, споруда в кв. 22, 23 (середина X ст.), споруда 79 (X ст.), сліди розорювання ралом та культурний шар (X–XI ст.).

У розкопі 40 1986 р. (начальник розкопу – Ю. М. Ситий) були досліджені: споруда 21, об'єкт в кв. 8 (кінець X ст.), споруда 21-А (перша половина X ст.?), споруди 25, 27, яма 39 (друга половина X ст.), споруда 26 (X ст.), сліди розорювання ралом та культурний шар (X–XI ст.).

На підвір'ї Художнього музею у 1984 р. проводилися дослідження за напрямком будівельної траншеї. Ці матеріали ще не опрацьовані, але можна дійти висновку, що на відрізку траншеї, розташованому з півдня від розкопів 15, 16, 19, 33, 40 та розкопу 2005 р., фіксувалися канавки від огорожі вулиці. Ця вулиця у північному напрямку західним краєм потрапляла у розкопи 11, 15 1986 р. і проходила через розкопи 5, 6, 8, 9 1985 р.

З південного заходу від розкопу 40 знаходиться ділянка, яка розкопувалася В. А. Богусевичем у 1947 р., Б. О. Рибаківим у 1956 р., А. А. Карнабедом у 1980 р., О. В. Шекуном у 1984 та 1985 рр. Матеріали з цієї ділянки були проаналізовані автором в окремій публікації.

Слід також вказати на згадку про об'єкти X ст. на ділянці досліджень 2007–2008 рр. О. Є. Черненко на південний схід від Благовіщенського собору (Chernenko 2022, р. 81). До раннього періоду (X ст.) дослідниця віднесла ями 10, 13, 14 (2007 р.), споруди 1, 3-А, 7, ями 23, 26 (2008 р.). Розгляд матеріалів з цієї ділянки не входить до теми нашої публікації, але їх існування вказує на наявність забудови, що збереглася (за відсутності більш ранніх комплексів), а це важливо для нашої теми (рис. 2).

А. Л. Казаков зазначав наявність культурного шару під валом Дитинця і вказував його потужність – 0,25–0,30 м. На думку дослідника *«далі (на південь – Ю. С.) він майже повністю знищений пізнішими нашаруваннями. Практично повсюдно він містить сліди вогню»* (Моця, Казаков 2011, с. 54). Як показує наша вибірка матеріалів з розкопів, це не зовсім відповідає дійсності.

На основі виокремлених об'єктів X–XI ст. можемо зробити певні узагальнення щодо планування розкопаної території.

Наявність садибної забудови другої половини X ст., обнесеної по периметру огорожами, характерна для всієї ділянки північно-східної частини Дитинця XI–XIII ст., розкопаної у 1985–1987 рр. У розкопі 40 виявлено канавки від садибних огорож, що перебудовувалися з часом на одному і тому самому місці кілька разів, не змінюючи початкового напрямку. Орієнтація слідів огорож та осей досліджених котлованів подібна, і вони не прорізають один одного. Огорожі, що існували у розкопі 40, у східному напрямку доходили до огорожі вулиці (рис. 3).

У розкопі 19 від огорожі вулиці фіксувалися сліди, що мали продовження у західному напрямку в розкопах 27–29 і далі у розкопах 2006–2007 рр. Простір, що був обмежений зі сходу вулицею, із заходу (розкоп 29) підходив до напрямку укріплень, являв собою садибу, що виникла у X ст. і практично без змін своїх розмірів існувала до побудови храму-усипальниці наприкінці XI ст.

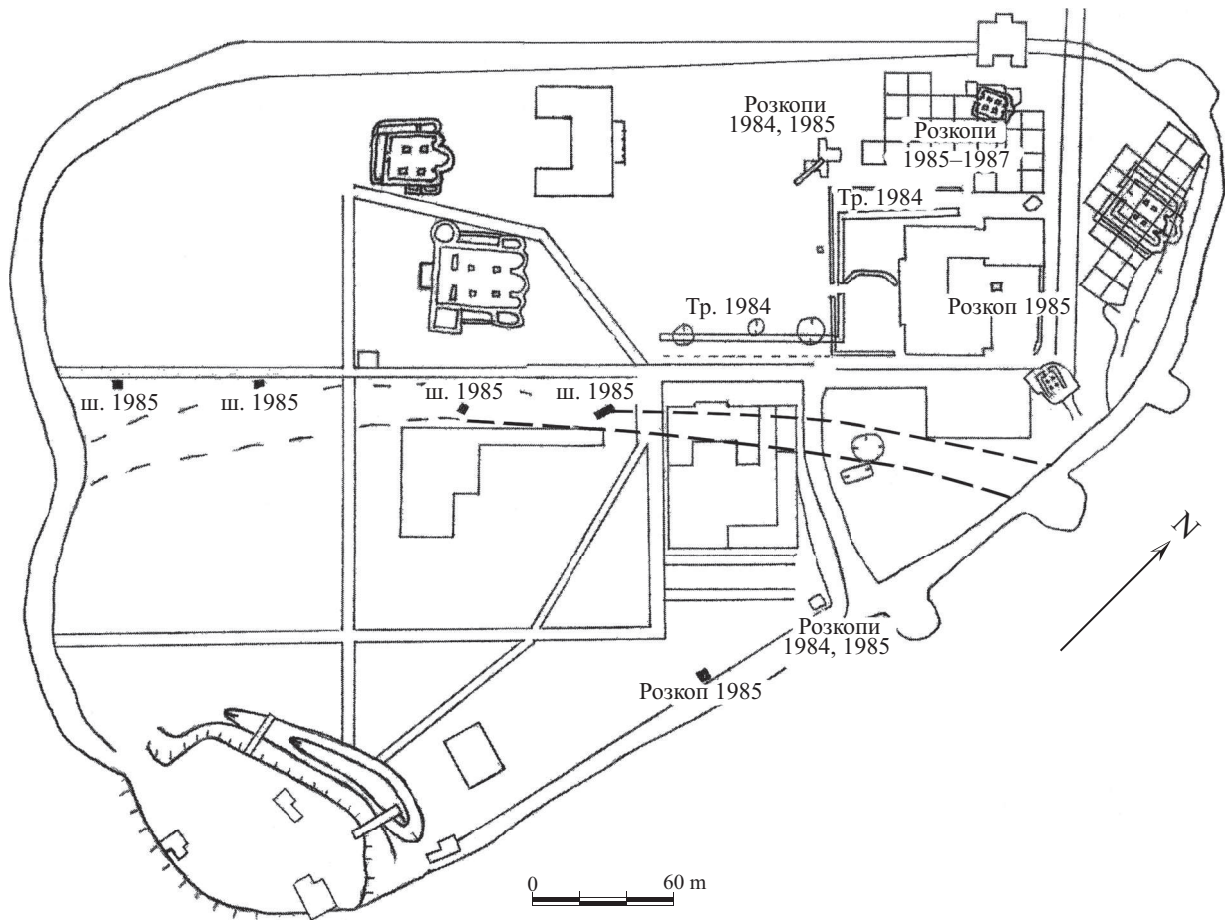


Рис. 2. План розташування розкопів на Дитинці XI–XIII ст. Нанесені розкопи до 2005 р.

Саме чисельні канавки від огорож, сліди яких паралельні і розташовані поряд, свідчать про незмінність планування садиби у X–XI ст.

В. П. Коваленко, аналізуючи матеріали археологічних досліджень щодо зростання території міста у X–XIII ст., склав кілька карт поширення культурного шару. Вони вказують на пріоритетний напрямок розвитку міської забудови передусім вздовж краю тераси правого берега р. Стрижень (Коваленко 1988, с. 22–25). Перше поселення на терасі р. Десни на місці мису, який вдається у заплаву річки (район Цитаделі або Верхнього замку), розвивалося вглиб її тераси. Тераса р. Десни на північний захід від цього мису сформувалася внаслідок процесів, пов’язаних з формуванням русла р. Стрижень під час танення льодовика. На правому березі р. Стрижень її висока тераса досить далеко відстоїть від її заплави і поступово знижується у бік річки. Відносно низька тераса р. Стрижень (на ділянці біля русла) сприяла більш легкому доступу до води, ніж на інших ділянках території. Саме кращі умови для проживання і зумовили пріоритетний напрямок поширення забудови міста вздовж р. Стрижень, що і було зафіксовано планами поширення культурного шару, складеними В. П. Коваленком. Основний напрямок зростання території міста на північ по краю низької тераси р. Стрижень зумовив формування вулиці за напрямком сучасної вул. Гончої. На те-

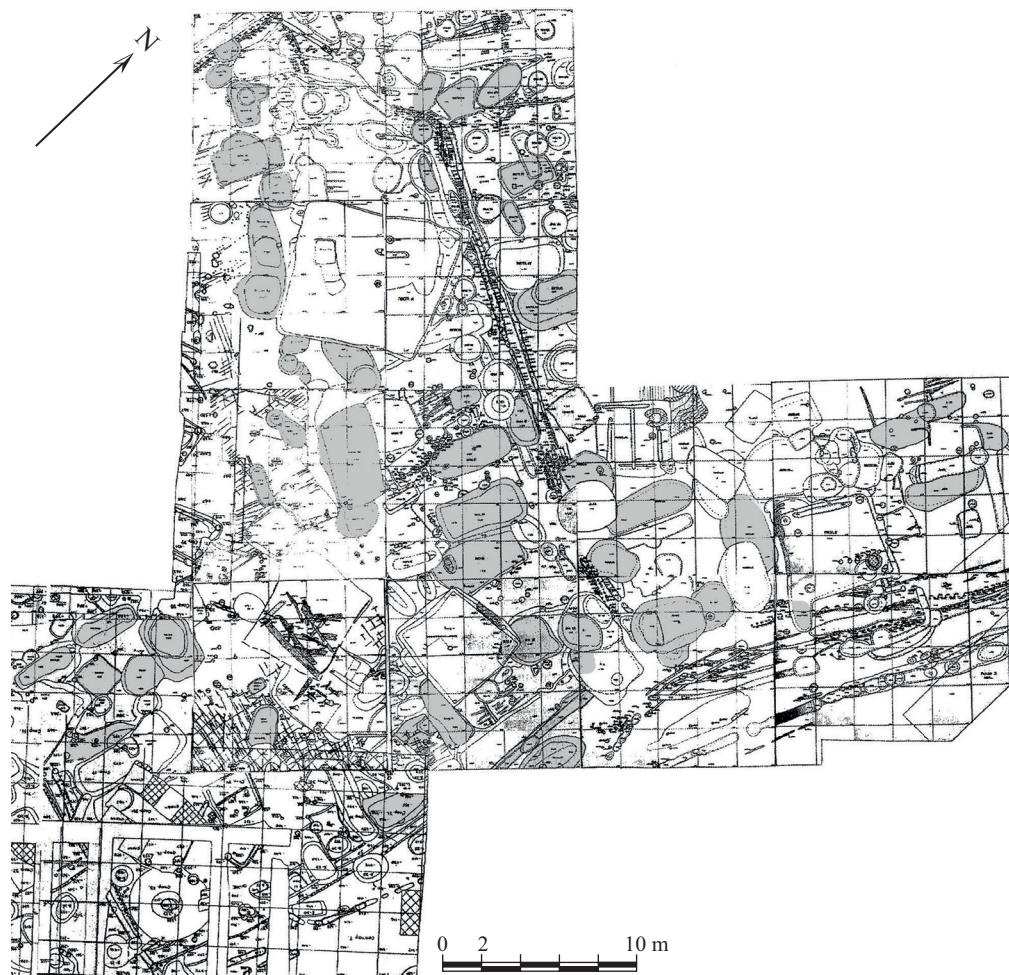


Рис. 3. План по матеріку ділянки досліджень В. П. Коваленка у 1986 р., де були зафіксовані сліди садиби середини X – початку XI ст. Сірим замальовані котловани X – початку XI ст.

риторії Дитинця ця давньоруська вулиця зафіксована у траншеї 1984 р., розкопах 5, 6, 8, 9, 11, 15, 19 1985–1986 рр. та розкопі 2005 р. Вона утворилася як результат розвитку першопочаткового поселення по мірі розширення його кордонів.

Дослідженнями 2006–2007 рр. був здійснений перетин оборонних споруд території, яка у XI–XIII ст. являла собою Дитинець міста. По краю розкопів на відстань понад 50 м зафіксований розріз заповнених ґрунтом городень. Нижні городні засипані частково культурним шаром першої половини X ст. та піском і глиною, взятими із зовнішнього рову. У публікації О. Є. Черненко та А. Л. Казакова (Казаков, Черненко 2007, с. 119–125) ці укріплення датовані не пізніше X ст. Як зазначали дослідники, під першими укріпленнями наявний культурний шар (товщиною 0,2–0,5 м) та котловани від поселення, що існувало до їх побудови. План невеликої ділянки котлованів споруд, перекритих укріпленнями, був опублікований О. Є. Черненко (Chernenko 2022), що дозволяє розглянути забудову X ст., вільну від перекопів. На частині плану розкопу 1 2006 р. (розмірами близько 14 × 14 м) зображені котловани споруд 14–18, ям 39, 42, 44–46 та канавки від огорож з на-

прямами схід – захід та південь – північ. Окремо у тексті публікації наведено дані про існування на цій території слідів оранки ралом. Наявність канавок від огорож і розташування котловану споруди 16, довгою віссю орієнтованої паралельно до розташованої поряд канавки, вказує на той факт, що до зведення перших укріплень вже існувала садибна забудова у вигляді споруд та огорож.

О. Є. Черненко вказує у публікації, що досліджені об'єкти, які потрапили під укріплення Х ст., мали кілька етапів існування. На першому (початковому) етапі функціонувала смолокурня (яма 45), на другому забудова представлена довгими (від 5,0 до 12 м) котлованами споруд. На її думку, досліджена територія досить короткий час використовувалася для обробітки ґрунту, згодом для виготовлення смоли (вогнебезпечне ремесло, що, як правило, виносилося за межі забудови поселення), і, зрештою, – під забудову з елементами планування у вигляді канавок від огорож. Різна орієнтація котлованів та взаємне перекриття споруди 17 та ями 46 вказує на той факт, що етап забудови спорудами був досить тривалим (кілька горизонтів) до появи перших укріплень.

Слід зазначити, що І. М. Ігнатенко 1996 р. на захід від будівлі Колегіуму також виявив сліди огорож під підлоговими шарами валу Дитинця (Ігнатенко 2013, с. 134). Він вказує на наявність канавки від огорожі. Це дозволяє говорити про існування тут садиб до побудови укріплень.

Варто відмітити, що працювати з частково опублікованими матеріалами досить складно, тож звернімося до розкопів 1986 р., які автор опрацював. До появи укріплень Х ст. досліджена територія являла собою відкритий посад, розташований з боку поля (відносно укріпленої лінії, сліди якої зафіксовані у розкопі 2 1951 р., траншеї 1984 р., розкопі біля південно-східного кута Спасо-Преображенського собору і яка виходила на край тераси приблизно в районі Катерининської церкви, ця територія знаходилася з півночі).

Звернімося до топографії Києва Х ст. Десятинна церква була збудована зовні рову городища на Старокиївській горі. Аналогічно у Чернігові церква св. Спаса була збудована зовні вищезгаданого рову. На сьогодні окремі дослідники не згодні з тим фактом, що у 1951 р. був зафіксований саме рів. Для того, щоб переконатися у цьому, достатньо подивитися на фото та стратиграфію рову, зафіксованому під час його викопування. Стверджувати, що лінія укріплень, зафіксована і продатована у розкопах 2006–2007 рр., є першим збудованим у Чернігові укріпленням, щонайменше нелогічно. На думку О. Є. Черненко, одразу було укріплено 16 гектарів території, а гіпотеза про існування менших за площею (і більш ранніх) укріплень відкидається. Датування за О. Є. Черненко більш пізнє за згадки Чернігова як міста (у візантійських договорах), відповідно існували більш ранні укріплення, що і визначали наявність граду.

З'ясувавши, що досліджені котловани Х ст. паралельні та перпендикулярні до слідів огорож і існували ще до побудови укріплень, можемо констатувати, що ця територія перед появою укріплень мала розпланування на ділянки – садиби. Про одну з них згадувалося в тексті вище. З побудовою укріплень її західна частина зазнала змін, що знайшло відображення на планах розкопів 29, 35. Зазначимо, що зведені у Х ст. укріплення пройшли під кутом до більш раннього планування. Огорожі садиб із загальним напрямком схід–захід (з невеликим відхиленням на північ) потрапили під укріплення, що пройшли за напрямком південний захід – північний схід. Відтак у зв'язку зі змінами у західній частині садиби були перебудовані огорожі і з'явилися нові межі садиб, а напрямок огорож із західної сторони став паралельний до внутрішнього краю укріплень. Після цієї перебудови садиба існувала ще тривалий час і її огорожі у подальшому продовжували замінюватися практично без змін кордонів садиби.

У розкопах 27, 28 фіксувалися сліди огорож (до 4-х у розкопі 27, 3-х – у розкопі 28) з напрямком майже схід–захід. У кв. 14 розкопу 29 простежена зміна орієнтації огорожі: у північно-східному напрямку фіксується лише одна канавка від огорожі, паралельна до внутрішнього краю укріплень Х ст.

Ширина садиби за лінією південь–північ (між слідами огорожі в розкопі 40 та в розкопі 27) становить 30 м. План по материк у розкопів 29, 35 дозволяє визначити довжину садиби за лінією схід–захід. Вона становить 30–32 м. Ширина та довжина садиби може змінюватися на 1,0–2,0 м залежно від того, яка з канавок датується Х ст. Якщо садиба у середині Х ст. закінчувалася у розкопах 29, 35, то із заходу від неї знаходилася інша садиба цього часу, бо канавки від огорож та забудова Х ст. продовжувалися і далі на захід (у розкопах 2006–2007 рр.).

Як показує наша вибірка об'єктів Х – початку ХІ ст., наявність садибної забудови другої половини Х ст., обнесеної по периметру огорожами, характерна для усієї ділянки північної частини Дитинця ХІ–ХІІІ ст.

Відсутність котлованів жител, заглиблених у материк із глинобитною піччю в одному з кутів житла, приводила дослідників до інтерпретації розкопаних комплексів як периферії поселення (його виробничої зони). З подібною проблемою стикалися дослідники посаду городища в ур. Коровель біля с. Шестовиця. Розкопавши ділянку забудови в ур. Сад Льодового і не виявивши заглиблених квадратних котлованів з глинобитними печами, В. П. Коваленко охарактеризував цю територію подібним чином. Тому слід розібратися, з чим ми насправді маємо справу – з виробничою периферією поселення чи з регулярною садибною забудовою. Саме майже повна відсутність котлованів традиційних жител спричиняє такі питання.

Під час досліджень площадки городища Коровель та на третьому подільському підвищенні біля одного з русел р. Жердови теж були виявлені овальні котловани витягнутої в плані форми. Коли аналізується комплекс у заплаві, то стає зрозумілим, що ми маємо справу з підпільним котлованом наземного житла (більш суттєве заглиблення у материк було неможливе через періодичні підтоплення). Постає питання: сліди овальних підпільних котлованів від яких споруд фіксуються на площадці городища Коровель, на території Саду Льодового в с. Шестовиця і у розкопах у північно-східній частині Дитинця Чернігова ХІ–ХІІІ ст.?

Для площадки городища Коровель за аналогією до його Подолу було висловлено припущення, що це залишки наземних будинків. Стан збереженості культурного шару на окремих ділянках у північно-східній частині Дитинця Чернігова дозволяє простежити не лише котловани підпільних ям споруд, а й частково їх вище розташованих залишків. Зокрема у розкопах 3 1984 р. та 3-А 1985 р. дослідженнями О. В. Шекуна була зафіксована стратиграфія котловану Х ст. з горілим прошарком, який знаходився в овальному видовженому котловані і виходив за його межі в обидва боки. Цей горілий прошарок є результатом пожежі наземної частини споруди значного розміру. Розташування котловану (досить часто фіксуються не один, а кілька подібних котлованів, розташованих поряд і орієнтованих паралельно чи перпендикулярно один до одного) поряд із проїжджою частиною вулиці може вказувати на його житлове призначення. У розкопі 40 подібні підпільні котловани від наземної конструкції також виявлені поряд із вулицею. Матеріали досліджень 1986 р. дозволяють впевнено стверджувати, що садибна забудова Чернігова мала наземні житла з видовженими підпільними котлованами. Їх зафіксована довжина (О. Є. Черненко вказує на існування подібних котлованів довжиною до 12 м) дозволяє висловити припущення про наявність досить значних за розмірами споруд, збудованих у відмінній від слов'янської традиції домобудівництва.

У публікації матеріалів вказано на знахідку у котловані будівлі Х ст. глиняних грузил від вертикального ткацького верстата (Казаков, Черненко 2007, с. 119-125). У дослідженні Т. А. Пушкіної, присвяченому глиняним грузилам, зазначено, що деталі від вертикального ткацького верстата виявляються на Русі на пам'ятках, на яких фіксується присутність вихідців зі Скандинавії (Пушкіна 2020, с. 289-295).

Отже, виявлення садиб значних розмірів та окремі знахідки (глиняні грузила від вертикального ткацького верстата, гребінці з рунічними написами тощо) дозволяє разом із матеріалами курганного могильника Чернігова стверджувати, що на розкопаній у 1986 та 2006–2007 рр. території проживали вихідці з північних районів Русі та північної Європи.

У траншеї 6 1984 р. фіксувалися канавки від огорож, орієнтовані за лінією брама Цитаделі – Погорілі ворота Дитинця (з півдня на північ з невеликим відхиленням на схід). Огорожі перебували щонайменше 4 рази. Збереглося фото траншеї, де на дальньому плані проглядаються паралельні канавки від огорож протилежної сторони вулиці. План по материкау траншеї 6 фіксує сліди огорож, розташовані трьома групами. Східна група складається з 3 нешироких та 1 широкої канавки, середня група – з 4 канавок та західна група – з 2 широких та 1 неширокої канавки. Відстань між західною і східною канавкою становить близько 7,0 м. Наявність середньої групи канавок може вказувати на той факт, що ширина проїжджої частини дороги могла бути близько 3,0 м. Матеріали з траншеї не оброблені і тому датування окремих канавок відсутнє. Можемо припустити, що вулиця ближче до Погорілих воріт була ширшою (у зв'язку з необхідністю оборони воріт), а по мірі віддалення від укріплень ставала вужчою. Під час суттєвих перебудов у східній частині Дитинця ширина вулиці могла змінюватися без зміни її напрямку.

На східній ділянці розкопу 7 1956 р., розташованій з півдня від західного кута огорожі двору Художнього музею (колишньої школи), фіксувалися 2 канавки (шириною 0,30–0,35 м) від огорож. Відстань між канавками та розкопаною «землянкою» XII–XIII ст. становила 10 м. Ймовірно, канавки є огорожами західної сторони вулиці, дослідженої у траншеї 6 1984 р. (Сытый 2019, с. 213-229).

Досліджена у 1984–2007 рр. територія була поділена огорожами на садиби та незабудований простір уздовж укріплень. Садибна забудова не змінювала своїх кордонів тривалий час, принаймні з другої половини Х ст. до спорудження храму-усипальниці наприкінці XI ст. На південь, за територією храму-усипальниці, садибна забудова існувала без змін меж ще довше.

На північний схід, у бік Погорілих воріт, до спорудження храму-усипальниці наприкінці XI ст. існувала ще одна садиба, ширина якої вздовж вул. Замкової була не менше 27 м (на відстані від 27 до 32 м знаходилася недосліджена смуга між розкопами).

На південний захід, у бік воріт Цитаделі, існувала садиба, яка потрапила до району розкопів 2006 р. та ділянки досліджень О. В. Шекуна 1984–1985 рр. (розкопи 3 і 3-А) та розкопу 7 1956 р.

На схід від вул. Замкової у розкопах 1–5, 9, 10 1985–1987 рр. також фіксувалися елементи планування у вигляді нешироких канавок від тинів та широких канавок від частоколів. Найбільш ранніми є залишки огорож у вигляді тину (Сытый 2015, с. 256-264). Виявлені 4 канавки (численні перебудови огорожі), орієнтовані з північного заходу на південний схід – від вул. Замкової у бік Водяної брами Дитинця. Можна припустити, що у бік Водяної брами з району Погорілих воріт у Х–XI ст. відходила вулиця, з півночі та півдня від якої була садибна забудова.

Сліди численних огорож, орієнтованих із північного заходу на південний схід, є на плані розкопаної у 2007–2008 рр. ділянки біля Благовіщенського собору (вул. Горького, 1) (Черненко, Казаков, Печений 2009, с. 314-315).

Матеріали із забудови Чернігова Х–ХІ ст. багато у чому подібні до матеріалів Шестовиці – фіксуються видовжені заглиблені в материк котловани, з вугликами та печиною у заповненні.

Існування слідів огорож (з чітко визначеними межами ділянки) садиб може вказувати на наявність приватної власності на землю у межах забудови Чернігова вже у середині Х ст., причому процеси формування права власності на ділянку під забудову (садибу) певною мірою випереджали процеси виникнення княжого землеволодіння на Русі (Котляр 1989, с. 147-154).

Таким чином, досліджені котловани будівель разом зі слідами огорож садиб складають єдиний комплекс забудови Х – початку ХІ ст., вивчений на значній площі. Це дозволяє робити порівняння матеріалів Чернігова з дослідженнями садиб у інших містах Русі. При продовженні обробки матеріалів розкопів 1984–1987 рр. планується більш повне оприлюднення результатів цих досліджень.

Література та джерела

- Валькова, Т. П., Сохацкий, В. В. 1993. *Отчет об охранных раскопках на черниговском посаде (по ул. Родимцева, 16) в 1993 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/107.
- Веремейчик, Е. М., Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Мултанен, А. А., Простантинова, В. В., Сытый, Ю. Н. 1988. Работа Чернигово-Северской экспедиции. *Археологические открытия 1986 года*. Москва: Наука, с. 261-266.
- Ігнатенко, І. М. 2013. Вали як конструктивний елемент укріплень Чернігівського детинця ХІ–ХVІІІ ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ; Глухів, 6, с. 132-136.
- Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, с. 119-125.
- Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси*: Мат. ист.-арх. сем. «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». Чернигов, с. 15-23.
- Коваленко, В. П. 1991. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова. *Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики*. Киев, с. 201-210.
- Коваленко, В. П. 1986. Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея в 1983–1986 гг. *Тезисы черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея*. Чернигов, с. 58-60.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1991. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Sonderdruck Aus: Russia mediaevalis*. Munchen, VII, 1, pp. 78-88.
- Коваленко, В. П. 1987. Раскопки на Черниговском детинце. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, с. 340-341.
- Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*, 26–28 сентября 1988 г.: тез. докл. Чернигов, с. 22-33.
- Коваленко, В. П., Большаков, Л. М. 1988. Новый памятник древнерусского зодчества XI ст. в Чернигове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства*, груд. 1988 р.: тези доп. Чернігів; Ніжин, 2, с. 106-107.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1990. Неизвестный памятник зодчества на Руси. *Византийский временник*. Москва, 51, с. 201-204.
- Коваленко, В. П., Сытый, Ю. Н. 1985-1986. *Охранные раскопки на Детинце древнего Чернигова в 1984–1986 гг.* Т. 9: Исследования в раскопах № 40 и № 47 в 1986 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985-1986/168-6.
- Котляр, Н. Ф. 1989. К истории возникновения нормы частного землеуладения в обычном праве Руси. *Древние славяне и Киевская Русь*: Сб. науч. трудов. Киев: Наукова думка, с. 147-154.
- Моця О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ.
- Пушкина, Т. А. 2020. Глиняные диски-грузила на территории Древней Руси. *Археологические вести*, 28, с. 289-295.
- Рыбаков, Б. А. 1956. *Отчет советско-болгарской экспедиции 1956 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/24.
- Острянюк, А. М. 2012. Знахідки римських монет на Чернігівщині (з епістолярної спадщини В. А. Шугаєвського). *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ; Глухів, 5, с. 316-319.
- Рыбаков, Б. А. 1946. *Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/26.
- Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *МИА*, 11, с. 7-92.

- Сытый, Ю. Н. 2015. Археологические исследования территории княжьего двора на Валу в 1986 г. *Чернігівські старожитності: Збірник наукових праць*, 2 (5). До 890-річчя першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові. Чернігів, с. 256-264.
- Сытый, Ю. Н. 2019. Исследования 1956 г. на Детинце Чернигова. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, с. 213-229.
- Черненко, О. Є. 2021. Археологізовані сліди орних знарядь на території стародавнього Чернігова. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 33-43.
- Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Печений С. В. 2009. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ, с. 314-315.
- Шекун, А. В. 1995. *Археологические исследования на территории Черниговского передгородья*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/71.
- Chernenko, O. 2022. Chernihiv in the tenth century. In: Stepanenko, S. (red.). *A Viking Century Chernihiv Area from 900 to 1000 AD*. Paris, pp. 47-101.

Відомості про авторів

Бондар Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу туризму та промоції міста Чернігівського управління культури і туризму Чернігівської міської ради.

Возний Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культурології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Гейда Ольга Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін Пенітенціарної академії України.

Готун Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, керівник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України.

Гребень Петро Миколайович, завідувач «Наукової бібліотеки» Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

Жаров Геннадій Вікторович, науковий співробітник Державного підприємства НДЦ «Старожитності Полісся» Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України.

Ігнатенко Ігор Михайлович, науковий співробітник Державного підприємства НДЦ «Старожитності Полісся» Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України.

Казимір Олександр Миколайович, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Калядзінські Леонід Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі.

Кондратьєв Ігор Вікторович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Ласєвський Сергій Лазаревич, заступник директора з розвитку Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

Місечко Тамара Іванівна, зберігач фондів Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Панишко Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Пуцко Василь Григорович, мистецтвознавець, пенсіонер.

Реброва Наталія Борисівна, кандидат історичних наук, Генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Саєнко Наталія Анатоліївна, кандидат історичних наук, вчений секретар Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ситий Юрій Миколайович, науковий співробітник Музею археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Скороход В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Солдатова Карина Олександрівна, завідувач Музею археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Сорокін Сергій Олексійович, співробітник ДНЦ «Охоронна археологічна служба України» НАН України.

Яновскі Анджей, доцент Центру середньовічної археології Балтійських країн Інституту археології та етнології Польської академії наук у м. Щецин (Польща).

Ясновська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Скорочення

АВК	– Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею
АДІУ	– Археологія і давня історія України
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
БГУ	– Белорусский государственный университет
ВИКССТ	– Вопросы истории и культуры северных стран и территорий
ВНГУ	– Вестник Новгородского государственного университета
ВПГУ	– Вестник Полоцкого государственного университета
ИИМК РАН	– Институт истории материальной культуры Российской академии наук
КСИА	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии
МГУ	– Московский государственный университет
МГУ им. А. А. Кулешова	– Могилевский государственный университет им. А. А. Кулешова
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України
НВ НМІУ	– Науковий вісник Національного музею історії України
НЗПМК	– Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
Пох.	– поховання
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РАЕ	– Российский археологический ежегодник
Спор.	– споруда
ЦНА НАН	– Центральны навуковы архіў НАН Беларусі

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Матеріали Восьмих Самоквасівських читань,
присвячених 60-річчю Юрія Миколайовича Ситого

Редакційна колегія:

В. М. Скороход (голова редколегії),
Л. Г. Кияшко, О. П. Моця, О. М. Шумей, Л. В. Яснівська
Н. А. Саєнко (відповідальний секретар)

На першій сторінці обкладинки розміщено світлину Цитаделі Чернігова,
на останній – світлину Катерининської церкви в Чернігові

Відповідальний редактор: Ситий Ю. М.

Технічний редактор: Жигола В. С.

Комп'ютерний набір: Морозова Г. Г.

Комп'ютерна верстка: Жигола В. С.

Обкладинка: Жигола В. С.

Набір комп'ютерний

Підписано до друку 11.11.2024 р.

Формат 84×100/16 Папір офсетний № 1. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 15,95. Облік.-вид. арк. 16,1.

Тираж 75 прим.

Видавництво

ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»

14000, м. Чернігів, проспект Перемоги, 62

<https://desna-print.cn.ua/> e-mail: prepress.desna@gmail.com

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.

Серія ДК №4292 від 02.04.2012р.